

AARHAT MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL EDUCATION RESEARCH JOURNAL (AMIERJ)

Volume-VII,

Special Issue-XIX,

24th April, 2018

UGC Approved Journal No 48178, 48818

ISSN 2278-5655,

EduIndex Impact Factor 5.18

One Day Interdisciplinary National Seminar

On

“AN INTERDISCIPLINARY APPROACH TOWARDS HUMANITIES AND BUSINESS: TODAY’S DEMAND OF PROGRESS”

Organized by

Vidya Mandir Mandal,

**MATOSHREE SUMATI CHINTAMANI TIPNIS COLLEGE OF
ARTS & COMMERCE**

(Affiliated to Mumbai University, Mumbai)

Mamdapur- Neral (W), Tal- Karjat, Dist- Raigad 410 101.

www.matoshreesctipniscollege.com

Chief Editor

Dr.Nandkumar Ingale

Sub-Editors

Prof. Shramik Kharat

Dr. Snehal Deshmukh

Prof.Sagar Mohite

Prof. Santosh Turukmane

Prof. Amol Sonawane

Prof. Krishna Jambhekar

Prof. Jaylaxmi Mane

Vidya Mandir Mandal, Mahim, Mumbai - 400 016

MATOSHREE SUMATI CHINTAMANI TIPNIS COLLEGE OF ARTS & COMMERCE

(Affiliated to Mumbai University, Mumbai)

Mamdapur- Neral (W), Tal- Karjat, Dist- Raigad 410 101.

Email: msctipnis@gmail.com

Website: www.matoshreesctipniscollege.com

Organizes

One Day Interdisciplinary National Seminar

On

“AN INTERDISCIPLINARY APPROACH TOWARDS HUMANITIES AND BUSINESS: TODAY’S DEMAND OF PROGRESS”

Wednesday, 07th March, 2018

Chief Editor

Dr.Nandkumar Ingale

Sub-Editors

Prof. Shramik Kharat

Prof. Santosh Turukmane

Dr. Snehal Deshmukh

Prof. Amol Sonawane

Prof.Sagar Mohite

Prof. Krishna Jambhekar

Prof. Jaylaxmi Mane

Vidya Mandir Mandal, Mahim,

Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College of Arts & Commerce

Mamdapur- Neral (W), Tal- Karjat, Dist- Raigad 410 101.

Organized

One Day Interdisciplinary National Seminar On

“An Interdisciplinary Approach Towards Humanities And Business: Today’s Demand Of Progress”

Published on: 24th April, 2018

Conference Date: Wednesday, 07th March, 2018

Organised by:

Vidya Mandir Mandal, Mahim,

Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College Of Arts & Commerce

Mamdapur- Neral (W), Tal- Karjat, Dist- Raigad 410 101.

Published by: Aarhat Publication & Aarhat Journal’s

Mobile No: 9822307164/8355852142

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal (AMIERJ)

EduIndex Impact Factor 5.18

UGC Approved Journal No 48178, 48818

ISSN 2278-5655,

Volume–VII, Special Issue–XIX,

EDITORS:

Disclaimer:

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.

No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

Patron

Hon. Adv. Mr. Satindranath Phadkar (Chairman, Vidya Mandir Mandal Trust, Mahim) and **Hon. Mr. S.M. Deshmukh** (Joint Secretary, Vidya Mandir Mandal Trust, Mahim), **Hon. Ms. CA Shashikala Mulye** (Joint Secretary, Vidya Mandir Mandal Trust, Mahim)

Treasurer:

Hon. Mr. Vivekanand Potdar, (Treasurer, Vidya Mandir Mandal Trust, Mahim)

Key Note Address:

Dr.V.N.Yadav, Principal, Shankar Narayan College of Arts & Commerce, Bhyander.

Advisory Committee:

Dr. A. P. Mahajan, Principal,
Pragati College, Dombivali.

Dr. Ravindra G. Deshmukh, Principal, Konkan Gyanpeeth College of Arts, Commerce & Science.
Karjat.

Dr.V.N.Yadav, Principal,
Shankar Narayan College of Arts & Commerce, Bhyander.

Dr. S.M. Patil, Principal,
Shivle College of Arts & Commerce, Murbad.

Dr. N. S. Pawar, Principal,
K.M.C. College, Khopoli.

Dr. S. B. Dharap, Principal, Bhausahab Nene College, Pen.

Organizing Committee:

Dr. Nandkumar S. Ingale, Principal (Chair Person)

Mr. Shramik. S. Kharat (Organizing Secretary)

Mr. Sagar Mohite (Joint Organizing Secretary)

Mr. Santosh Turukmane (Convener)

Ms. Meenakshi Chaudhari

Dr. Snehal Deshmukh

Mr. Amol Sonawane

Mr. Krishna Jambekar

Ms. Jayalaxmi Mane

Mr. Nivrutti Palhe, Ms. Jagruti Ghare

PREFACE

Vidya Mandir Mandal , Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College Of Arts and Commerce Mamdapur-Neral, Tal-karjat ,Dist- has organized One Day Interdisciplinary National Seminar on “**An Interdisciplinary Approach Towards Humanities And Business: Today’s Demand Of Progress**” The main objective of this seminar advancing the talent of young researchers and students of various subjects who are interested in the common, comparative, and interactive aspects of the social, economic, political, commercial, literary etc. study. Also to contribute and help create a National community of scholars familiar with approaches, archives, and intellectual traditions different from their own. Students from rural area shall get an opportunity to learn through this seminar how to develop creative and persuasive arguments, interpret documents, texts and express their own ideas in decent essay form, how to communicate complex ideas effectively, evaluate and critically assess sources and use the conventions of provenance and citation correctly. The seminar intends to improve the student’s ability to read and understand a variety of literary forms, including primary sources such as diplomatic correspondence, journalistic reports, and private papers, as well as secondary sources written in academic prose. It will ensure to expand ability to analyze information effectively and to construct cause-and-effect relationships from various data sources. It will also give a chance to do the independent research work for students and scholars.

We thank Management for providing funds for organizing this National Seminar and to grant the permission for the same. We take this opportunity to express our deep sense of gratitude to all research scholars, academicians all over the country. We also offer our sincere thanks to all the member colleagues and students for their encouragement, affection and support to our work. We are thankful to Prin. Dr. Nandkumar Ingale, Dr. Bharatkumar Lad (President, Vidya Mandir Mandal Trust), Hon. Adv. Mr. Satindranath Phadkar (Chairman, Vidya Mandir Mandal Trust, Mahim), Hon. Mr. S.M. Deshmukh (Joint Secretary, Vidya Mandir Mandal Trust, Mahim), Hon. Ms. CA Shashikala Mulye (Joint Secretary, Vidya Mandir Mandal Trust, Mahim), Hon. Mr. Vivekanand Potdar, (Treasurer, Vidya Mandir Mandal Trust, Mahim) and all the respected members of Vidya Mandir Mandal.

We are thankful to all advisory committee members: Dr. A. P. Mahajan, Principal, Pragati College, Dombivali, Dr. S. B. Dharap, Principal, Bhausahab Nene College, Pen, Dr. V.N. Yadav, Principal, Shankar Narayan College of Arts & Commerce, Bhyander, Dr. Ravindra G. Deshmukh, Principal, Konkan Gyanpeeth College of Arts, Commerce & Science. Karjat, Dr. S. M. Patil, Principal, Shivle College of Arts & Commerce, Murbad and Dr. N. S. Pawar, Principal, K.M.C. College, Khopoli. We thank all the stakeholders of our college, all teaching, non-teaching staff of our college for giving us strong support and encouragement whenever it is required. We feel that our efforts will be amply rewarded if this journal serves the purpose for which it is written. We wish to thank if anybody has remained to thank. We are thankful to Aarhat Publications & Aarhat Journal's, Badlapur For their ceaseless and meticulous efforts in publishing the book on time.

Prof. Santosh Turukmane
Convener

PRESIDENT DESK

Our Vidya Mandir Mandal, Mahim, Mumbai have second time provided the home pitch access for the colleges as the Trust established Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College of Arts & Commerce, Neral in 2008. This opening has given an opportunity to get access to higher and globalized education for all. The College is affiliated to the University of Mumbai.

The College runs two streams along with various events functions cultural programmes to make our rural students develop their characters, personalities, attitudes creativity, patriotism, and research aptitude.

Vidya Mandir Mandal's visionary management people work to provide the best of Quality Education. We are always committed to developing our infrastructure for the benefit of students and staff. I am pleased to know that Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College of Arts & Commerce, Neral is organizing One Day Interdisciplinary National Seminar on "An Interdisciplinary Approach Towards Humanities And Business: Today's Demand Of Progress". I have full confidence that the deliberation of the seminar will be very fruitful. And it will also facilitate the dialogue between professionals, academicians, and research scholars on major issues related to the sub topics. I wish all the best for the further success of the seminar.

Dr. B.G. Lad

(President, Vidya Mandir Mandal)

FROM CHAIRMAN'S DESK

Vidya Mandir Mandal, an Educational Charitable Institute, Mahim, Mumbai, is established in 1951, to propagate education mainly to Rural and Backward area as well as in the main city of Mumbai. Over a period, Vidya Mandir Mandal, hereinafter referred to as Institute, established secondary school and Jr. College of Commerce at Mahim, Night Secondary School and Jr. College of Commerce at Mahim, as well as Secondary School, Arts, Science and Commerce Jr. College and Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College of Arts and Commerce at Mamdapur, Neral, Taluka Karjat, Dist. Raigad. The main aim in establishing Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College at Mamdapur, Neral, in 2008, is to cater best education to the students from Rural and Backward area, so as to enable them to have progressive & dynamic attitude. The aim of the college is to enable students to face successfully several Computation and challenges in life. Natural surrounding of the college amalgamates the traditions and cultural ethos with openness of innovating thoughts.

To provide students more facilities, it is proposed to construct an independent building for the Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College of Arts and Commerce at Mamdapur, Neral. I have pleasure in mentioning that the college is preparing to apply to National Assessment and Accreditation Council (NAAC). Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College has pleasure to host National Seminar on 07.03.2018 on the subject "An Interdisciplinary Approach Towards Humanities and Business". The seminar, I am sure, would provide Research Scholars and students an opportunity to present their thoughts and ideas and thus the seminar would be a grand success.

I wish best wishes for the success of the Seminar.

(S.S. PHADKAR)

Chairman

Vidya Mandir Mandal Trust.

FROM THE JOINT SECRETARY DESK

Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College of Arts & Commerce, Neral under the professional management of Vidya Mandir Mandal, Mahim is committed to give top-class education in all fields to the students of Neral and surrounding rural areas in Raigad District. The Institute always strives to remain updated in the changing socio economic scenario. The institute is proactive in picking these signals to ensure that our efforts make an impact in developing our learners

In this context, I am pleased that our college is applying for National Assessment and Accreditation Council (NAAC). The National Seminar is one of our steps towards its success.

I am sure that our National seminar held on 7th March 2018 on “An Interdisciplinary Approach Towards Humanities And Business and Today’s Demand Of Program focuses on Interdisciplinary approach which include various subjects including Commerce, Economics, History, Marathi, English and Others. The word Interdisciplinary means various comparative educational approaches

Conducting such programme is a MUST to the idea of excellence in higher education. The word Interdisciplinary means various comparative educational approaches.

I wish grand success to this National Seminar.

Hon. S.M. Deshmukh

(Joint Secretary, Vidya Mandir Mandal Trust, Mahim)

PRINCIPAL DESK

A Hearty welcome to you all at Matoshree Sumati Chintamani Tipnis Arts and Commerce College Neral which is a holy place of higher education. The college invites distinguished experts to deliver lectures on various issues to update the knowledge of students. This motivates them to live successful life. Our teaching faculty, staff and management always strive for an all-rounder development of students by helping them to develop their potentials and make the best use of available opportunities in academics, sports, cultural, IDOL, DLLE and extracurricular activities. College plays a significant role in shaping students career. Large percentages of eligible students aspiring for higher education do not get the opportunities and here in our college we provide them these opportunities.

The world in the 21st Century will be a knowledge base society with multi-dimensional knowledge and lots of multiple opportunities. College wants to reconstruction of progressive academic thoughts and hence college is going to organize one day National Seminar focusing on interdisciplinary approach for various subjects including Commerce, Economics, History, Marathi and others.

I wish a grand success for this seminar

Dr. Nandkumar Ingale

(Principal, Matoshree Sumati Chintamani Tipnis
Arts and Commerce College, Neral)

KEY NOTE ADDRESS

Vidya Mandir Mandal, Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College of Arts and Commerce has organized One Day Interdisciplinary National Seminar on 'An Interdisciplinary Approach Towards Humanities And Business: Today's Demand of Progress' Dated 7th march 2018. Firstly I express my best wishes to the college and seminar's organizing committee. I wish to thank Principal, Management and Staff of the college who invited me as a Key Note Speaker. The college is involved in various activities and reflects its dedication and passionate periphery towards growth of rural and socially and economically backward students in Karjat area. I know the Principal of this college since long time; he has taken many initiatives to make his staff active. People from Vidya Mandir Mandal are very keen observers and have a faithful support to all the campaigns of growth introduced by Professors and the Principal. Neral is a very beautiful place to visit so is Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College. IQAC team is working relentlessly; and it has become very successful this year to receive more than 110 research papers. Students who have attended the seminar gained the first hand experience of viewing and learning about PPT presentations, Audio Visual Presentations and Oral Paper Presentations of Interdisciplinary subjects for the first time. I must express my deep sense of thanks to Principal, Honorable Dignitaries Vidya Mandir Mandal, Advisory Committee of the Seminar, Organizing Committee of the Seminar, my fellow colleagues, academicians of various subjects from all colleges in India for providing me an opportunity to share my views. I was overwhelmed while chairing sessions, I experienced fruitful intellectual interactions throughout the seminar.

Thank You!!!

I am thoroughly optimistic about this institution as it is going have NAAC accreditation next year. I wish the management, teachers and other stakeholders to face NAAC Peer team with great zeal which will have constructive impact on the overall development of the college

Wish you all the best.

Dr. Vishnu N. Yadav

Principal

Shankar Narayan College of Arts &

Commerce, Bhyandar (East).

Mumbai University, Mumbai

I N D E X

Sr. No.	Title	Author	Page No
1	The History Of Asia's First Shrine Dedicated To Our Lady Of Fatima In Karjat, India.	Prof. Afegine A. Tuscano	1
2	Archaeology And Skill Development For The Archaeologists	Prof. Payal Shrikant Shinde	5
3	रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी जमातीचा सामाजिक व आर्थिक अभ्यास	डॉ.एस.एच.खान	9
4	Impact Of Globalization On Higher Education In India	Prof. Sachin V. Phalke	13
5	सामाजिक सुधारणा चळवळीतील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान -अस्पृशता व जातीव्यवस्था	प्रा.घुटे.जी .एम	15
6	रायगडावरील महाराष्ट्रीयन इतिहास लेखन	प्रा.तारु एन.एम.	18
7	Industrial Development In Eastern Suburban Mumbai In Post Independence Period	Prof. Snehal Nagtilak	21
8	E. V. Ramasamy Naicker's Social Reformation A Review	Prof. M. G. Lone	24
9	मराठे कालीन जाती व समाज	प्रा.मिलिंद घाडगे	27
10	The Orientalist William Jones	Prof. Annjum Sayyed	29
11	Rajarshi Shahu Chhatrapati And His Boarding Houses Movement In Kolhapur: A Study Of Rural Progress In Maharashtra	Prof. Kharat Shramik Sopan	31
12	Environmental Activism: Literature, The Road Uphill	Dr. Sunila Pillai	37
13	Ecospiritual Leanings Of Female Characters In Louise Erdrich's Selected Novels (Love Medicine, Tracks)	Prof. Vinod Zalte	39
14	Eco-Consciousness In The Odes Of Pablo Neruda	Prof. Madhumanti Dasgupta	42
15	Strategies Of Detection And Crime In Kalpana Swaminathan's "Tulsi Villa": A Tragic Story Of The Loss Of The Ideal Home.	Prof. Maria Shaikh	45
16	Gender And Genre: An Interdisciplinary Reading Of Mary Kom's Autobiography – "Unbreakable"	Prof. Micky Barua	48
17	Mirrors Of Cultural Poetics In Tariq Ali's A Sultan In Palermo	Dr. Neeta Chakravarty,	51
18	Eco-Spiritual Perception In David Suzuki's The Sacred Balance: Rediscovering Our Place In Nature	Prof. Sunil Krushna Gondhali	53
19	A Study Of Socio-Cultural Radicalism Represented In Sharankumar Limbale's Novel Hindu	Mr. Prakash Punjairao Dhule	56
20	Intolerance And Protest In Rohinton Mistry's Such A Long Journey	Ms. Ashwini Dhanavade	59
21	Reflection Of Nature In Robert Frost's Poetry	Ms. Hemangi Nana Saindane	62
22	Nepali – American Woman's Personal And Hybrid Identity In A New World Gets Interlink In Manjushree Thapa's Novel Seasons Of Flight.	Ms. Dipika Kolambe	65
23	Emergence Of A Globalized Metro sexual Masculinity In Select Travel Blogs: A Transdisciplinary Perspective	Prof. Sundari Johnson	68

24	आदिवासी वरील अन्याय व त्यांची चळवळ	प्रा.राजू शनवार	71
25	मराठी साहित्यातील नवे प्रवाह :ग्रामीण कादंबरी	प्रा.मोहन पाटील	73
26	मराठी साहित्यातील नव समाजाचे भान	प्रा.यादव मोरे	76
27	नव्वदोत्तरी मराठी कवितेतील नवे समाजभान	प्रा.रंजिता वीरकर	82
28	प्रज्ञा दया पवार आणि कविता महाजन यांची दीर्घ कविता	प्रा.शिल्पा नेवे	84
29	साहित्यातील सामाजिकता :एक आकलन (एस ई झेड च्या निमित्ताने)	प्रा.संजय निचिते	88
30	दलित आत्मकथनातील समाजदर्शन	डॉ.सुमन जाधव	90
31	अलिबाग तालुक्यातील आगरी साहित्यिकांचे योगदान (आगरी बोलीच्या संदर्भात)	प्रा.नम्रता पाटील	94
32	मराठी भाषेतील विविध बोलींचा अभ्यास	डॉ.ओमकार पोटे	98
33	नव्वदोत्तरी मराठी कवितेतील नवसमाजभान	प्रा.अनिल साबळे	103
34	संत साहित्याचा तरुणावरील पडणारा प्रभाव	डॉ.नंदकुमार इंगळे	107
35	कर्जत तालुक्यातील कातकरी जमातीचे लोकजीवन ,लोकसंस्कृती आणि शिक्षण	प्रा.संतोष तुरुकमाने	110
36	तोकोनामा आणि पूर्वरंग मधून चित्रित झालेली जपानी संस्कृती	प्रा.अनुजा कानडे	115
37	आगरी साहित्यातील आगरी समाज वास्तव्य	डॉ.अलका पवार	118
38	Poverty And Social Justice: Enigma Of All Societies	Prof. Grace Verghese	121
39	Transgender Initiatives: A Wake-Up Call For A Diffident Society	Prof. Suju Gujar	123
40	Higher Education And Skills Development With Special Reference To Students Of Political Science	Prof. Steven A. Lobo	126
41	Adoption Of Villages: A Best Practice	Prof. Sandip Shinde & Prof.Sanjay Chakane	130
42	Upskilling And Reskilling: Need For The Future Sustenance Of Libraries	Prof. Kiran Raikar	135
43	उत्तराधीकार में स्त्री मुक्ति का स्वर	डॉ.मिथिलेश शर्मा	138
44	Contemporary Scenario Of Dalit's Problems In So Called Development Of LPG	Prof. Shelke Suryakant Laxmanrao	141
45	India Africa Trade And Investment Relations (1990-2010)	Prof. Dhananjay Kotangale, Prof. Shramik Kharat	145
46	मराठी साहित्य आणि सामाजिक शस्त्रांचा परस्पर अनुबंध मराठी साहित्यातील अपंग स्त्रीजीवन :चाकाची खुर्ची आणि तिची कहाणी च्या संदर्भात	प्रा.अरविंद जाधव	152
47	साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रे अंतःसंबंध	प्रा.राजश्री कदम	154
48	“मास मिडिया ” च्या विद्यार्थ्यांना वृत्तपत्र वाचनाचे महत्व	प्रा.रजनी कुचे	157
49	Sensuousness in the Odes of John Keats	Prof. Jayalaxmi Mane	160
50	संत रामदासांच्या साहित्यातील पर्यावरण विचार	डॉ.प्रतिभा टेंबे	164

THE HISTORY OF ASIA'S FIRST SHRINE DEDICATED TO OUR LADY OF FATIMA IN KARJAT, INDIA.

Prof. Afegine A. Tuscano.

H.O.D of History

St. Gonsalo Garcia College Vasai

(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract

This paper provides a brief history and humanity of Shrine of Our Lady of Fatima Church in Karjat, Raigad district, Maharashtra state in India. It is one of the old and top Church in Karjat, Raigad and Mumbai Churches. This church is dedicated to Our Lady of Fatima in Karjat, It is the first shrine in Asia in the name of Our Lady of Fatima. This was established in 1920, and dedicated to the Our Lady of the Rosary. This church contain a rich extraordinary visual arts that stretches back for years or centuries, Yet most people know as little about that. The Shrine is blessed to have the original Statue brought from Lisbon. All faith of people comes here for prayer. It became a center of peace for all religious.

Geographical background of Karjat: It is the head-quarters of the Karjat sub-division, with, in 1881, a population of 692, is a railway station, sixty-two miles east of Bombay and about five miles south of Matheran. The railway returns show a fall in goods from 3642 tons in 1873 to 2616 in 1880, and an increase in passengers from 42,032 to 59,166. Karjat was a mere village before the opening of the railway; since then the population has greatly increased. It stands on the south bank of the Ulhas river, which, running down the Konkan Darvaja ravine, enters the plain below Rajmachi fort.

Karjat is a city near Mumbai, in the Indian state of Maharashtra. It is 40 miles southeast of Mumbai, Karjat is a town administered under a Municipal Council in Raigad district. It belongs to Konkan Division. It is located 66 KM towards East from District head quarters Alibag. It is a Taluka head quarter. It's district is home to several scheduled tribes – historically disadvantage peoples in India, like the scheduled castes, or dalits – including the Katkari, Mahadev, Koli, and Thakur.

Historical and religious importance of Our Lady of Fatima Church at Karjat: It is the first to be named and dedicated to Our Lady of Fatima, not only in India but in Asia. The shrine is a special gift and a blessing to the Archdiocese of Bombay. It was in 1920 that the statue of our lady of Fatima, which is presently placed in the church was brought for Fatima, Portugal. The Fatima Pilgrimage at Karjat was known to many celebrated special moments of joy in October 2010 i.e. the Platinum Jubilee 75th year of the pilgrimage. Today there are a number of Churches that are dedicated to Our Lady of Fatima however, Our Lady of Fatima Church at Karjat is the first in India and in Asia.

Introduction of Mother Mary 'Our Lady of Fatima': The non-Christian population does not know about the specifics of the Fatima events, "they are aware something important is happening on May 13 in 1917. Same year between May 13 to October 13, Lord Jesus mother Mary appeared every month 13th before the three children, Portuguese shepherds from Aljustrel, received apparitions of Our Lady at Cova da Iria, near Fatima, a city 110 miles north of Lisbon.

Actually Fatima is an **Arabic** girl name. The meaning of the name is 'Abstain able', which incidentally is the name of the sister of Prophet Mohamed. At that time, Europe was involved in an extremely bloody war. Portugal too was in political turmoil, having overthrown her monarchy in 1910; the government disbanded religious organizations soon after. Many missionaries fled the persecution by moving to different Countries. This is how in the year 1920, the present caved statue placed on the Main Altar of the Church at Karjat, was brought from Portugal by the Portuguese. The cult of the Virgin begins to spread even among non-Catholics.

History of Karjat Catholic Church: Earlier there were not many Catholics in this locality except for the railway workers, at present there are only 40 to 45 Christian families, since Karjat had by then become the hub of railway workshop, especially of the steam engine. For the need of the railway workers, that for construction of the Church, the land close to Karjat station was purchased by Fr. Aniceto Pereira, the Parish Priest of Holy Cross Church, of Matheran. It was on 5th March 1915, from Pestonji Bhikaji Balaporria and Ardesan Pestronji Bhikaji. This purchase deal was done on behalf of the Bishop of Daman for the Roman Catholic Mission, Karjat.

When Fr. J. A. Gomes was in-charge of Karjat, and Our Lady appeared at Fatima in the year 1917, the idea of having a Chapel dedicated to Our Lady of Fatima was conceived in his mind. But for some reason, it did not materialize. Soon after that the permission was granted and the statue of Mother Mary brought in 1920. Years before the approval [of the Fatima apparitions] in 1919 by the Holy See, (just after three years) from Fatima Portugal, It was venerated by the Catholic Railway Staff in one of the rooms at Karjat stations. The statue was first venerated at the Railways Station Masters office, but in 1935 a small church was built to house it. "This shrine is envisioned as a place for 'peace' and a house of prayer, which is the need of the hour,"

This is the first in a series of Bishop Thomas J. Olmsted's reflections on Our Lady of Fatima.

Our Lady of Fatima Honored by Pius XII and Popes thereafter among all the Church-approved Marian apparitions, Our Lady of Fatima is one of the most popular, especially among the Successors of St. Peter. On May 13, 1946, Pope Pius XII crowned the original statue of Our Lady of Fatima as "Queen of the world." Blessed Pope Paul VI visited the Fatima Shrine on the 50th Anniversary, May 13, 1967. Both St. John Paul II and Pope

Benedict XVI made pilgrimages there; and Pope Francis did the same in May 2017, to celebrate the centenary of the first apparition. The Holy Father also canonized the two youngest visionaries, Francisco and his sister Jacinta. During this time Matheran and Karjat area being under charge of the Gloria Church of Byculla. In the year 1929 Fr. Orphine Desa, then an assistant at Byculla and in-charge of Karjat was able to set aside some amount for the construction of the Chapel at Karjat. Under the supervision of Fr. Stephen Periera the construction of the new Chapel was completed in 1936. His Grace Archbishop Joaquim Lima blessed the site. The importance of Fatima had grown by now and in the year 1935, the pilgrimage started in Karjat.

The Jesuits mission: In 1937, this mission was handed to the Jesuits who were already running a mission and a Church at Kune, Kandala. In 1939 the Jesuits purchased additional land for the expansion of school and mission just behind the Karjat Church. The mission activities spread to the nearby areas of Karjat, Kalapur and Panvel District by imparting education in the schools and with other reach-out programs for the tribals. Fr Sanchez the first superior of the Jesuits and the other Jesuit priests viz. Fr. Victor, Fr. Nubiola, Fr. Thillo, Fr Morey, Fr A. Ribes and Fr Miranda are very well remembered by Mrs. Carmel the oldest surviving members of the Karjat Parish (age 92). During the time of Fr Morey, the Church was registered under the Bombay Public Trust Act 1950 on 30th June 1955 (D-7Kolaba) under the name **Shrine of Our Lady of Fatima** Fr. Morey SJ died on Sunday, 16 Oct 1965, as he was getting ready to come to Karjat from Kune, for the Feast Mass. Fr. Frank Britto, the first diocesan priest, got a chance to serve Karjat as he opted to be in Kune mission substituting Fr. Anthony Ribes for short time from Oct 1974 to Jan 1975, before he took over Koralia Church. In 1974, the Gram Panchayat issued an order to tax all pilgrims coming to Karjat. This was not very well accepted and the decision was objected by the small but strong Catholic community. The letters from Fr. Britto and late Leandro D'mello created strong ripples at the Panchayat and forced them to terminate the decision. There was a similar move a few years ago to tax the buses that pile on the main road during the feast day but this too was close down with the effort of few alert parishioners.

In 1978 May, Jesuits moved out from Karjat with no alternative to continuing the mission work at Karjat. These can be considered as the dark years, as the Archdiocese categorically mentioned in the letter dated July 1978, inability to continue the pilgrimage to Karjat due to lack of a priest. Parishioners under the leadership of ex Sarpanch late Leandro D'mello called a meeting and urged the Bishop to reconsider the decision. After the meeting with the council from the Bishop's house, the matter was sorted. Fr. Frank Britto who was in Koralia (4 hours distance by bus from Karjat), agreed to keep the pilgrimage going. It was under his supervision the feasts in the years 1978-79 were celebrated. During these two years, the parish of Karjat was in limbo. At the request of the Bishop house, priest from Amarnath came to celebrate the Eucharist occasionally since Fr Frank was given the additional responsibility to look after the pastoral needs of the faithful at Khopoli from Koralia. Today Khopoli has become an independent unit.

From 1980, the Pilar fathers from Amarnath officially took charge of Karjat parish. During the two years limbo period, the Central Railway withdrew the special train services, which brought the devotees from Mumbai. During Fr. Timothy's tenure and during the final year of Fr. Peter in 2004, a house called Sara Villa was purchased, which became a blessing for the parish. Today this has become the priest residence, a house in the midst of the people, over viewing the church.

Knowing the importance of a resident priest for the growth of the parish, Fr. Gervis the first Diocesan Resident Priest was appointed. He remained for the full appointed term which can be considered not less than a miracle and God's blessing, knowing the past situation. It was not that easy to complete one full term in the area like Karjat where there were hardly any facilities like that we have today. Fr. Gervis put the land records and the trust matters, in order and also gave a new look to the parish. He became a true pastor to the parishioners, in the real sense of the term, who were without a full time pastor.

Though it is named "Shrine of Our lady of Fatima" there is proposal given to the Cardinal to elevated this Shrine to the status as "the Archdiocesan Shrine of Fatima" Very soon this dream will be fulfilled. The term Shrine as cannon law states is a Church or other sacred place which with the approval of the Local Ordinary is by reason of

a special devotion frequented by the faithful as pilgrims. The distinguishing characteristic of a Shrine is that it is a place of pilgrimage. A pilgrimage is a journey by the faithful to a Shrine, a place made sacred.

Today the Church at Karjat is looked after by a Diocesan resident priest Fr. Calistus **Fernandes** efforts are made to spread the message of Fatima Mother through media. The message of Fatima to spread to the nerves of Karjat and specially to the people of other faith greater stress is given to the Vernacular and Indianisation. Care is taken to mention to the devotees of all faith that they come here not to worship but to venerate Fatima mother, for we Catholic she is not a Devi or Goddess but a holy immaculate virgin who has played a vital role in the salvation plan of her Son Jesus Christ. Thirteen of every month is opened to the devotees for prayer and devotion followed by mass since this day is special to Fatima Mother. We pray that the church of Fatima turns to Archdiocesan Shrine of Fatima i.e. Centre of Peace. Every month dated 13th worshippers are come from nearby five dioceses – Nasik, Pune, Vasai, Mumbai, and Kalyan to visit this holy Shrine, The cult of the Virgin begins to spread even among non-Catholics. It now largely serves the Katkari, a vulnerable, nomadic tribal group. The parish has 45 indigenous families, and has social development programs and capacity building, focused on education in partnership with religious congregations in the area.

According to Parish Priest Fr. Calistus Fernandes, the rector of the Shrine, “Our Lady of Fatima's message was a call to achieve peace through mercy,” Mother Mary was attributed an additional title in the Loreto litany ‘Mary, Queen of Peace,’ with this titles just seven days prior to her apparition at Fatima. Mother Mary has shown that peace in the world can be attained only through acts of mercy.” With the influx of pilgrim visits and the number of graces received to the devotees, the Bombay archdiocese is considering raising the parish's status to that of archdiocesan shrine.

References:

1. Gazetteer of Bombay Presidency –Thana, Places of Interest, P. Vol. xiv.1882.
2. Raigarh District Population 2011". *Census Organisation of India*.
3. <http://iamtours.in/tour/our-lady-of-fatima-karjat-district-raigad-maharashtra-india/>
4. Carvalho Nirmala, Celebrating Our Lady of Fatima in Maharashtra, in the first shrine built in Asia
5. Crux, Taking the Catholic Pulse. John L. Allen Jr. Inés San Martin, Crux Staff
7. Fr Calistus Fernandes, Parish Priest, Archdiocese of Bombay
8. The catholic Sun, 28 April 2017, P.1 <https://shrineoffatimakarjat.weebly.com/articles.html>
9. The Examiner Archdiocese of Bombay, Catholic News service. 18th May 2017, P.1
10. <http://fatimakarjat.blogspot.in/2014/03/history-of-our-lady-of-fatima-karjat.html>

ARCHAEOLOGY AND SKILL DEVELOPMENT FOR THE ARCHAEOLOGISTS

Prof. Payal Shrikant Shinde

Assistant Professor, Department of History

S. N. D. T. Women's University,

(Affiliated to University of Mumbai)

Introduction:

Skill development means developing one's capabilities and set of the required skills to add value for the concerned organization and for one's own career development. An ability and capacity acquired through deliberate, systematic and sustained effort to smoothly and adaptively carry out complex activities or job functions involve ideas, technical skills and interpersonal skills. This paper focuses on skill development in the field of archaeology. The aim of this paper is to give an idea of different skills which are developing because of archaeology and those which are required to be an efficient archaeologist.

Archaeology in general and an archaeologist in particular play very important roles to know about the past. This field requires a special set of skills. These skills are very much important in the work of reconstructing history. They not only supplement our knowledge about our past but also yield materials which we could not have got otherwise. Archaeology and archaeologists have been always important for us for the understanding of ancient Indian history in particular. Archaeologists have discovered and unearthed facts which are hidden in the remains of the past, later taken as the source materials for the historians to write history books.

Research Methodology:

The research work for this paper is based on various primary and secondary sources related to the historical evidences to provide an accurate account of the topic. Interviews with Dr. Mahesh A. Kalra (Director, Centre for Numismatic Information and studies, CENNUMIS) and Dr. Kurush F. Dalal (Assistant Professor, Department of Archaeology, Mumbai University) helped me to know new avenues of archaeology. The materials for writing this paper are related to books on archaeology, books on ancient Indian history and books written about heritage structures by renowned scholars that helped in gathering information on importance of archaeology and skill development. Various renowned authentic journals, articles and websites have also been considered as the source for the materials for the writing of this paper. The research design was made to be coherent and logical. It was kept in mind that it should effectively address the research areas with the help of the collection, measurement and analysis of the related data. On the basis of the facts, the paper concluded that archaeology and archeologists are developing various skills required in human life. It is the need of the time to turn attention of the youth towards this important field of study which helps us to know our social, economic, political and cultural past.

Historical Background:

The science which enables us to dig the old mounds in a systematic manner, in successive layers and to form an idea of the material life of the people is called *archaeology*. Archaeology can be considered as a Social Science and branch of the humanities.

The archaeological evidences are of three kinds such as monuments, epigraphic and numismatic. The monumental evidences include ancient buildings, images and other antiquities. The monuments are the witnesses of the artistic skills of ancient Indians. They also testify their wealth and magnificence at different stages of history. Epigraphic evidence include inscriptions on stone slabs, pillars, rocks, copper-plates, walls of buildings, bricks, terracotta or stone seals and images. To know the history precisely, the inscriptions are the most valuable sources. They recorded many important events of history. A scientific study of coins is called numismatic evidence. So far as coins are concerned, Archaeologists generally study figures, the name and the date of the author (king) of the coin. These coins help to know about the locality over which the king ruled.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century the archaeological excavations started on a large scale in India. In 1901, because of the personal interest of the then Viceroy Lord Curzon, the Archaeological Survey was reformed and enlarged. During this period a young archaeologist, Sir John Marshall was appointed as

the Director General of this institution. It is during his tenure traces of ancient cities began to come to light and during his directorship it led to discovery of the Indus Valley Civilization. The Harappan culture which is a part of Indus Valley Civilization was discovered in 1921. It spread over many parts of Punjab, Haryana, Sindh, Baluchistan, Gujarat, Rajasthan and western parts of Uttar Pradesh.

Later unidentified seals were noticed in the neighborhood of Harappa in Punjab by Lord Cunningham. Then in 1922 an Indian officer of the Archaeological Survey, R. D. Banerji, found few more seals at Mohenjo Daro in Sind, and recognized that they were the remains of a pre Aryan civilization of great antiquity. Thereafter under Sir John Marshall's direction this site was systematically excavated from 1924 onwards. This history of an ancient civilization came to light because of the immense hard work of the archaeologists and their efforts to find out the ancient civilization.

In addition to this, there were many excavations done in India because of which many historical sites come into light. They include Taxila, Mathura, Kosam, Sarnath, Patliputra, Nalanda, Rajgir, Sanchi, Bharhut etc. the archeologists also discovered ancient buildings such as Ajanta Caves, Elephanta Caves, the pillars and rock edicts of Ashoka etc. These are just few of the examples because of which many uncovered ancient history came into light. Coins of Chandragupta Maurya and the Gupta period, reconstruct history of economy and prosperity of that period.

Without archaeology all the cities and culture would remain a mystery. Without care of archaeological sites these would have been destroyed. Archaeologists are constantly fighting for preservation of archaeological sites and thus these sites of ancient history are protected. Today's generation is suddenly ignoring the field of archaeology and because of this a whole lot of problems are arising. Recently, many seals of the Harappan Culture were discovered during excavations with a few letters written on them. But they are still undeciphered. Therefore many areas of Harappa culture still remain as secret. Thus, the paper continues to mention about the importance of the archaeologists and their different skills.

Role of Archaeologists and Development of Different Skills:

Archaeologists examine ancient sites and objects to learn about the past. The aim of the role is to record, interpret and preserve archaeological remains for future generations. Archaeologists conduct survey for particular archaeological sites. Then they map and record details about archaeological sites. They use evidence left behind by earlier civilizations to gather information about human, social, economic and cultural history. They explore, excavate, recover and analyse artifacts including tools, cave paintings, building ruins and pottery. They organize and carry out field work for practical studies of remains.

Archaeologists may clean, preserve, restore, reconstruct and display materials found during excavation. They photograph, draw characteristics at the site for later analysis. The studies of the remains help to know about the society, economy and culture of that period. It also helps to know their trade relations with outside world, commercial activities and economic prosperity.

An archaeologist requires many skills to conduct the work properly. An archaeologist has to study different languages, and to develop data collection methods. Students who wish to study civilizations in Asia, the Middle East and Mediterranean regions can major in history, architecture, art, languages or theology and follow with a master's and doctorate in some aspect of archaeology. With this they have to develop knowledge of environmental science, geological information, bio-chemistry etc. Graduates in sciences such as chemistry, geology or physics, and who have a personal interest in ancient history can adapt their knowledge to archaeological research. Different scientific techniques have been developed to aid archaeological investigations. Archaeologists can work in the forensic laboratories too.

Archaeologists should have following skills:

- Analytical Skill : Analysis of data based on finding in archaeological sites.
- Data Interpretation Skill : Interpretation of data in order to identified the period, type or source of a particular kind of history.
- Concept Development Skill : To use the excavated remains and developed concept as per historical facts.

- Scientific Testing Skill : Since archaeological remains date back to a few centuries it is important for the archaeologists to have knowledge of scientific testing methods of dated remains.
- Simulation Skill : Archaeologists should have imaginary skills so that they can imagine what would have been, using their finding and creates simulations to replicate a particular figure or structure of a particular age or period.

Archaeologists should not be biased. They should be specific and objective in their interpretation of data.

In this field there are different specializations such as pottery, coins, archaeo-botany, archaeo-chemistry etc. For this study there is the need of trained archaeologists and experts for field study. This is a highly specialized field in which Ph.D. research plays an important role. But it is observed that recently students are not much inclined toward this field. This field includes many different branches. In iconography or study of statues such as those of Buddha, Mahavira etc. there is need of the experts of the field. In this field, Government provides internship to selected students. Private sectors and many trusts also help to carry out work as archaeologists. The Government also offers many fellowships to the students in this field. An archaeologist can work as a Research Assistant in the projects in this field. Also they can write their own books. In this field they can also write assignments for journals related to the field of archaeo-journalism. They can also have another scope in the field of archaeo-tourism. Archaeologists can also work in museums and they can also open their own museum of artifacts. They can work as guides in archaeological sites and can work for reconstruction of ancient history. Archaeology is an ongoing process and an Archaeologist cannot be made in one day. In this field, there is also scope to go abroad as many fellowships are being provided to good students. But because of lack of information about fellowships, students are unaware about all these career avenues.

In India there are a number of famous archaeologists who are known for their immense hard work in the archeological field. They are renowned all over the world because of their unique skills. In 19th century renowned archaeologist Daya Ram Sahani supervised the excavation of the Indus Valley Site at Harappa. He was the first Indian to be appointed as the Director-General of the Archaeological Survey of India (ASI). Sahani was involved in the excavation of Kasia and Rajgir in Bihar. He also assisted in the excavation of a stupa at Rampura in Champaran district. He also prepared a catalogue of archaeological ruins at Sarnath. Because of his hard work in archaeological field he was awarded "Rai Bahadur" medal in March 1920 by the Governor of Punjab at a durbar in Rawalpindi.

Famous women historians and archaeologist of ancient India Nayanjot Lahiri is the winner of the 2013 Infosys Prize, in humanities, for her work in archaeology and she is the 2016 awardee of the John F. Richards prize for her book *Ashoka in Ancient India*. All these awards were given to her because of her outstanding contribution toward the archaeological study and historical understanding. She has contributed several research papers and authored many books. In her research work she has made use of geography, geology and ethnography of archeological studies.

These are the people who gave a different level to Ancient Indian History all over the world. Because of their immense hard work and skill they became very famous.

Conclusion:

Archaeology includes the study of fossil remains. Archaeology is particularly important for learning because there are no written records. Archaeology has various goals, which range from understanding different stages of history to reconstruct the past and to documenting and explaining changes in human societies through time. Being an archaeologist is an important career because it assists us in obtaining a chronology of our past. It gives us some understanding of why human culture has changed through time and it allows us to explain cause and effect of human behavior in the past. It is due to archaeological excavation that we could know about the heritage sites and ancient history otherwise it would have been lost for posterity. This past helps us to understand the present and lead us towards a better future.

Today archaeologists face problems in the field such as looting of artifacts, lack of public interest, and opposition to the excavation of human remains. Thus, it is the need of the time to make people aware about this important field of employment generation. There are different avenues of jobs in this field which not only help in earning

money but also develop learning very important life skills. In today's age of globalization and technological volatility, skill building is an important instrument to increase the quality of labour for improved productivity and economic growth. Skill building is a powerful tool to empower the individuals and the future generation to improve their social acceptance. Thus, it is necessary in this global era to focus on this important field of skill development.

References :

- Basham, A. L., *The Wonder That was India*, Rupa and Co., New Delhi, 1967
- Chakrabarti, Dilip K., *The Archaeology of Ancient Indian Cities*, Oxford University Press, New Delhi, 1995.
- Ghosh, Negendra, Nath, *Early History of India*, The Indian Press Pvt. Ltd., Allahabad, 1972.
- Jamkhedkar, Arvind, *Purasanchay*, Part I, Aprant Publication, Pune, 2016.
- Jha, D. N., *Ancient India In Historical Outline*, Manohar Publishers and Distributors, New Delhi, 1998.
- Majumdar, R. C., *Ancient India*, Calcutta, 1960.
- Sankliya, Hasmukh Dhirajlal, *Puratatva Parichay*, Deccan College, Postgraduate and Research Institute, Pune 1996.
- Sharma, Ram, Sharan, *Ancient India A History Textbook for Class XI*, National Council of Educational Research and Training, New Delhi, 1990
- Thapar B. K., *Indian Archaeology 1976-77 – A Review*, Director General Archaeological Survey of India, Government of India, New Delhi, 1980.

Websites :

- <https://www.prospects.ac.uk/job-profiles/archaeologist>
- <http://work.chron.com/skills-archaeologist-10064.html>
- https://en.m.wikipedia.org/wiki/Daya_Ram_Sahani
- https://en.m.wikipedia.org/wiki/Nayanjot_Lahiri

रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी जमातीचा सामाजिक व आर्थिक अभ्यास

प्राचार्य डॉ. एस. एच. खान

सम्यक संकल्प महाविद्यालय, कल्याण, जि.ठाणे

1.1 प्रस्तावना:

रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी समाज आजही डोंगरदऱ्या व जंगलात वास्तव्याधीन असल्यामुळे तो विकसित समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून कोसो दूर आहे. त्या दृष्टीने रायगड जिल्ह्यातील वंचित उपेक्षित, दुर्लक्षित आदिवासी यांच्या लोकजीवनाचा, विकासाचा आढावा मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. सन 2011 च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 9 टक्के आदिवासी आहेत. महाराष्ट्रात एकूण लोकसंख्येच्या 9.55 टक्के आदिवासी लोकसंख्या आहे. रायगड जिल्ह्यातील एकूण आदिवासी जमातीची 5.40 टक्के लोकसंख्या आहे.

1.2 संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधनाकरिता काही उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे निश्चित केलेली आहेत.

1. आदिवासीचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक प्रगतीचा अभ्यास करणे.
2. आदिवासी जमातीच्या लोकसंख्या वितरणाचा अभ्यास करणे.
3. आदिवासी जमातीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

1.3 संशोधन पद्धती व माहिती संकलन:

प्रस्तुत संशोधनासाठी सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. सदर संशोधन हे प्राथमिक, द्वितीयक स्वरूपाच्या आधारसामुग्रीवर अवलंबून आहे. जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, शासकिय अधिकारी, आश्रम शाळांना भेटी, स्वयंसेवी संस्था व समाजसुधारकांची मते यासाठी मुलाखतीद्वारे माहिती प्राप्त केली आहे.

शासनाची विविध योजनांची माहिती दर्शविणारी प्रसिद्धीपत्रके, शासकिय व निमशासकीय, तसेच खाजगी संस्थांचे अहवाल, ग्रंथ, वृत्तमानपत्र, जनगणना अहवाल इत्यादींचा वापर करण्यात आला.

1.4 संशोधनाचे महत्त्व:

प्रस्तुत संशोधन पत्रिकेत आदिवासींचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, तसेच त्यांना मिळालेल्या शासकिय योजनांचा लाभ व त्यांच्या विविध समस्या यांचे अध्ययन करून त्यांच्या समस्यावर उपाय सुचविलेले आहेत. या संशोधनाचा रायगड जिल्ह्यातील आदिवासींची स्थिती सुधारण्यास निश्चितपणे उपयोग होईल. त्याशिवाय आदिवासी व भटक्या जमातीवर संशोधन करू इच्छिणारे संशोधक, अभ्यासक यांनाही या संशोधनाचा उपयोग होईल.

3.6 रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी जमाती:

रायगड जिल्ह्यात एकूण 15 तहसिल आहेत. कर्जत, पनवेल, अलिबाग, माणगाव, पेण, खालापूर, या तालुक्यांमध्ये आदिवासींची संख्या अधिक प्रमाणात असल्याने ते आदिवासी डोंगराळ तालुके म्हणून ओळखले जातात. उर्वरित, उरण, सुधागड, माणगाव, महाड, पोलादपूर, म्हसळा, श्रीवर्धन, मुरुड, तळा या दहा तहसिलमध्ये मिश्र वस्ती आहे. रायगड जिल्ह्यात आदिवासी प्रामुख्याने कर्जत, खालापूर, पनवेल, माणगाव, पेण या तालुक्यात विशेषतः डोंगरमाथ्यावर त्यांच्या वस्त्या आढळतात.

अनेक आदिवासी जाती-जमातींचे वास्तव्य या प्रदेशात आढळून येते. महाराष्ट्रात आढळणाऱ्या 48 आदिवासी जमाती पैकी 39 आदिवासी जमाती या जिल्ह्यात आढळून येतात. एकूण लोकसंख्येपैकी 12 टक्के लोकसंख्या आदिवासी लोकांची आढळते. अलिबाग, उरण, पनवेल, माणगाव, महाड, पोलादपूर, म्हसळा, श्रीवर्धन, मुरुड तळा या दहा तहसिलमध्ये मिश्र वस्ती आहे. सन 2011 च्या जनगणनेनुसार 39 आदिवासी जमाती वास्तव्यास आहेत.

रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी जमाती

अ. क्र.	तहसिल	आदिवासी जमाती	अ. क्र.	तहसिल	आदिवासी जमाती
1	खालापूर	ठाकर, आंध, कोलाम, बैगा,	9	म्हासळा	टोराव, ठाकूर कातकरी, कातकरी
2	उरण	ठाकर कोळी, ढोर, बरडा,	10	रोहा	दुबळा, परधान, गावित, कातकरी
3	श्रीवर्धन	कोळी, महादेव, डोंगर,	11	माणगाव	ठाकर, पारधी, गोंड, परजा कातकरी
4	पनवेल	ठाकूर भात्रा, कोंध, भिल्ल,	12	तळा	ठाकर, हालबा, पटेलिया, कातकरी
5	अलिबाग	कातकरी कोरकू, भुंजीया,	13	महाड	कमार, पोमला, ठाकूर कातकरी
6	पेण	कोया, ठाकूर, कातकरी	14	सुधागड	ठाकर, कातकरीराठवा, कातकरी
7	मुरुड	चौधरा, गेसिया, धनवार,	15	पोलादपूर	ठाकर, कवर, खरीया, वारली
8	कर्जत	ठाकर, नाईकडा, धोडीया कातकरी			कोकणा, वटोलिया, पेल

1.7 रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्या

2011 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येपैकी 9.27 टक्के लोकसंख्या आदिवासींची आहे. तर रायगड जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 26,34,200 असून त्यापैकी आदिवासी लोकसंख्या 3,05,125 म्हणजेच जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण 12 टक्के आहे. रायगड जिल्ह्यातील आदिवासींची ग्रामीण व नागरी विभागातील जमातीनिहाय लोकसंख्या खालीलप्रमाणे.

रायगड जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येशी आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण-2011

अ. क्र.	तहसिल	एकूण लोकसंख्या			आदिवासी लोकसंख्या			आ.लो. टक्के वारी
		ग्रामिण	नागरी	एकूण	ग्रामिण	नागरी	एकूण	
1	खालापूर	111500	95964	207464	26642	4151	30793	14.84
2	उरण	90828	69495	160303	5300	2325	7625	4.75
3	श्रीवर्धन	60952	22075	83027	8318	1158	9476	11.41
4	पनवेल	252477	497759	750236	36279	11883	48162	6.41
5	अलिबाग	194481	41686	236167	33978	3379	37357	15.81
6	पेण	148824	46630	195454	31311	1089	32400	16.57
7	मुरुड	61991	12216	74207	12043	1536	13579	18.29
8	कर्जत	159566	52485	212051	46274	4482	50756	23.93
9	म्हसळा	50235	9679	59914	8626	600	9226	15.39
10	रोहा	119775	47335	167110	20699	1230	21929	13.12
11	माणगाव	141078	18530	159613	13048	1276	14324	8.97
12	तळा	40619	.....	40619	4591	....	4591	11.30
13	महाड	138955	41236	180191	8626	600	9226	5.12
14	सुधागड	53204	9176	62380	17196	657	17853	28.61
15	पोलादपूर	39520	5944	45464	2329	137	2466	5.42
रायगड		1664005	970195	2634200	270768	34357	305125	11.58

स्त्रोत: भारतीय जनगणना पुस्तक रायगड जिल्हा

पनवेल तहसिलमध्ये नागरी आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त आहे .तर सर्वात कमी म्हसळा आणि महाड तहसिलमध्ये आहे. जिल्ह्यात सर्वात जास्त आदिवासी लोकसंख्या कर्जत आणि पनवेल तहसिलमध्ये आहे. तर सर्वात कमी आदिवासी लोकसंख्या पोलादपूर तहसिलमध्ये आहे. आदिवासी लोकसंख्येची टक्केवारीच्या बाबतीत सुधागड (28.61) आणि कर्जत (23.93) तहसिलमध्ये जास्त आहे. तर सर्वात कमी आदिवासी लोकसंख्येची टक्केवारी उरण (4.75) तहसिलमध्ये आहे. रायगड जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या 11.58 टक्के लोकसंख्या आदिवासींची आहे.

रायगड जिल्ह्यातील प्रमुख आदिवासी जमातीची लोकसंख्या 2011

जमातीचे नाव	एकूण	पुरुष	स्त्री	जमातीचे नाव	एकूण	पुरुष	स्त्री
कातकरी	11973	59764	59809	पारधी	582	305	277
ठाकर	90822	45874	44948	हलबा	467	244	223
भिल्ल	2827	1518	1309	वारली	333	188	195
गोंड	2827	1465	1168	कोलाम	127	69	58
ओराव	2139	1160	979	अंध	206	120	86
कोकणा	1126	620	509	कोरकू	80	45	35
ढोर कोळी	1507	811	696	इतर आदिवासी	81917	41619	40298
म्हल्लार कोळी	783	412	371				

स्त्रोत: भारतीय जनगणना पुस्तक रायगड जिल्हा

वरील तक्त्यानुसार रायगड जिल्ह्यातील कातकरी, ठाकर, या जमाती लोकसंख्येच्या आधारे प्रभावी वाटतात. तर कोरकू, अंध, बैगा, भैना, भातरा, हलबा, कोलाम, कोया, नागेशिया, परजा, पटेलिया या जमाती अल्पसंख्यांक असून त्यांचे आदिवासी समाजातील स्थान गौण आढळते. पुरुषांचे प्रमाण एकूण आदिवासीच्या 50.54 टक्के आहे तर स्त्रीयांचे प्रमाण 49.46 टक्के आहे.

1.8 आदिवासींचे समाज जीवन:

मानव समाजाच्या विकास टप्प्यातील पहिली अवस्था म्हणजे कुटुंब होय. अमेरिकेतील मानवशास्त्रज्ञ प्रा. राल्फ बिल्स व प्रा. हेन्री हॉयजर यांनी कुटुंबाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. "आप्त संबंधांच्या बंधनांनी एकत्रित आलेल्या सदस्यांचा सामाजिक समूह म्हणजे कुटुंब होय." रायगड जिल्ह्यातील मुख्य आदिवासी समाज कातकरी व ठाकर रानावनात राहणारी ही जमात आजही कुटुंबसंस्था व तिचे पावित्र्य जपत आहे. आप्तसंबंध हाच कुटुंबाचा एकमेव आधार आहे. रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजात पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीचे प्राबल्य दिसून येते. प्राचीन परंपरेने चालत आलेली संयुक्त कुटुंब पद्धती घराच्या अडचणीमुळे, आधुनिकीकरणामुळे नष्ट होत असल्याचे दिसून येते.

मद्य व नृत्य ही आदिवासींच्या जीवनातील महत्त्वाची अंगे आहेत. व्यसनाधीनता हा जणू आदिवासींला शापच आहेत. आदिवासींच्या सामाजिक जीवनाचा आढावा घेत असताना आदिवासी समाजासंबंधी रायगड जिल्ह्यात रोहा, सुधागड, माणगाव, पेण, कर्जत या तालुक्यात आदिवासींमध्ये सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी व्यसनापासून दूर राहण्यासाठी अनेक संस्था जनजागृती करत आहेत.

1.9 आदिवासींचे आर्थिक जीवन

मर्यादित गरजा तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव, साधनांची कमतरता यामुळे मिळणारे उत्पादन अत्यंत अपुरे असते. शेतीची नांगरणी, मळणी यासारखी कामे हाताने, पारंपारीक पद्धतीने होतात. त्यामुळे मिळणारे उत्पादन खूपच कमी असते. या सर्व वैशिष्ट्यावरून अर्थव्यवस्थेचे साधे स्वरूप स्पष्ट होते. केवळ प्राथमिक गरजा भागविणे हाच त्यांचा उद्देश असतो. अगदी प्राथमिक स्वरूपाची ही अवस्था आहे. आजही रायगड जिल्ह्यातील काही आदिवासी लोक निसर्गातील फळे, कंदमुळे, मध जमा करणे, शिकार मासेमारी करून गुजराण करतात. परंतु कमी झालेली जंगले दुर्लभ जंगलसंपदा यामुळे गुजराण होईल एवढे उत्पन्न होत नाही. आधुनिक समाजाबरोबर संपर्क, दळणवळण यामुळे ही अवस्था आदिवासी जमातीमध्ये आज फारशी दिसत नाही.

रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी परंपरागत पद्धतीने शेती करून धान्य जमवतात. शेतीतून जमवलेले हे धान्य वर्षभर पुरेलच असे नाही. सुमारे 85 टक्के आदिवासी स्त्री शेतावर उपजीविका करतात. 45 टक्के शेतमजुरी व इतर धंदे करतात. 70 ते 80 टक्के कार्यक्षम तरुण-प्रौढ स्त्री-पुरुष मजुरीसाठी गावाबाहेर गेलेले असतात. आज मोठ्या प्रमाणात आदिवासी मजूर लोकांचे शोषण केले जाते. मात्र प्रगत व आधुनिक समाजाचा संपर्क आल्यामुळे आदिवासी अर्थव्यवस्थेत बदल होत असताना दिसून येतो.

1.10 आदिवासी जमातीची शैक्षणिक स्थिती :

रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी मुलींची 86.79 टक्के तर मुलांची 85.12 टक्के इतकी इयत्ता दहावी पर्यंत शालेय गळती झाल्याची नोंद आहे. आदिवासींच्या शिक्षणासाठी आणि त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आश्रमशाळेचे योगदान मोठे आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीमध्ये शिक्षक आणि शैक्षणिक साहित्य हे त्यांच्या भाषेत उपलब्ध नाही. त्यामुळे शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. जर आदिवासी बोली भाषेतून पाठ्यपुस्तके निर्माण झाली तर आदिवासी मुलांना शिक्षणची गोडी वाटू लागेल 2001च्या जनगणनेनुसार राज्यातील आदिवासींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण 36.77 टक्के आहे. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण आदिवासींमध्ये फारच कमी आहे. म्हणजे 24.03 टक्के आढळून येते.

1.11 निष्कर्ष:

रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी जमात भूमिहीन असल्यामुळे मजुरी करून उदरनिर्वाह करत असल्याचे दिसून आले. 2013 च्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची गणना मार्गदर्शक परिपत्रकानुसार वार्षिक उत्पन्न या निकषाच्या आधारे 86 टक्के लोक दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत होते. आदिवासी लोक हंगामी शेती व मजुरीचे काम करतात. आदिवासी जमातीतील 6 ते 21 वयोगटातील मुला-मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण जास्त असले तरी शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण अधिक आहे. उच्च शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प दिसून आले. आदिवासी पाडयात माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाची व्यवस्था उपलब्ध नाही.

आदिवासी पाडयात प्राथमिक आरोग्य केंद्राची सुविधा उपलब्ध नाही. आर्थिक नियोजना अभावी ही जमात कर्जबाजारीपणाच्या विळख्यात अडकलेली आहे. शासन दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी विविध योजना राबविते परंतु आदिवासी जमातीचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक तसेच शासकिय योजनाबाबतचे अज्ञान यामुळे ही जमात शासकिय योजनांचा लाभ घेण्यास असमर्थ ठरली आहे. या वस्तुस्थितीमुळे अनेक समस्या उदभवलेल्या आहेत. प्रत्यक्ष सर्वेक्षणावर हे अध्ययन आधारलेले आहे. त्याआधारे काही निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. या निष्कर्षांच्या आधारे आदिवासी जमातीच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक प्रगतीसाठी काही उपाय मांडण्यात आले आहेत.

1.12 उपाययोजना

1. आदिवासी मुलामधील शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी आश्रम शाळा व वसतीगृहाच्या संख्येत वाढ करावी. वसतीगृह व आश्रम शाळेतील आहाराची प्रत सुधारावी.
2. आदिवासी जमातीतील रुढी-परंपरा, अंधश्रद्धेचा पगडा कमी करण्यासाठी सामाजिक संघटनांनी व सरकारने वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा प्रसार करून अंधश्रद्धेचे उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न करावा.
3. शासनाकडून राबविल्या जाणाऱ्या आदिवासी कल्याण योजनांचा लाभ आदिवासीपर्यंत पोहचण्यासाठी शासनाने भ्रष्टाचारमुक्त धोरण कसे राबवता येईल याचा प्रयत्न करावा.
4. आदिवासींमध्ये स्वयंरोजगाराचे प्रमाण अत्यल्प आहे. त्यात वाढ होण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्थांची स्थापना आदिवासी बहुल भागात करण्यात यावी.

3.13 संदर्भ सूची

1. डॉ. शौनिक कुलकर्णी. महाराष्ट्रातील आदिवासी डायमंड प्रकाशन, पुणे प्र.आ. 2009.
2. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग माहिती पुस्तिका 2011-12.
3. नाडागोडी गुरुनाथ "भारतीय आदिवासी" कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे 1986 दु.आ.
4. डॉ. गारे गोविंद "महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जमाती" कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे
5. डॉ. गोरे गोविंद 'सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यातलि ठाकर आदिवासी', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे, तिसरी आवृत्ती 2012.
6. डॉ. गोरे गोविंद 'बदलाच्या उंबरठ्यावरील कोकण आदिवासी', विद्या प्रकाशन पुणे प्रथम आवृत्ती 2000.
7. डॉ. गारे गोविंद 'आदिवासींचे शिक्षण' साकेत प्रकाशन प्रथम आवृत्ती 1997.
8. भारतीय जनगणना पुस्तिका 2011.

IMPACT OF GLOBALIZATION ON HIGHER EDUCATION IN INDIA

Prof. Sachin V. Phalke

Samyak Sankalpa College of Arts, Commerce and Science, Kalyan (E).

(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract

Globalization is above all an economic phenomenon spreading across the whole planet. It is spreading geographically. In the nineteenth century, global economic activities were focused mainly in developing countries i.e. Europe and North America and on the edges of non-developed areas. Through globalization of education which is being knowledge transfer from western countries into developing countries is interested to improve skills and capabilities of the people receiving it.

Introduction

Education in India can be dated centuries back to the age of Buddha but now these has in fact been sustained improvement in the higher education state of affairs of India in both quantitative and qualitative turns post globalization. The principle objectives of education has been the development of the whole individuals. Globalization is a process which has affected many area of experienced growth in the educational facilities available to turn due to the entry of institutions from west. Education to prepare the individual to connect and like in harmony with the environment around him.

Globalization has changed the size, nature and the qualities of environment. Some believe that the process is an invaluable opportunities for the people of the developing countries to raise of turning projects between one western and non-western university. Through globalization of education which is being knowledge transfer from western countries in to developing countries is interested to improve skills and capabilities of the people receiving it.

Objectives

1. To study the relationship between education and development.
2. To study the progress of human development in India.
3. To understanding the shortcoming of education system in India.

Impact Of Globalization On Higher Education

The business sector in India is highly promising in present scenario. The impact of globalization has changed in terms of psychology, methodology, technology, mindset, and work culture newer challengers; newer opportunities are day by in front of India. Industries which are profitable and prospective the challenges for higher education. Therefore is to reform create and develop system that prepare individuals to work in a borderless economy and live in a global society. In other words our educational institutions need to produce global citizen.

Education is undergoing contract changes under the effects of globalization on education bring rapid development in technology and communications are foreseeing change within school system across the world as ideas, values and knowledge changing the role of teachers and students and providing a shift in society. The fundamental scope of doing business is India is lying with its people. The huge population of India has created a large unsaturated market of consumers. This is one of the reason why global companies are very much interested in doing business in India. In the post globalization era this scope has increased immensely for global multinational companies.

The higher education in India suffer from acute paucity of funds, lack of autonomy, burden of utilization etc. it is characterized by extreme rigidity and lack of flexibility. The real weakness of higher education is in the structure itself and there is a need for introspection reflection on what we have achieved and where do we go from here during the times of globalization. The trust of globalization is expected to push higher education to face for reaching challenges. According to the Spanish sociologies one of the leading authorities on globalization status effects on. The university will be more drastic than industrialization urbanization and secularization combined. It is the biggest challenge that the university has ever faced more than a century and a half. The withdrawal of the state from higher education has also been helped by economists who have an every simple way of accessing the return an investment in higher education. The basic problem is that have measured the return on education exclusively through in the international system. Externally these have been changes in the Labour market which

have resulted in calls for more knowledge and skilled workers and workers with deeper understanding of languages, cultures and business methods from all over the world.

The current globalization of higher education creates both challenge and opportunities. The relationship between universities education and globalization gives special attention. Education will be the answer in many problem raised by globalization. Education goals are seen to be an area of great concern in the era of globalization. It is here that university plays a crucially important role for create better society. It is impossible to ignore the global universities need to reflect on the impact of globalization.

Conclusion

Globalization has many obvious effects on educational technology and communication system change. The way of education is delivered as well as roles life by both teachers and students. Education is become lifelong learning and training process developing transferable skills and knowledge and information is being treated as commodity. At the same time there is a dark side to the globalization and to the very openness of new information system while the richest countries grow richer. The poor are becoming poorer income innovation and education gaps between the rich and poor are widening not narrowing economics crises, trade imbalances and structured adjustments have precipitated a moral arises in many countries. Tearing the basic social and cultural fabric of many families and commodities apart resulting in increasing youth unemployment, suicide, violence and drug abuse and antisocial behavior from schools.

Education is becoming more invaluable to individuals in today's environment education provides individuals with better chance of unemployment which in turn reacts to a better lifestyle power and status

References

Mishra Anil Dattaand S, Narayanswamy, World Crisis and Gandhian Way, Concept Publishing Company New Delhi.

2001, edited by N.B.Oza and K.M.Joshi, "Higher Education in India."

www.yahoobooks.com

K.B.Power concept publishing company (2002).

सामाजीक सुधारणा चळवळीतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान – अस्पृश्यता व जातीव्यवस्था

प्रा. घुटे जी. एम.

शांतारामभाऊ घोलप कला विज्ञान व गोटेरामभाऊ पवार वाणिज्य महाविद्यालय,

शिवळे, ता. मुरबाड, जि. ठाणे 421401

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातील थोर विचारवंतांपैकी एक होते त्यांचे वैशिष्ट्ये म्हणजे भारतात अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या वर्गातच त्यांचा जन्म झाल्याने अस्पृश्यतेचे जाचक चटके त्यांना माहिती होते. आंबेडकर जेव्हा सज्जन झाले तेव्हा येथील व्यवस्थेचे त्यांना आश्चर्य वाटले येथील स्पृश्य किंवा वरिष्ठ लोक गाय, बैल, कुत्रे, मांजरे या प्राण्यांना पुजतात, त्यांना कुरवाळतात पण त्यांच्याच धर्मातील अस्पृश्यांना स्पर्श पण निशिद्ध मानतात त्यांची सावली सुद्धा विटाळ मानत या उलट मुंग्यांना साखर टाकण्यात पुण्यायी मानतात, प्राणी मात्रांवर दया करणारा हा समाज आपल्याच धर्मबांधवांना गावकुसाबाहेर रहायला सांगतो. त्यांचा विटाळ माणतो. हे बघुन डॉ. भीमराव आंबेडकर यांना विषण्ण वाटले व त्यांनी समाज सुधारणेचे व्रत हाती घेतले. अस्पृश्यता व जातीभेद याला कडाडून विरोध केला या विषयीचा सविस्तर अभ्यास आपण प्रस्तुत शोधनिबंधात करणार आहोत.

● डॉ. आंबेडकरांचा जीवन इतिहास :

डॉ. भीमराव आंबेडकर यांचा जन्म 14 एप्रिल 1891 रोजी इंदोर जवळील महु या गावी झाला रामजी सकपाळ हे त्या वेळेस महुला लष्करी सुभेदार होते. त्यांचे मूळ गाव रत्नागिरी जिल्ह्यातील दापोली जवळ आंबावडे हे होते. त्यावरून त्यांना आंबावडेकर असे संबोधले जाई भीमराव आंबेडकरांच्या जन्मानंतर अडीच वर्षांनंतर रामजी आंबेडकर निवृत्त झाले ते आपल्या मुळ गावी आले थोड्याच कालावधीत त्यांना बांधकाम विभागात काम मिळाल्यानंतर त्यांना साताऱ्याला जावे लागले. त्या ठिकाणी डॉ. आंबेडकरांच्या आईचे म्हणजेच भिमाबाईचे निधन झाले. त्यामुळे भीमरावांचे वडिल बंधु आनंद व भीमराव यांचे संगोपण वडील व आत्याने केले. लहानपणापासूनच अस्पृश्यतेचे दाहक चटके त्यांना मिळाले यांचे सविस्तर वर्णन आंबेडकरांनी आपल्या आत्मचरित्रात केले आहे.

त्या वेळेच्या प्रथेनुसार डॉ. भीमराव मॅट्रिक झाल्यावर वयाच्या 17 व्या वर्षी त्यांच्या विवाह झाला त्यावेळी त्यांच्या पत्नीचे रमाबाईचे वय होते 09 वर्षे त्यांच्या स्वभाव शांत व समजुतदार होता रमाबाईचे आईवडिल लहान असतांनाच निवर्तले होते. डॉ. आंबेडकरांनी उच्च शिक्षणासाठी एल्फिन्स्टन महाविद्यालयात प्रवेश घेतला त्या ठिकाणी ही त्यांना अस्पृश्यतेचे चटके बसले अशातच त्यांनी 1912 साली बी. ए.ची पदवी संपादन केली.

बी.ए. चे शिक्षण चालु असतांनाच डॉ. आंबेडकरांनी वडिलांच्या आग्रहास्तव बडोदयात नोकरी स्वीकारली लवकरच रामजी आंबेडकरांचे निधन झाले. त्यानंतर आंबेडकरांनी बडोदा संस्थानाची शिष्यवृत्ती मिळवुन उच्च शिक्षणासाठी प्रयान केले. 04/07/1913 ला ते अमेरिकेत (न्यूयॉर्क) पोहचले. अमेरिकेतील जिवनात त्यांना विलक्षण अनुभव आला त्या ठिकाणी सर्वत्र समानतेचा अनुभव आला. तेथील प्रा. एडविन आर. ए. व सेलिमन यांच्या विचारांचा विलक्षण प्रभाव त्यांच्यावर होता. 1915 साली त्यांनी 'प्राचीन भारतातील व्यापार' हा प्रबंध लिहून एम्.ए. ची पदवी संपादन केली. 1916 साली 'गोल्डन वेझर' यांच्या आयोजीत परि संवादात डॉ. आंबेडकरांनी भारतातील जातीसंस्था, तिची यंत्रणा, उत्पत्ती आणि विकास' हा निबंध वाचला 1916 साली आंबेडकरांनी लिहलेला प्रबंध भारतीय नफ्याचा वाटा एक ऐतिहासिक पृथःकरणात्मक अध्ययन' कोलंबीया विद्यापीठाने स्वीकारला त्यानंतर आंबेडकर कायदा व अर्थशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी लंडनला गेले त्या ठिकाणी त्यांनी 'लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पोलिटिक्स सायन्स' या संस्थेत प्रवेश घेतला या ठिकाणी त्यांनी अध्ययनावर खुप भर दिला दिवसाच्या 24 तासांपैकी 21 तास ते अध्ययनामध्ये मग्न असायचे. या ठिकाणी त्यांनी डॉक्टर ऑफ सायन्स साठी 'रूपयांचा प्रश्न' हा प्रबंध सादर केला. कौटुंबीक दुरावस्थेमुळे शेवटी त्यांना परत मायदेशात परतावे लागले.

भारतात आल्यावर ते उत्तम नोकरी स्वीकारून सुखी जीवन जगू शकले असते पण तसे न करता त्यांनी समाजसेवेचे व्रत हाती घेतले आपल्या समाजाच्या न्याय मागण्यासाठी त्यांनी महाड सत्याग्रह, अमरावती सत्याग्रह, पुण्यामध्ये सत्याग्रह, नाशिकचा सत्याग्रह, पुणे करार अशा चळवळी हाती घेतल्या.

● अस्पृश्यता आणि वर्णव्यवस्था : डॉ. आंबेडकरांचे विचार

वर्णव्यवस्था किंवा चातुर्वर्ण व्यवस्था हे प्राचीन पारंपारीक हिंदू संस्कृतीचे एक महत्वाचे अंग होते. डॉ. आंबेडकरांच्या मते समाजाची चार विभागात विभागणी करण्यात काही मोजक्या लोकांचा स्वार्थ होता, चातुर्वर्ण सिद्धांताने समाजाचे चार तुकडे केले आहेत. समाजातील तिन वर्गाला मिळणाऱ्या अधिकारापासून चौथ्या वर्गाला दूर ठेवले आहे. ऋग्वेदातील दहाव्या मंडळातील 10 वी ऋधा ही पुरुषसूक्त या नावाने प्रसिद्ध आहे. त्यात विश्वाच्या उत्पत्तीचा उल्लेख आढळतो. डॉ. आंबेडकर म्हणतात पुरुषसूक्तातील आध्यात्मिकता वगळली तर पुरुषसूक्त हे अद्वितीय माणवी बुद्धीतून अवतरलेली असाधारण करामत आहे किंवा चलाखी आहे.

पुरुष सुक्तात जसा चार वर्णांचा उल्लेख आहे तसा इतर वैदिक वाङ्मयात नाही त्या काळात समाज त्रैवर्णीयच होता. ब्राम्हण, क्षत्रीय व वैश्य डॉ. आंबेडकरांनी आपले मत 'शतपथ' आणि तैवरीय' ब्राम्हण यांच्या आधारे सिद्ध केले आहे. भारतीय समाजात जर तीन वर्ण होते तर चौथा वर्ण आला कोढुन त्याची उत्पत्ती कशी झाली या संबंधी डॉ. आंबेडकरांनी त्यांच्या संधनाद्वारे पुढील निष्कर्ष काढले आहेत.

- 1) सूर्यवंशाच्या ज्या आर्य जमाती होत्या त्यातील एका जमातीचे लोक शूद्र होते.
- 2) एकेकाळी समाजात तिनच वर्ण होते क्षत्रीय वर्णांचा एक भाग असा होता की ज्याला शूद्राचा दर्जा दिला होता.
- 3) शूद्र राजे व ब्राम्हण यांच्यात सतत झगडे चालत त्यामध्ये ब्राम्हणावर अनेक अन्याय व अत्याचार करण्यात आले.
- 4) शूद्रांच्या अन्याय व अत्याचाराने ब्राम्हणांनी त्यांचा द्वेष केला व त्यांचे उपनयन करण्याचे नाकारले.
- 5) शूद्रांचे उत्पन्नयन नाकारल्याने ते मूळ क्षत्रीयां पासून दूर गेले व सामाजिक दृष्टीने त्यांची अधोगती झाली. त्यांमुळे त्यांचा दर्जा वैश्यांच्या खाली गेला व अश्या प्रकारे चौथा वर्ण उदयास आला.

● अस्पृश्यतेचा उगम :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामते हिंदू आणि अस्पृश्य यांच्यात कोणताच वांशिक भेद नाही. अस्पृश्यतेला सुरवात होण्यापूर्वी हिंदू आणि अस्पृश्य यांच्यात आदिवासी माणसे व विघटीत माणसे असा भेद होता अस्पृश्यतेला जसा सामाजिक आधार नाही तसा व्यवसायीक आधारही नाही. बौद्ध धर्माच्या उदयानंतर ब्राम्हण जसा बौद्धांचा तिरस्कार करू लागले तसाच आदिवासी विघटीतांचा द्वेष करू लागले. इतरांनी गायीचे मांस भक्षण करणे थांबविल्या नंतरही या विघटीतांनी ही क्रिया चालू ठेवली. त्यामुळे या समाजाला मूळ प्रवाहापासून दूर ठेवले. यातूनच अस्पृश्यतेचा उगम झाला.

डॉ. आंबेडकरांनी लहान वयापासून महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत या अस्पृश्यतेचे चटके सोसले. समाजातील सरकारी-खाजगी सर्व क्षेत्रात त्यांना हे दिसून येत होते परंतु त्याचबरोबर त्यांचे अनुयायी त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडत नाही संघर्ष करत नाही. याची चीड येत असे ते आपल्या बांधवना याबाबतीत म्हणत तुम्ही जन्माला तरी का आले आणि आलेच तर मरून का जात नाही कारण अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्याची इच्छाच तुमच्यात नाही.

डॉ. आंबेडकर गुलामगिरी व अस्पृश्यतेची तुलना करतांना म्हणतात की गुलामगिरी व्यवस्थेत मालक आपल्या गुलामाच्या अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याची जबाबदारी घेतो कारण गुलामाला बाजारात चांगली किंमत मिळावी पण अस्पृश्यतेमध्ये हिंदू समाज कोणतीही जबाबदारी न घेता अस्पृश्यता राबवून घेतो आणि अस्पृश्य समाज बिना आर्थिक मोबदला काटेकोरपणे पाळतो. सरकार पण या अनिष्ट प्रथेचा बंदोबस्त करू शकत नाही. ही प्रथा नष्ट होण्याची शक्यता दूरावल्याने आंबेडकरांनी धर्मातरचा निर्णय घेतला.

● जातीव्यवस्था :

डॉ. आंबेडकरांनी भारतातील जातीव्यवस्थेचे सखोल व चिकीत्सक अभ्यास केला आहे. त्यांनी पहिला निबंधच "भारतातील जाती व्यवस्था त्याची यंत्रणा उगम व विकास" हा लिहला आहे. जगातील प्रत्येक राष्ट्रात व समाजात जातीव्यवस्था आहे पण त्याचे स्वरूप खुले आहे पण भारतात ते बंदिस्त आहे. म्हणजे कोणत्याही जातीची बंधने तोडण्याचा अधिकार जातीतील सदस्यांना नाही पाश्चात्य देशातील जातीव्यवस्थेत वर्णाला अतिमहत्त्व दिले आहे तर भारतात धर्म, पंथ, व्यवसाय इत्यादी कारणांमुळे जाती तयार झाल्या आहेत.

भारतात भौगोलीक क्षेत्रानुसार एका विशिष्ट जातीचे प्रभुत्व निर्माण झाले आहे. उत्पादनाची साधने या गटाच्या मालकीची आहेत. उदा. महाराष्ट्रात मराठे तर उत्तर भारतात जाट यामुळे अल्पसंख्यांक गट त्यांच्यावर अवलंबून राहिले आहेत. परिणामी त्याचे प्रभुत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामुळे तो गट खालच्या गटाला अपमानास्पद वागणूक देतो तर अपमानित गट त्याच्या खालच्या गटाला अजून अपमानास्पद वागणूक देतो ही तिब्रता वाढतांना दिसते. डॉ. आंबेडकरांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की प्रत्येक जातीला प्रचंड जाती अभिमान आहे जरा राष्ट्रभिमान आहे. त्यापेक्षा कधीकधी पटीने अधिक जातीअभिमान आहे आणि त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम राजकारणावर होतो उमेदवार निवडतांना त्याची योग्यता पाहिली जात नसून जात पाहिली जाते व अल्प संख्यांक गटाला त्या उमेदवाराला मतदान करण्यास भाग पाडले जाते. अल्पसंख्यांक गटाला आपला उमेदवार उभा करणेही कठीण जाते. तसेच उच्च-निच भेदभावामुळे वरिष्ठ जातीतील लोकांना कनिष्ठ जातीतील उमेदवाराला मतदान करणे कमीपणाचे वाटते.

वेगवेगळ्या भावनेतून जातीव्यवस्था निर्माण झाली आहे. आणि हा वेगळेपणाच जातीव्यवस्थेचा मानबिंदू ठरला आहे. वर्णव्यवस्था समाजाचे गट तयार करते पण जातीव्यवस्था समाजाचे तुकडे तयार करते जे जवळ-जवळ दिसतात पण कधीच एकत्र येऊ शकत नाही. जातीव्यवस्थेच्या निर्मुलनासाठी डॉ. आंबेडकरांनी काही सुधारणा सुचविल्या ते म्हणतात की सर्व हिंदुना मान्य होईल असा एक धर्मग्रंथ तयार करावा व बाकीच्या सर्व धर्मग्रंथांना बंदी घालावी या धर्मग्रंथातील ज्ञानाच्या प्रसार व धार्मिक कार्यकरणासाठी पुजारी किंवा धर्मगुरूसाठी परिक्षा व्हाव्यात व पात्र व्यक्तीला सनद द्यावी. प्रत्येक प्रांतातील लोकसंख्येनुसार या व्यक्तीची नेमणूक करावी व त्यांना शासकीय सेवेत विलीन करून घ्यावे अशा व्यक्तीकडून गैरवर्तन झाल्यास कठोर शिक्षा द्यावी तसेच सनद नसलेल्या व्यक्तीने धार्मिक कार्य केल्यास त्याला शिक्षा द्यावी.

सरकार हे कायद्याचे आपत्य व जनक आहे. म्हणजेच कायद्यानेच सरकार जन्माला येते व तेच कायदे तयार करते समाजाला जर धार्मिक, जातीय विळख्यातून बाहेर काढायचे असले तर प्रत्येक स्त्री-पुरुषाने पुढे आले पाहिजे व तेवढी जनजागृती होणे गरजेचे आहे. हे सर्व करूनही आंबेडकर म्हणतात की मी अयस्वी झालो आणि म्हणूनच त्यांनी धर्मातराचा निर्णय घेतला.

● निष्कर्ष :

डॉ. आंबेडकर स्वतः अस्पृश्य असल्याने अस्पृश्यतेचे चटके त्यांना पदोपदी मिळाले होते. ते चटके आपल्या समाजाला मिळू नये यासाठी त्यांनी आपल्या सुखी जीवणाचा त्याग करून सारे आयुष्य अस्पृश्यता व जातीभेद निवासणासाठी खर्ची केले पण शेवटी त्यांनी हताशपणे खंत व्यक्त केली आहे 'माझ्याच लोकांनी माझा विश्वासघात केला. आमच्या जमातीमधल्या सुशिक्षित मंडळींनी माझ्या धडपडीचा प्रचंड लाभ उठविला पण नंतर ते स्वार्थी बनले, अविचारी बनले माझ्या बांधवांसाठी खूप करण्याची माझी इच्छा होती पण तेवढे आयुष्य माझ्याजवळ राहिलेले नव्हते.' ही जबाबदारी कुणीतरी उचलावी पण तीही इच्छा अपूर्णच राहिली.

आंबेडकरांनी केलेल्या कार्यामुळेच अस्पृश्यक लोक समानेच्या पातळीपर्यंत पोहचले पण त्यांना फायदा मिळताच ते स्वार्थी झाले थोडक्यात आंबेडकरांचे कार्य पुढे यशस्वीपणे चालवले असते तर त्यांचे समानतेचे स्वप्न पूर्ण झाले असते.

● संदर्भ ग्रंथसूची :

- 1) राजकीय विचारांचा इतिहास : डॉ. ना.थ. डोळे – पॉप्युर प्रकाशन, मुंबई
- 2) समाजचिंतन : दि. के. बेडेकर – पॉप्युर प्रकाशन, मुंबई
- 3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : डॉ. धनंजय कीर – पॉप्युर प्रकाशन, मुंबई
- 4) महाराष्ट्रातील जाती संस्था विषयक विचार : प्रा. यशवंत सुमंत व डॉ. दत्तात्रय पुंडे – प्रतिभा प्रकाशन पुणे
- 5) भारतीय समाजीक समस्या : डॉ. भा. कि. खडसे – श्री मंगेश प्रकाशन
- 6) सामाजीक विचार धारा : प्रा. मा. ग. पेंडसे – श्री मंगेश प्रकाशन
- 7) सामाजीक विचारप्रवाह : प्रा. पी. के. कुलकर्णी – श्री मंगेश प्रकाशन

रायगडावरील महाराष्ट्रीयन इतिहासलेखन

प्रा. तारू एन. एम.

इतिहास विभाग

के. एम. सी. महाविद्यालय, खोपोली (मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

Abstract

इतिहासाची सत्यता पडताळणे, ऐच्छिक पर्यटन अशा विविध हेतूंनी अनेकांनी रायगडला भेटी दिल्या. आणि त्यानंतर भरपूर अभ्यास व चिंतन करून वैज्ञानिक दृष्टिकोन पुढे ठेवून आपले लिखाण केले. त्यातून इतिहासाचा साक्षात्कार झाला. असा इतिहास लिहिणाऱ्यांमध्ये **चिं.गं.गोगटे, शा. वि.आवळसकर, प.रा.दाते, वि.वा.जोशी, गो.नी.दांडेकर, ब.मो.पुरंदरे, के.सी.ठाकरे, प्र.के.घाणेकर** इत्यादी अभ्यासक होते. या सर्व अभ्यासकांनी विविध हेतूंनी रायगडावर लिखाण केले. त्यातून रायगडावरचे बहुआयाम स्पष्ट झाले, तेच या प्रस्तुत संशोधन कार्याच्या माध्यमातून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

Key Words

इतिहास अभ्यासकांचे लेखन, रचनात्मक लेखन, संरक्षणात्मक स्थापत्य शास्त्रीय लेखन, दुर्गविज्ञान

प्रास्ताविक :

“जेम्स कॅनिंग हॅम ग्रँट डफ” हा मराठ्यांच्या इतिहासाचा जनक होय. ग्रँट डफनंतर अनेक स्वदेशी इतिहासकार उदयाला आले. उदा. सेतू माधवराव पगडी, सर जदुनाथ सरकार, इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे, न्या. महादेव गोविंद रानडे इत्यादी. या सर्व इतिहासकारांनी विविध ऐतिहासिक साधन- सामुग्रीच्या आधारे उज्ज्वल-जाज्वल असा मराठ्यांचा इतिहास लिहिला, अगदी त्याप्रमाणे विविध प्रकारचा इतिहास लिहिण्यासाठी आधुनिक काळातील मंडळी सरसावली आहे. महाराष्ट्रात असाच एक इतिहासलेखनाचा प्रवाह उदयाला आला आहे, तो म्हणजे रायगडावरचे इतिहासलेखन होय . प्रस्तुत संशोधन कार्यातून तोच मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे :

- १) महाराष्ट्रीयन इतिहासाच्या अभ्यासकांची ओळख करून देणे.
- २) महाराष्ट्रीयन इतिहास लेखनाचा दृष्टिकोन स्पष्ट करणे.
- ३) पुरातत्त्वीय स्थापत्याचे ऐतिहासिक महत्त्व विशद करणे.
- ४) इतिहास लेखन शास्त्रात एका नवीन इतिहास लेखन प्रवाहाची भर घालणे.
- ५) इतिहासलेखन शास्त्र व पुरातत्त्वशास्त्र यांचा संबंध स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन कार्य पूर्ण करण्यासाठी इतिहासलेखन शास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. आणि तथ्य संकलनासाठी सर्वेक्षण संशोधन पद्धत, संदर्भ संशोधन पद्धत इत्यादी आवश्यकता त्या संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे

पेपरचा मुख्य भाग

रायगडाचा इतिहास अभ्यासगारे अभ्यासक

१) कै. चिंतामण गंगाधर गोगटे

कै. चिं. गं. गोगटे हे आद्यदुर्ग संकलक व लेखक होत. यांनी स. १८८५ सालापासून किल्ले पाहायला सुरुवात केली. व पुढे “**महाराष्ट्र देशातील किल्ले : भाग – १**” हा ग्रंथ लिहून प्रकाशित केला. याच ग्रंथात सर्वप्रथमतः रायगड किल्ल्याची माहिती या महाराष्ट्रीयन लेखकाने लिहिली. या ग्रंथात १६२ ते १८२ अशा तब्बल वीस पानांमध्ये रायगडाची माहिती दिली आहे.^१

२) कै. विष्णू वासुदेव जोशी

कै. वि. वा. जोशी यांनी रायगड किल्ल्याच्या उत्सुकतेने सात ते आठ वर्षे चांगला रमून अभ्यास केला. यासाठी त्यांनी स्थानिक वतनदार, जमीनदार, पाटील , देशमुख व अन्य लोकांकडून जुनी कागदपत्रे , सनदा – ताम्रपट इ. गोष्टींचा वापर केला. व “**राजधानी रायगड**” हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाचे हस्तलिखित त्यांनी पुण्यातील भारत इतिहास संशोधन मंडळास दिले आहे.^२

३) कै. शांताराम विष्णू आवळसकर

कै.शां. वि. आवळसकर यांनी “रायगडाची जीवनकथा” हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ स. १९६२ साली महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळाने प्रकाशित केला. १९६ + २ + १५ पानांचे, रायगडाचे २ नकाशे व १५ कृष्णधवल प्रकाशचित्रे या ग्रंथात आहेत.

४) गो. नि. दांडेकर

गो. नि. दांडेकर यांनी “शिवतीर्थ रायगड” हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ कुलाबा जिल्हा परिषद प्रकाशनाने स. १९६५ साली प्रकाशित केला. १५९ पानांत त्यांनी रायगडाची अतिशय उल्लेखनीय माहिती लिहिली आहे.

५) र. द. साठे

र. द. साठे यांनी ७५ पानांचा “रायगडाची सहल” नावाचा ग्रंथ लिहिला. स. १९८५ साली शिल्पा प्रकाशनाने प्रकाशित केला.

६) प्रभाकर भावे

प्रभाकर भावे यांनी “राजधानी रायगड” हा ग्रंथ लिहिला. पुण्याच्या वरद प्रकाशनाने स. १९९७ साली तो प्रकाशित केला. या ग्रंथात १९२ पानांत १५ प्रकरणे, ५ परिशिष्टे आहेत. आणि त्याबरोबर २५ प्रकाशचित्रे, सुता नकाशा व पूर्वसूरीच्या लिखाणातील उतारे दिलेली आहेत.

७) प्र. के. घाणेकर

प्र. के. घाणेकर यांनी रायगडावर अतिशय चांगल्या प्रकारचे लिखाण केले आहे. “तो रायगड” हा रायगडाची माहिती सांगणारा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिला. पुण्याच्या शिल्पा प्रकाशनाने स. १९९१ साली तो प्रकाशित केला. ५६ पानांचा हा ग्रंथ आहे. “दुर्गदुर्गेश्वर रायगड” नावाचा ग्रंथ त्यांनी लिहिला. पुण्याच्या स्नेहल प्रकाशनाने स. २००९ साली प्रकाशित केला. तब्बल ३७६ पानांचा हा ग्रंथ आहे. यानंतर घाणेकरांनी “शिवरायांचे दुर्गविज्ञान” हा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिला. स. २००९ साली स्नेहल प्रकाशनाने तो प्रकाशित केला.

८) सतीश अक्कलकोट

सतीश अक्कलकोट यांनी “दुर्ग : खंड – पहिला” हा ग्रंथ लिहिला. सांगलीच्या सह्याद्री दुर्गभ्रमण मंडळाने हा ग्रंथ प्रकाशित केला. हा ग्रंथ ६४६ पानांचा आहे. यात रायगादाब्दूलाची माहिती एकूण १२ पानांत आलेली आहे. या ग्रंथात भरपूर माहिती भरीव प्रमाणात आहे.

९) सचिन विद्याधर जोशी

स. वि. जोशी यांनी “रायगड जिल्ह्याचे दुर्गवैभव” हा ग्रंथ लिहिला. पुण्याच्या बुकमार्क प्रकाशनाने हा ग्रंथ स. २०११ साली प्रकाशित केला. या ग्रंथात त्यांनी तालुका निहाय किल्ल्यांची माहिती देऊन रायगडाची माहिती पाच पानात दिलेली आहे.

१०) डॉ. प्र.न. देशपांडे

डॉ. प्र.न. देशपांडे यांनी “रायगड दर्शन” नावेच ग्रंथ लिहिला. स. १९८१ साली पुरातत्त्व व वस्तुसंग्रहालय विभाग, महाराष्ट्र शासनाने हा ग्रंथ प्रकाशित केला. ३९ पानात हा ग्रंथ आहे.

या व्यतिरिक्त आणखी बऱ्याच अभ्यासकांनी रायगड किल्ल्याचा अभ्यास केला आहे. गोविंदराव बाबाजी यांनी रायगड किल्ल्याचे वर्णन, गोविंद गोपाल टिपणीस यांनी रायगडाची माहिती, ब. मो. पुरंदरे यांनी माझे नाव रायगड, गजानन आर्ते यांनी दुर्गराज रायगड प. रा दाते यांनी रायगड, शंकर अभ्यंकर यांनी किल्ले रायगड, प्र. गो. भाट्ये यांनी गडांचा राजा – राजांचा गड – रायगड, म. श्री. दीक्षित यांनी चला पाहूया रायगड इत्यादी ग्रंथ संपदा रायगड किल्ल्यावर निर्माण केली. या सर्व ऐतिहासिक ग्रंथातून पुढील प्रकारचे इतिहास लेखन प्रकट होताना दिसते.

रचनात्मक इतिहास लेखन

रायगडला भेटी देणाऱ्या अभ्यासकांनी किल्ल्यांचा रचनात्मक अभ्यास केला आहे. रायगड किल्ल्याची रचना कशी आहे, याचा अभ्यास प्रत्येक लेखकाने केला आहे. उदा. – “बालेकिल्ल्याची पूर्वपश्चिम लांबी ३०० यार्ड असून दक्षिणोत्तर १५० यार्ड आहे. पालखी दरवाज्यातून आत गेल्यावर तटबंदीच्या पश्चिम बाजूने जाऊ लागल्यास, १५० यार्डाच्या अंतरात दोन्ही बाजूस, कोसळून पडलेल्या इमारतीचे अवशेष आहेत. उजव्या बाजूस सात वाद्यांचे अवशेष लागतात, त्यास शिवाजीच्या रानांचे महाल म्हणतात. या वाड्याच्या समोरच संरक्षकाच्या खोल्यांची रंग आहे.”*

संरक्षणात्मक स्थापत्यशास्त्रीय इतिहास लेखन

रायगडाकडे एक संरक्षणात्मक स्थापत्य म्हणून पहिले गेले आहे. या स्थापत्याचा धार्मिक स्थापत्य म्हणून कोणीही उल्लेख केलेला नाही. “रायगडावर खडे पसरले शिवरायांच्या पायी । तीच आम्हाला माणिक - मोती दुसरी दौलत नाही ॥” ५ शिवाजी महाराजांनी आपली राजधानी म्हणून हा किल्ला निवडला. त्याचे मूळ कारण संरक्षणात्मक स्थापत्यात होते. याचा आढावा अनेकांनी घेतला आहे. आपल्या राज्याची राजधानी म्हणून राजांनी हा किल्ला का निवडला याची सांगोपांग चर्चा अनेकांनी केली आहे. उदा. “सह्याद्रीची पर्वतरांग रायगडला मिळालेलं चिलखत आहे. एखाद्या भक्कम पहाडाप्रमाणे ही डोंगररांग शिवाजी राजांचं मोगलांपासून संरक्षण करत होती.”

दुर्ग विज्ञान पर इतिहास लेखन

रायगडाचा अभ्यास करताना अनेक लेखकांनी दुर्ग विज्ञान इतिहास लेखनावर विशेष नजर टाकली आहे. शिवाजी महाराजांच्या दुर्ग विज्ञानाचा अभ्यास केलेला आहे. शिवाजी महाराजांनी आपला राज्याभिषेक करवून घेण्याच्या अगोदर काही इमारती या किल्ल्यात बांधल्या. त्या महाराजांच्या दुर्ग विज्ञानाची साक्ष देतात. पालखी दरवाजा, राणीवसा, राजभवन, तळघर, खलबतखाना ही त्यांची उदाहरणे होत.

समारोप

महाराष्ट्राच्या इतिहासात या इतिहास लेखन प्रवाहाने महत्वाची भर पडते. इतिहास लेखनशास्त्रात पुरातत्त्वीय साधने ही अस्सल साधने मानली जातात. कारण त्यामध्ये त्या त्या काळाचा सत्यांश लपलेला असतो. या इतिहास लेखन प्रवाहाने इतिहासाची खरी – खोटी चित्रे स्पष्ट दिसतात. म्हणून हा अभ्यास महत्त्वपूर्ण आहे.

निष्कर्ष

- १) रायगडावरील इतिहास लेखन महाराष्ट्र राज्याच्या मध्ययुगीन इतिहासात भर टाकणारे आहे.
- २) पुरातत्त्वीय स्थापत्य इतिहासाची खरी साधने ठरू शकतात.
- ३) रायगडाच्या अभ्यासाने किल्ले शास्त्रात महत्वाची भर पडते.
- ४) रायगडाच्या अभ्यासाने इतिहास लेखनाचे बहुआयाम स्पष्ट होतात.
- ५) रायगडाच्या अभ्यासाने मराठ्यांच्या शौर्य गाथा स्पष्टपणे कळून येतात.

संदर्भ – तळटीपा

- १) घाणेकर प्र. के., दुर्गदुर्गेश्वर रायगड, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, सुधारीत आवृत्ती : २०१४, पृ. – ३६२
- २) किता, पृ. – ३६३
- ३) किता, पृ. – ३६४
- ४) आवळसकर शां. वि., रायगडाची जीवनकथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृति मंडळ, १९६२ पृ. – ९
- ५) साठे र.द., रायगडाची सहल, शिल्पा प्रकाशन, पुणे, पृ. – ५
- ६) घाणेकर प्र. के., पूर्वोक्त, पृ. – ३६९

भावे प्रभाकर, राजधानी रायगड, वरदा बुक्स प्रकाशन, पुणे, पाहिली आवृत्ती : १५ आगस्ट, १९९७, पृ. – ८५, ८६, ८७

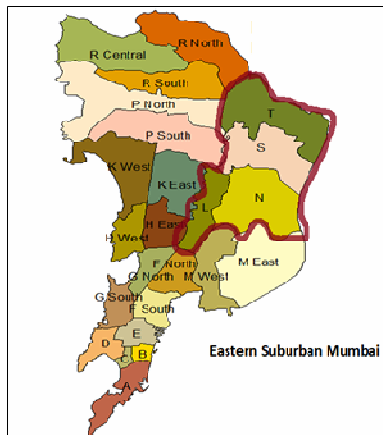
INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN EASTERN SUBURBAN MUMBAI IN POST INDEPENDENCE PERIOD

Prof. Snehal Nagtilak

Department of History

Ramniranjan Jhunjhunwala College, Ghatkopar(Affiliated to University of Mumbai)

Greater Mumbai comprises of the Mumbai Island city and suburban region spread over the Salsette Island. Formed in 1920 the boundaries of Suburban Mumbai were finalized in 1952, with Mulund on the eastern side and Dahisar on the western end of the Salsette Island were set as the northern most limits. With its inclusion in the city jurisdiction, Suburban Mumbai transformed from a region of agricultural hamlets to densely populated semi urban area. The western suburbs along the present Western Railway developed as residential area the eastern suburbs, along the former central railway of Mumbai Suburban Railway network, grew largely as an industrial area. The rapid growth of industries in the Eastern suburbs in 1950s and 60s was followed by a wave of deindustrialization in the 1980s and 1990s.

The scope of the paper is limited to the eastern suburban Mumbai which comprises of present L, S, N and T wards of the Municipal Corporation of Greater Mumbai. The region is studied between the years 1952 to 2000. The paper aims to study the process of deindustrialization in eastern suburban Mumbai and understand its impact on the social and economic conditions of the region. It attempts to trace the growth of commercial Mumbai on the eve of 21st century

The Kurla – Ghatkopar – Vikhroli – Mulund belt aligned on the LBS Road had a series of industries and industrial estates- ranging from cement, paints, pharmaceutical and engineering industries. Godrej industry occupies a large space in the region. The major industries in the region were Paper, Chemical, Cement, Pharmaceuticals, Rubber, Electrical & engineering, Salt and Quarry

Deindustrialization

The process of deindustrialization began in the 1980s and accelerated in the coming years. Industrial sickness as well as policies of the Municipal Corporation together brought about this process. In the city, the shutting down of the textile industry ended an era of economic and socio-cultural history of Mumbai. In the suburban region, large polluting industries saw their way out.

To reorganize the industrial character of the city, an Industrial Location Policy (ILP) was formulated for the Bombay Metropolitan Region by the recommendations of the Regional Plan sanctioned in 1973. In accordance to the ILP the Region was divided into four zones namely:-

- Zone I – Bombay island
- Zone II – Suburbs of Bombay, Thane Municipal Corporation and Mira - Bhayander
- Zone III – New Bombay
- Zone IV – Rest of Bombay Metropolitan Region

While the industrial units in the island city were being closed down, the suburban region was experiencing gradual growth of small scale industries in industrial estates. According to the ILP existing in 1999 few of the regulations for Zone II, of which the eastern suburbs are a part, were as follows –

- No new industry or industrial estate is permitted (with the exception of bakeries)
- Expansion of large industrial units is forbidden
- Modernization is allowed without addition of labour, built up area, water with only 25% additional power
- In industrial estates approved before 1979 a vacant gala could be occupied by a new unit

Not only large scale but Small scale industries also reduced in Mumbai after this period especially in the 1990s. Though liberalization of the economy and the consequent competition is cited as one of the main reasons that they could not sustain in business, there are several other reasons such as higher cost of production, rise of real estate, opening up of hinterland of Mumbai and rest of Maharashtra for industrial establishments that led to the closing down of industries in the region.

Labour unrest is one such major reason. The power relations in industries were undergoing changes from the 1970s. Changes in government policies and higher cost of production made the management of industries to Dr. Samant from Ghatkopar emerged as a popular union leader with communist ideology. He ran 253 labour unions in the city. He had formed workers' unions in most leading companies in Mumbai as well as the rest of the state. In the eastern suburbs they included BEST, Godrej, Crompton, Britannia, Mukand Iron, the largest of these was Premier Automobile. Of these Mukan Steel and Premier Automobiles shut their plants. Godrej also dealt with the unrest with a heavy hand. The unrest got political turn with the entry of Shiv Sena backed labour Unions standing against Samant.

Impact of deindustrialization

Due to closure of industries, the labour engaged in these industries was forced to move out of the island to search for alternate employment. Some of it was directed towards the suburbs as there was considerable increase in population especially that of the eastern. There was rise in informal labour in the household industry sector and general labour engaged in construction, etc. Researchers also point to the exploitative conditions in which they were working. The informal labourers found employment in the new plastic industries, printing and transport services.

The city's spatial structure underwent changes too. Mill lands were given off to private organizations for setting up commercial centers in the city. Erstwhile industrial eastern suburbs turned to residential complexes as seen in case of Mulund and Vikhroli. The places which were identified with labour settlements got demand for residence by middle class. Gradual gentrification of the suburbs began. The growing demand saw responsive supply in industrial lands, reclaimed mangrove lands and forest areas. With service industries taking over and multinational companies were venturing in the economic dynamics of the city, its new identity as a Post industrial urban economy.

Existing industries

Several industries have been able to downsize their production to meet the limitations of the new policies of MCGM. Everest Masala Vikhroli, CEAT Tyres Mulund and Asian Paints Bhandup are some of the major industries functioning till the end of the period of study. The Bhandup facility manufactures farm, truck and off the road tyres and contributes about 30 per cent to Ceat's total capacity. Everest Spices plants were established in Vikhroli and Ghatkopar in 1967. By 2000, the Ghatkopar plant had shut, while the Vikhroli plant continued to function on lower scale. Empire glass manufacturers, Vikhroli and Anand Steel Kurla are also on the list of heavy large scale manufacturers. Oil refineries like Jayant oil mills in Bhandup have continued with its activities. Manufacturing plants of heavy engineering products of Godrej & Boyce Mfg. Co. Ltd and Hindustan Petroleum Pvt. Ltd had partially shut down. Asian Paints is one of the leading paint manufacturers of India. Its plant in Bhandup was established in 1958. It went through its share of labour issues but continued its processes.

Concluding remarks

Urban researches point out that deindustrialization is a global phenomenon. Be it Tokyo, New York or even Manchester, cities around the world are have experienced structural changes in their economy with commerce at their core. In the suburbs of Chicago this process started as early as the 1950s and continued up to the 1980s bringing about change in the nature of employment, rise of unemployment and also changes in the housing patterns of blacks in the region. During the same period there is a rise in post industrial cities rise in the UK.

Though Commerce & Service have replaced industries as the major contributor to its annual GDP, Mumbai 's economy has not suffered. Its financial status has remained unchallenged. It is still the financial capital of Maharashtra. Also the problems faced by the city's population have remained unchanged. Poverty still exists.

There is insufficient housing and proliferation of slums seems to have increased after deindustrialization. Due to increase in population the sewage system is under immense pressure.

Business parks and corporate complexes in the likes of Godrej Complex Vikhroli became the face of commercial Mumbai entering the 21st century. Industries shifted from being focus of the identity to background. They were wiped out of the city. They continued to be a part of its economic structure, as they continued to garner profits and engage labour on a minimal scale.

References

Journals & Books

Vinay Bansal, Industrial Location Policy: Decongestion of Bombay in M. D. David (ed.) Urban Explosion of Mumbai, Himalaya Publishing House, Mumbai, 1999. ISBN 81 – 7493 – 254 – 2.

Dipankar Bhattacharya, Dr. Datta Samant: A Tribute, Economic and Political Weekly, Vol. 32, Issue No. 4, 25 Jan, 1997.

Shaw, Annapurna, (ed.) *Indian Cities in transition*, Orient Longman press, Chennai, 2007

Reports

The Evolving Economic Performances of UK Cities: 1981- 2011, working paper, Foresight Future of Cities Project, Government Office for Science, August 2014,

Report of Sub Regional Office, Mumbai-III, August 2014

Bhagat Ram, Jones Gawin, Population Change and Migration in Mumbai Metropolitan Region: Implications for planning and Governance, Working Paper NO. 201, Asia Research Institute, Singapore, May 2013.

Online Articles

Shekhar Krishnan, *The Spaces Of Post-Industrial Mumbai*, unpublished paper presented at SARAI 'CITY ONE' Conference at the Centre for the Study of Developing Societies (CSDS) New Delhi, January 2003, <http://shekhar.cc/2003/01/10/the-spaces-of-post-industrial-mumbai/>, retrieved March 5, 2018.

E. V. RAMASAMY NAICKER'S SOCIAL REFORMATION A REVIEW.**Prof. M.G. Lone***HOD Dept. of History,**Konkan Gyanpeeth Uran college Of Commerce & Arts , Uran, Raigad. 400702**(Affiliated to University of Mumbai)***Abstract**

Periyar Ramasamy was known as the Voltaire of South India. He was atheist, social reformer, rationalist, prolific writer, effective speaker and an original thinker. He worked for downtrodden people of India. He started self-respect movement, He opposed the caste system of India. Periyar was a crusader for social justice.

Keywords: *Atheist, Social Reformer, Rationalist, Prolific Writer, Effective Speaker and Thinker.*

Introduction: Erode Venkata Ramasamy:

was commonly known as Periyar also referred to as Thanthai Periyar, was a social reformer, and politician. He was born on 17 September 1879 in Erode, Madras Presidency to Venkata Naicker and Chinnathayee. Periyar attended school for five years after which he joined his father's trade at the age of 12. Ramasamy married when he was 19, and had a daughter who lived for only 5 months.

Objectives :

following are the main objectives of this paper

1. To throw light on the social reformation done by E.V.R.
2. Various movements started with the intention to make accessible life of poor deprived people.

Research Methodology:

The present research paper is based on secondary data. Various references, journals , books and internet information have been used for the preparation of the research paper.

Struggle Of Periyar E. V. R:

“The enormous privileges given to Brahmins by the Vedas were sacrosanct only as long as they went unchallenged. The challenge rose in the Tamil country like a whirlwind, spearheaded by an iconoclast who questioned the Vedas and the gods as well. He took apparently extremist positions on some issues, but the fundamental nature of the social revolution he wrought was clear even to its victims. The political perspectives of Tamil Nadu and with it much of India, were altered with a seeming finality by Ramasamy Naicker.

Kashi Temple incidence:

However, one particular incident in Kasi had a profound impact on E.V. Ramasamy's ideology and future work. At the worship site there were free meals offered to guests. To E.V. Ramasamy's shock, he was refused meals at choultries, which exclusively fed Brahmins. Due to extreme hunger, he felt compelled to enter one of the eateries disguised as a Brahmin with a sacred thread on his bare chest, but was betrayed by his moustache. The gatekeeper at the temple concluded that E.V. Ramasamy was not a Brahmin, as Brahmins were not permitted by the Hindu shastras to have moustaches. He not only prevented Periyar's entry but also pushed him rudely into the street .As his hunger became intolerable, Periyar was forced to feed on leftovers from the streets. Around this time, he realised that the eatery which had refused him entry was built by a wealthy non-Brahmin from South India This discriminatory attitude dealt a blow to Periyar's regard for Hinduism According to him Anyone can pray of God, in the Kasi temple in Uttar Pradesh. But the cruel rules prevailing today in the temples in our place are: this man should not go inside, this man should not pray, only man of this community should pray, that too in a particular language and so on and so forth. For these social differences and ill treatments, we spend a lot of money and lose our self-respect.

Untouchability:

He bestowed as much time and attention for propaganda on eradication of an untouchability and caste inequality. Things like untouchability, unseeability, not talking, not coming close has not left anyone in our country. To talk of eradicating untouchability is shameful. It is not only about the emancipation of the Panchamas, it is not only about removing their difficulties, but it is about removing the disgrace and atrocities inside each one of us: the

notion of untouchability. When this is said, they feel surprised: “Ah! Removal of untouchability! Are they to be touched? Are they to be seen Muslims, Christians and Parsis can walk in the streets. A pig, dog, cat, rat can walk in the street; these can be seen while eating or at other times. The Hindu Tamil Ian who was born and brought up in Tamil Nadu, and who has made Tamil Nadu his own for thousands of years, is told by another: ‘You should not walk in the streets, don’t come in front of me.’ How can a human being digest this? This is the philosophy of the Vaikom Satyagraha and the Gurukulam struggle.

Communal Representation: More than the communal representation for non-Brahmins, the communal representation for Untouchables is very important—we will say this even from the gopuram of the temples. They have not attained development in education, or employment, or in other streams of public life in proportion to their population in the society. As a result of this, these people who are one-fifth of the nation forget the welfare of the nation; in search of the Government’s grace, they go and fall into another religion and sprout as our enemies. If the responsible public ignores it, I will say that it is a greater sin. If this society had been given communal representation at least some 25 years ago, will we have this kind of difference of opinion, lack of unity, British tyranny and Brahmin cruelty in our country even today? Everyone with a social outlook must think about this. They need to implement this in the state conference and bring it into force because it is the duty of the patriots.

The Self Respect Movement: The term “self-respect” corresponds to the Tamilized form of the Sanskrit word *suyamariyathai*. It is a combination of the words *suya* which means “self” and *mariyathai* which means “respect. In 1925 E.V. Ramasamy started the Self-respect Movement.”The motive behind to start this movement was to imbibe the feeling of Self-Respect among the deprived people and to eradicate all kinds of birth-based inequalities and discriminations. This Movement’s another most important objective was to obtain the communal justice by way of reservations in educational institutions and in Government jobs to the vast majority of the masses existed. Dr. B.R. Ambedkar also wished to change the society into a society with pride This Movement were striving for establishment of a casteless society based on complete equality, eradicating all social evils and freeing the society from the shackles of superstitions and blind faith. He says, “First we are men then only we are Indians.” This is the motto of self respect movement. To him, it is shameful to live at the cost of one’s self respect. Self-respect is a most essential aspect in life. In many respects, it is we who are responsible for our abjectness and degradation. we have to move towards religious reformation and social changes, in our society. This changes will be brought through giving them education. Rights are protected not by law but by the social and moral conscience of society. To attain this endeavour one must do his utmost. He must be ready to make the utmost sacrifice for reaching this end.

Work For Women’s : E.V. Ramasamy had propagated the equality of men and women, their equal rights in law and in social life. he always advocated of women's rights. Women are considered to be slaves of men in Vedic age and later time. If such a system has been made by god, the first thing that we should do is to destroy that god. To E.V. Ramasamy, slavery of women is the destruction of mankind. Life contract is meant that a male and female should lead life of friends. If women are educated then men will become moral. If women are given liberty, male harassment will go away. In several Self-Respect Conferences, which he organized in Tamil Nadu, he advocated man-woman equality, and equal property rights for women. He supported inter-caste marriages and widow-remarriages. Periyar popularized Self-Respect Marriages by mutual consent, which was conducted without any Brahmin priest or religious ritual. He also supported the abolition of the Devadasi system under which young girls were attached to Hindu temples as sex workers. Periyar described this system as a disgrace to Hindu religion. Periyar's speeches and articles relating to women's rights have been published in the form of a book titled Periyar on Women's Rights. Periyar has supported women's education, property rights for women, Self-Respect Marriages, birth control and widow remarriages.

Periyar’s views on Religion: Periyar says, “Without destroying religion we cannot eradicate the problem of unsociability.” Periyar sees religion as the main hindrance to social and political progress. He has given emphasis on anti-religion to the presentation of his messages. Periyar himself recorded his early experiences thus. In our house Sanyasis, Pundits, Hermits and Priests commanded respect. Because I did not like them, I made it a point to

oppose whatever they said and satired them. Though I had not read the Puranas or other religious books the discourse with saiva or vaishnava pundits constantly Periyar's Views on Untouchability in the Revolutionary Social Reformer. He said that in our house gave me enough information about religious matters and enabled me to question the pundits. In answering my questions, the religious men contradicted one another and sometimes contradicted themselves. Periyar's opposition to the Hindu cult and worship in and outside of temples resulted in iconoclastic actions. "He ridiculed and damaged the images of deities and heroes. He campaigned for burning pictures of them in 1956 and 1971, as his opposition to religious as well as political domination by the upper castes." Periyar called himself an atheist. For this he stressed on an education that is rational and general, through which one can conquer superstition and ignorance and improve justice and morality in society.

The Revolutary Social Reformer: Periyar was advocated that all social evils and bad tradition of Hindu religion should be eradicated through propagating of education and movements. He opted to engage himself in starting and promoting the movement. Periyar declared that the Self-Respect Movement alone could be the genuine freedom movement but political freedom would not be fruitful without individual self-respect. He remarked that the so-called 'Indian freedom fighters' were showing disrespect of self-respect, and this was really an irrational philosophy. He observed that political freedom as conceived by nationalists not excluding even Gandhi and Jawaharlal Nehru did not cover individual self-respect.

Conclusions: E.V. Ramasamy was a man of words and deeds. The greatness of his lies in that he never pretended with preaching to truth and practised what he preached. Moreover, he expected his followers to adhere strictly to his principles. His contributions to the mental emancipation were immense. He thought that his movement should continue even after him for which he made some arrangements. He opines that it is not enough that youth have mere enthusiasm and sacrifice. They should also have the analytic power to distinguish between good and bad. To achieve this he created selfless volunteers to propagate humanist rationalism.

References:

1. R. Vadivelu & L .t .A. Amirthavalli
2. www. Wikipedia.
3. <http://www.periyar.org>
2. <http://www.thanthaiperiyar.org/about-periyar/life-history>
4. <http://tedxsalem.com/blog/2011/01/speaker-profile-mr-gnani>
4. Arumugam, Prakash. "Social Reformer: E. V. R. Periyar." 28 January 2003.
5. (Ed). ,Periyar Kalanjiyam (Collection of Periyar's Writings and Speeches), Caste Untouchability (1), Volume 7, The Periyar Self-respect Propaganda Institution, Chennai, (2004).
6. Veeramani, K., E.V. Ramasamy in Samudaya Ariviyal Paarvai
6. Diehl, Anita (1977), "E.V. Ramasamy Naiker-Periyar", Sweden: Scandinavian University Books,
7. Gopalakrishnan, M.D. (1991), "Periyar: Father of the Tamil race", Emerald Publishers, Chennai, p. 10. A.S.K., E.V. Ramasamyum Ambedkarum Meena Gopal Pathippagam, Chennai, 2004.
8. Saraswathi., Towards Self-Respect E.V. Ramasamy EVR On a New World, Institute of South Indian Studies, Madras, 1994.

मराठे कालीन जाती व समाज

प्रा. मिलिंद व्यंकटी घाडगे

पी.एन.पी. महाविद्यालय, वैश्वी, अलिबाग, जिल्हा रायगड.

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

प्रस्तावना:-

मराठेकालीन जाती व समाज हा आपल्याला दोन कालखंडांमध्ये बघायला मिळतो एक म्हणजे शिवकाळ व दुसरा म्हणजे पेशवे काळ. शिवकाळाचा विचार करत असताना समाजामध्ये नैतिकतेला जास्त महत्व दिले जाते. पेशवे काळामध्ये अनैतिकता व वेगवेगळ्या वाईट चालीरिती याचा अनुभव अभ्यासकांना अनुभवायला मिळतो.

शोध निबंधाची उद्दीष्टे:-

- 1 मराठेकालीन जाती व्यवस्थेचा अभ्यास करणे
- 2 मराठेकालीन धार्मिक व सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करणे
- 3 शिवकाळ व पेशवे काळ या कालखंडातील प्रामुख्याने अभ्यास करणे.

शोध निबंधाचे गृहीतके:-

- 1 मराठेकालीन समाजाची रचना जाती संस्थेवर आधारित होती.
- 2 समाजाची विभागणी तीन विभागात झालेली आढळून येते.
- 3 मराठेकाळात धर्म व्यवस्था भिन्न प्रकारे आढळून येते.

मराठे कालीन जाती व्यवस्था:-

मराठेकालीन जाती व्यवस्था ही रितीरीवाजाच्या रूपाने अस्तित्वात आली होती. यामध्ये अलुतेदार-बलूतेदार, पाटील-कुलकर्णी, देशमुख-देशपांडे अशा प्रकारे अधिकार प्राप्त झाले होते. मराठे कालीन जाती व्यवस्थेचा अभ्यास करत असताना पुढील प्रकारे करावा लागतो.

1 ब्राम्हण:-

मराठेकालीन समाजामध्ये ब्राम्हणांचे एक स्वतंत्र अस्तित्व होते. यामध्ये कुलकर्णी हे पद हे ब्राम्हणाकडेच होते. ब्राम्हण वर्गाचे कार्य म्हणजे ज्यातिष सांगणे, धार्मिक कार्य करणे, वेगवेगळ्या रूढीपरंपरांचा अर्थ समजावून सांगणे हे होते ब्राम्हण काळात त्यांचे वर्चस्व त्यांच्या अस्तित्वावर अवलंबून होते. मराठे काळात जाती व्यवस्था हे ब्राम्हणांच्या मर्जीवर अवलंबून होते. खुद्द शिवाजी महाराजांनाही जातीव्यवस्थेचा व धर्म व्यवस्थेचा सामना करावा लागला होता. ते म्हणजे शिवाजी महाराजांच्या राज्यभिषेका प्रसंगी ब्राम्हण वर्गाकडून शिवाजी महाराज हे क्षत्रिय कुळातील नाहीत म्हणून ब्राम्हण वर्गाने त्यांना विरोध केला होता. मग यावरून मराठे काळात ब्राम्हण जातीचे वर्चस्व आपल्याला समजून येते.

2 क्षत्रिय:-

भारताच्या इतिहासामध्ये वर्ण रचनेला मोठ्या प्रमाणात महत्व प्राप्त झालेले आढळून येते. वर्ण व्यवस्थेमधील दुसरा वर्ग म्हणजे क्षत्रिय हा होय. या वर्णाला काही ठरवलेले अधिकार होते. क्षत्रिय वर्गाला राजा बनण्याचा अधिकार असे. प्राचीन कालखंडापासूनच या वर्ण व्यवस्थेची सुरुवात झालेली आपल्याला आढळून येते. शिवाजी महाराजांच्या काळाचा अभ्यास करत असताना असे आढळून येते की, शिवाजी महाराजांनी वर्ण व जाती व्यवस्थेला जास्त महत्व न देता आपल्या कर्तुत्वाला जास्त महत्व दिले होते. शिवाजी महाराजांनी आपल्या लष्करामध्ये कोणताही जात धर्म न बघता गुणवत्तेच्या आधारावर व कर्तबगारीच्या बळावर रयतेला संधी दिली होती.

3 वैश्य :-

मराठेकालीन जातीमध्ये वैश्य हा वर्ण व्यापाराच्या दृष्टीकोनातून समाजामध्ये स्वतंत्र रित्या काम करत होता असे आढळून येते. या काळात महाराष्ट्रात वाणी व लिंगायत हा समाज प्रामुख्याने व्यापाराच्या क्षेत्रामध्ये अग्रेसर होता. वैश्य वर्ण हा आपल्या व्यापाराच्या जिवावर आपले अस्तित्व टिकवून होता. कारण व्यापार हा फक्त वैश्य वर्णाकडेच असल्यामुळे दुसऱ्या वर्णाला संधी नव्हती.

4 क्षुद्र :-

मराठेकालीन समाजाचा व जातींचा अभ्यास करत असताना आपल्याला क्षुद्र वर्ण हा अत्यंत मागासलेला वर्ण होता. असे आढळून येते. या वर्णाला समाजामध्ये म्हणावे तेवढी किंमत नव्हती. शिवाजी महाराजांच्या काळामध्ये काही प्रमाणात या वर्गाची

व्यवस्था चांगल्या प्रकारे होती परंतु पेशवेकालखंडामध्ये मात्र या वर्गाचा दर्जा पुर्णपणे ढासळलेला आढळून येतो. शिवाजी महाराजांच्या नंतर जाती व्यवस्था ही मोठया प्रमाणात वाढली व पेशवे कालखंडामध्ये या जातीव्यवस्थे मध्ये परिसीमा गाठली. पेशवे काळात या क्षुद्र वर्गाला अत्यंत वाईट स्थान मिळालेले आपल्याला आढळून येते. हा समाज कोणत्याही अधिकारापासून वंचित होता. यामुळे यांना समाजामध्ये जगणे एक अवाहान होते.

मराठे कालीन धर्म व्यवस्था :-

भारतीय समाजामध्ये धर्म व्यवस्था ही रितीरिवाज व रूढीपरंपरा यावर आधारित होती. भारतीय समाजामध्ये धर्मावर आधारित चालणाऱ्या अनेक प्रकारच्या रूढीपरंपरा होत्या महाराष्ट्रातील लोकांची धार्मिक दृष्टी ही खूप मोठया प्रमाणात वाढलेली होती. असे आपल्याला आढळून येते. मराठेकालीन धार्मिक जिवन हे पेशवे काळ व शिवकाळ या दोन कालखंडामध्ये आपल्याला अभ्यासावे लागते.

शिवाजी महाराजांच्या काळामध्ये धर्म व्यवस्था ही काही प्रमाणात वेगळ्या प्रकारे होती. असे आपल्याला आढळून येते. धार्मिक चालीरिती रूढीपरंपरा यांचा विरोध शिवाजी महाराजांच्या काळामध्ये झाला होता. हे त्या काळामधील पुराव्यांच्या आधारावर समजण्यास मदत होते. सती प्रथा हयाला तर शिवकाळामध्ये विरोध केलेला आढळून येतो. शिवाजी महाराजांनी सर्व धर्मांना समानता देण्याचा प्रयत्न केला होता असे तत्कालीन पुराव्यावरून समजण्यास मदत होते.

शिवाजी महाराजांनी आपल्या लष्करामध्ये सर्व धर्मांचे लोक घेतले होते. मुस्लीम धर्म हा वेगळ्या प्रकारे आहे असे काही जणांचे म्हणणे होते. परंतु शिवाजी महाराजांनी बऱ्याच मुस्लीम लोकांना आपल्या सैन्यामध्ये व राज्यामध्ये सामावेश करून घेतलेले आपल्याला कागदपत्रांच्या आधारे आढळून येते.

महाराष्ट्रातील समाजावर धर्माचा खूप मोठया प्रमाणावर प्रभाव पडलेला होता असे समजते, रूढीपरंपरा, चालीरिती यांनी सर्व समाज भरडून गेला होता. महाराष्ट्रामध्ये हिंदू मोठया प्रमाणात आढळून येतात. जैन, शीख, पारशी हे धर्मसुद्धा आपल्याला महाराष्ट्रामध्ये आढळून येतात. या सर्व धर्मांच्या भाषा, पार्थना, पुजा-अर्चा, रूढीपरंपरा वेगवेगळ्या असल्याचे समजते व यावरून प्रत्येक धर्म हा आपल्या रितीरिवाजा प्रमाणे चालतो हाच निष्कर्ष निघतो. प्रत्येक धर्माला आपले काहीतरी नियम ठरवून दिलेले आहेत व तेच नियम पाळण्याचा प्रयत्न प्रत्येक धर्म व त्यातील जनता करत असल्याचे आपल्याला समजते.

मराठेकालीन धार्मिक जीवन हे एकप्रकारे एका साच्यामध्ये बांधलेले होते कारण प्रत्येक धर्म त्यामधून बाहेर येण्यास तयार नव्हता. महाराष्ट्रामध्ये खेडोपाडी देव-देवतेची पुजा व उपासना केली जाते. मुंजा, वेताळ यमाही, म्हसोबा, भैरोबा असे काही महत्त्वाची दैवत आहेत व ती अजुनही पुजली जातात, या देव-देवतेला उदबत्ती लावणे, नवस बोलणे, बोकड कापणे, पिराची यात्रा करणे असे प्रकार महाराष्ट्रामध्ये आढळून येतात. परंपरेनुसार उत्सव व जत्रा याचेही आयोजन समाजामध्ये धर्माच्या नावाखाली केले जाते.

महाराष्ट्रातील खेडोपाडयात धर्म अजुनही समाजिक जिवनावर मोठया प्रमाणात प्रभाव टाकतो असे दिसून येते. ऐवढेच नाही तर तो गावातील ऐक्य राखण्याचे व टीकवून ठेवण्याचे काम हा धर्म करतो असे आढळून येते. गुढीपाडवा, आषाढी एकादशी, नागपंचमी, नवरात्र, दिवाळी दसरा नारळी पौर्णिमा होळी, रंगपंचमी हे काही प्रमुख सण-समारंभ साजरे केले जातात व यामधून धार्मिक एकता निर्माण होण्यास मदत होते.

मराठयांच्या काळामधील धार्मिक जीवनाचा अभ्यास करत असताना वारकरी पंथ याचाही आवर्जून उल्लेख करावा लागेल कारण या वारकरी पंथाने महाराष्ट्रातील समाजजीवनावर मोठया प्रमाणावर प्रभाव टाकलेला आढळून येतो. हा पंथ म्हणजे पंढरपूरच्या विठठलाला मानणारा व त्याची पुजा करणारा पंथ आहे. संत ज्ञानेश्र्वरांनी या पंथाचा पाया घातला आणि संत तुकाराम महाराजांनी यावर कळस चढवला असे म्हटले जाते. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, चोखामेळा, नरहरी सोनार, जनाबाई असे काही प्रमुख संत या वारकरी पंथामध्ये होऊन गेले व त्यांनी आपल्या विचारांच्या माध्यमातून व लेखणीच्या माध्यमातून समाजातील लोकांना प्रबोधनात्मक शिकवण दिली तीच शिकवण आजही मोठया प्रमाणावर घेतली जाते. अशाप्रकारे मराठेकालीन धार्मिकजीवन हे एक प्रकारे रूढीपरंपरा, रितीरिवाज व धार्मिक चालीरिती यावर अवलंबून होते असे तत्कालीन कागदपत्रे व पुराव्यांच्या अधारे आपल्याला माहीत होते.

संदर्भ ग्रंथ

- १) जोशी पं. महादेव शास्त्री, भारतीय संस्कृती शब्दकोष, खंड चौथा.
- २) गवळी पी. ए. मराठयांचा इतिहास,
- ३) गवळी पी. ए. पेशवेकालीन समाज व जातीय संघर्ष.
- ४) जोशी ज. वा. धर्माचे तत्वज्ञान.
- ५) सरदेसाई गो. स. शककर्ता शिवाजी.

THE ORIENTALIST WILLIAM JONES

Prof. Annjum Sayyed,

Assistant Professor, Department of History ,

M.B.Harris College of Arts and A. E. Kalsekar College of Commerce and Management,

Nalasopara West

(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract

One of the positive result of the British rule was a recovery of ancient Indian Historiography. The greatest figure of the orientalist movement was William Jones. He was greatly supported by Warren Hasting . He translated Shakuntala and Manusmriti . To his translation of Manusmriti under the title published The Institute of Hindu Law . In 1784 with the support of Warren Hasting he established the Asiatic Society of Bengal. He greatly contributed in the development of Indological studies . His studies developed in two category. The first was the critical study of ancient Indian text and documents and the second archeology discovery and the study of old inscription , coins and monuments. His establishment of Asiatic society became a great center for organized research and hundreds of articles on Indian antiquities. There systematic attempts were to search for old manuscript translation. It was published Bibliotheca Indica series.

Key words : *orientalist , William jones .*

William was born in the middle class family . his father came from a yeoman family settled in the island of Anglesey. He showed his talents in mathematics. He settled in London as tutor of mathematics. He taught mathematics in West Indies and published a work on navigation in the year 1702. He got appointed as tutor to Philip Yorke, Lord Hardwicke , Thomas and George Parker of Macclesfield . He was known to the celebrities such as Issac Newton , Samuel Jhosen , and Edmund Halley . Newton took interest in Jones and his minor works. After the death of his father his mother took a lot of care of Jones and helped him to improve his language . His school left deep mark on his character. When he was seventeen years old he joined oxford University . There are two main reason of Jones for coming India. First was he wanted to wish independent patronage as well he wanted to gain social prestige. The second reason was the most important and notable where his life and career gave biggest contribution to Indian Historiography and it was his love for the oriental Literature. He was aware that he would have excellent scope to improve his oriental studies if he could live in Asian Country . He expressed his desire and love of his friend Revickzi about oriental studies . In the year of 1770 and 1784 he got recognition in the Literary circles. He wrote many works and nine of them were connected to orientalism where he got the fame as a orientalist and very soon he became member of literary club in 1773 and fellow of royal Asiatic society. of London . Jones had great impact of Cicero by his philosophy of writing true real and authentic history . Jones had desire to write true and real history. His very prominent work such as *Short History Of Persia* or *The History Of The Persian Language* or *A Prefatory Discourse On The Essay On The History Of The Turks* .He divided history of Persia into four period ruled by four dynasties . He also read the Persian works of India such as *Babar-Nama*, *Akbarnama* , *Haider Ali's* works on Kashmir. On 12th April 1783 he left Portsmouth for his dream to explore the art and literature of Asia . He decided aims of staying in Calcutta. He listed his the objectives of his plans. In Calcutta he got the group of young officers who were interested in the oriental studies. Among them were Charles Wilkins , Nathaniel Halhed who was a good friend of Jones , Jonathon Duncan , William Chambers. Later this all were and Jones himself became the founding members of Asiatic Society of Bengal. Along with this they also contributed to the journal of the society. When we talk about the oriental or Indology studies of India, it is incomplete without the name and work of Warren Hasting. He encouraged the young officers with the gaining command on Persian Language. He gathered the Indian paintings, manuscript. He wanted to carry out researches without geographical limits. It is said the birth of Asiatic Society is a turning point in the Indian history of oriental studies . Jones held weekly meeting in the Grand Jury room where original papers were discussed. Jones modeled a society on the Royal Society in England. He wrote letter to warren Hastings to invite to become the first president of the society and another letter he wrote to supreme council to accept the title.

The Asiatic society was founded on 15 January 1784. The beginning of the oriental study was associated with the birth of Asiatic society and William Jones is described as the father of the Indology. He is credited for three outstanding achievements the discovery of Indo European Languages, the identification of Sandracottas of the Classical sources, translation of the Shakuntala, introduction of Sanskrit literature to Europe. The Society also started a public **museum** under its own auspices in 1814 and its first Superintendent was Dr. N. Wallich. Sir William Jones translated Kalidasa's Sakuntala (1789), Jayadeva's Gitagovinda (1789) and Manusamhita (1794), and edited Ritusamhara (1792). Jones also translated a Persian work Laila Majnu. The works initiated by Wilkins and Jones were continued by Colebrooke (1765-1837) and Wilson (1784-1860). He said that Sanskrit was cousin to old Persian, Greek, Latin and the modern languages of Europe. He made the advanced history of common race. In 1793 he reffered the importance of mythology and said it contained the facts such as Murder of Nanda and the usurpation by Chandragupta. He provided the fact of the accession of the throne of the Pataliputra by Chandragupta Maurya. He identified the Greek Palibothra with the Indian Pataliputra and led a great movement. He said that Chandragupta Maurya was emperor of Pataliputra was none other than Greek Sandracottas who ruled from Palibothra and conducted treaty with Selucus Nikator.

References :

- 1) S.N. Mukherjee, Sir William Jones A study in eighteenth century British attitudes to India, Orient Longman, 1987.
- 2) E. Shreedharan, A Text book of Indian Historiography 500 B.C. to 2000, Orient Longman, 2004.
- 3) [https://en.wikipedia.org/wiki/William_Jones_\(philologist\)](https://en.wikipedia.org/wiki/William_Jones_(philologist))
- 4) <https://www.britannica.com/biography/William-Jones-British-orientalist-and-jurist>

RAJARSHI SHAHU CHHATRAPATI AND HIS BOARDING HOUSES MOVEMENT IN KOLHAPUR: A STUDY OF RURAL PROGRESS IN MAHARASHTRA

Mr. Kharat Shramik Sopan

Assistant Professor and Head, Department of History,

Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College of Arts & Commerce,

Neral, Tal . Karjat, Dist- Raigad-410101

(Under the Guidance of Dr. Vijay More , Research Guide in University of Mumbai)

(Affiliated to University of Mumbai)

Abstracts:

Benjamin Franklin interprets education as a 'spectre' of knowledge is not an Education, its 'ignorance'; a thoughtless person has unambiguous form of confidence, which actually originates from his/her ignorance. According to Winston Churchill 'the primary duty of any University is not only teaching vocational education to students, but also teaching wisdom, Not only providing technical information but also building their character'. According to Mahatma Phule the main obstacle in establishing a new social order was ignorance of the people, absence of knowledge – 'avidya'. Rajarshi Shahu Chhatrapati also took for consideration from Mahatma Phule about 'avidya' – ignorance which is the chief cause for downfall of common masses.

विद्येविना मती गेली
मतीविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली,
गतीविना वित्त गेले,
वित्ताविना शुद्ध खचले,
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

Chhatrapati Shahu Maharaj of Kolhapur state was a noble king and great social reformer of 20th century, who brought wisdom and rationalism in the society to instil the education among the rural masses of Maharashtra to enlighten depressed classes.

Rajarshi Shahu Chhatrapati created blooming awareness about eradicating untouchability, inequality, destroying monopoly of priestly class etc. in his movement of social reform. This research paper shall elaborate the unknown interpretations about Rajarshi Shahu Chhatrapati's Boarding Houses Movement in Kolhapur especially with reference to rural masses Maharashtra.

Chhatrapati Shahu Maharaj also known as Rajarshi Shahu was considered a true democrat and social reformer. Rajarshi Shahu was born in Ghatge family in Kagal village of the Kolhapur district named as Yeshwantrao Ghatge to Jaisingrao and Radhabai in June 26, 1874. He completed his formal education at the Rajkumar College in Rajkot and took lessons of administrative affairs from Sir Stuart Fraser, a representative of the Indian Civil Services. He ascended the throne in 1894 after coming of age, prior to which a regency council appointed by the British Government took care of the state affairs. That means Rajarshi Shahu lived for only 48 years and ruled Karveer (Kolhapur) for only shorter period of 28 years. Shahu was democrat & social reformer, he was progressive and he successfully completed path breaking activities. Shahu tirelessly worked for the cause of downtrodden part of the society.

His rule in the period 1894 to 1922, lasting 28 years is an important period in the history of Maharashtra. Within his rule H.H. Shahu Chhatrapati used his creative thinking, keen communication, explored educational projections, identified bright officials, worked with representatives commendably, overcome hindrances, improvised various standpoints and diplomatic relations through resolutions and ordinances, introduced various co-operative action plans, implemented relevant reliable practices, he thoroughly turned ideas in to actions etc. Rajarshi Shahu opened 22 hostels in Kolhapur state. He provided the lodging and boarding facility to the student's belonged to deprived castes and minority communities. He opened caste and community wise hostels

such as Maratha Hostel, Lingayat Hostel, Muslim Hostel, Jain Hostel, Sonar Hostel and Chambhar Hostel etc. As a result of this, students from the other states in India attracted towards Kolhapur for education. In Marathi literature saint Tukaram said “बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले” means the person who do the defined work which he determinedly said already should be greatly valued and followed H.H. Shahu Chhatrapati was such a kind of personality who throughout his life and career did what he believed, said and focused on.

Hypothesis:

1. Rajarshi Shahu Chhatrapati ceaselessly educated rural masses of Kolhapur for uplifting of depressed classes, and minorities.
2. Rajarshi Shahu Chhatrapati was a king and a social reformer tried to educate the depressed backward classes
3. Rajarshi Shahu Chhatrapati liberated rural backward classes and given them the vision of progress.
4. Rajarshi Shahu Chhatrapati supported the cause of education among minorities such as Jains, Lingayats, and Muslims by educating them practically through Boarding/Lodging and Hostel movement.
5. Rajarshi Shahu Chhatrapati had a great vision to pursuit the cause of young students who became leaders of India later.
6. Rajarshi Shahu Chhatrapati has given reserved opportunities in his own administration to depressed classes, and minorities.
7. Rajarshi Shahu Chhatrapati broken monopoly of any particular race, caste and religion also set wonderful example that ‘learnability is not monopoly of any particular community’.

Methodology:

The Methodology which is used here is a Historical, Analytical Study of Boarding Movement introduced by Rajarshi Shahu Chhatrapati in Kolhapur state.

Rajarshi H.H. Shahu Chhatrapati:

The contemporary educationist, thinkers and philosophers, supported the kings for the sake of education in the Kolhapur state, among them the notable are Rakhamabai Kelkar, Vasudev Topkhane, Dikshit Guruji, Kramaveer Dr. Bhaurao Patil, Dr. Appasaheb Pawar, Bapuji Solunkhe, Dr. D. T. Patil Dr. J. P. Naik etc. were the pioneers of education. There is a vast development of education in Kolhapur at all the level like primary, secondary, higher secondary, Graduate, Post Graduate and at the Research Level, in the post independent India of last sixty years. Even today students of Kolhapur University research about Rajarshi Shahu Chhatrapati vigorously.

Historical role of H.H. Shahu Chhatrapati for Education:

Chhatrapati Shahu Maharaj (1894 -1922 A.D) introduced a school to each village policy in his Kolhapur state. Shahu Maharaj made an attempt to start schools at village temple, at charitable traveler’s rest houses and at small schools etc.

Rajarshi Shahu Maharaj also known as a Pioneer of Social Reform Movement and future constructor of Maharashtra. Shahu Maharaj Charged many taxes to rich feudatories and on rich merchants and also to few religious institutions for systematizing schools. In a present day there was lack of political will of policy makers for far reaching education to the common man. Rajarshi Shahu Maharaj was one of the greatest historical personalities who supported and donated economic funding to education in his own princely state as well as other states. Rajarshi Shahu was strong believer of Maharashtra Dharma; he believed in principles of love and brotherhood for his populace. This connection between Bhakti and Maratha nationalism drew upon one important category: Maharashtra Dharma. Maratha Tituka Melavava, Maharashtra Dharma Vadhavava was only possible if populace shall unite, and united population could only achieve through educating them. (Bring all the Marathas together and spread the Maharashtra Dharma). Recent research on the Marathas practically dismisses the importance of Maharashtra Dharma to Chhatrapati Shivaji’ s policy imperatives; by contrast, their centrality of both in popular perceptions of the Maratha past is another indicator of the many levels of historical awareness and the limits of academic historiography in shaping popular visions of the past.

Spread of Education

Shahu Maharaj especially emphasized on primary schools, their buildings, grounds, boarding houses, hostels, scholarships, educational facilities, jobs in government services and its improvement rather than giving excessive importance to higher education and its privatization educational policies should also take care of rural area schools, colleges. Today, if governments are withdrawing grants from rural area schools (where students are children's of labors and peasants), colleges just because the schools, colleges are teaching with regional languages administrators must take the historical example of Chhatrapati Shahu Maharaj and should work notably for the progress of real India.

Society based on Social Justice

Today, we need to meet with the aims of self-reliance those needs we need to improve through education, new syllabi, study methods, grading patterns, research innovations, improving our merit, and most importantly it's a role of a teacher with changing time. It is expected that we must teach students values, importance of culture, and preservation of social obligation and universal brotherhood. To the educationally deprived, particularly from the neighboring areas, Kolhapur became the Kashi of Education. That through the spread of education he had laid a sound foundation for the social renaissance was amply proved by the events that followed, the social life in Maharashtra was the direct beneficiaries of his educational activities. For example he assisted Babasaheb Ambedkar for his education and for his newspaper, the Muknayak. Shahu for the welfare of the masses and the same progressive farsightedness manifested itself in some of his administrative measures and development plans for the state. He threw open the services under the state to all communities breaking the age-old monopoly of a single selection and ensuring a fair representation to the cross-section of He launched upon the agricultural, industrial and commercial development of the state and made new experiments in those fields. Educational equality and universal brotherhood actually implanted through his policies. Kolhapur was the second native state, first being Baroda, to introduce free compulsory primary education for the masses in the state. The difference being that Baroda maintained separate schools for the untouchables, while Kolhapur abolished them altogether. He opened Boarding Houses in the city for students of all communities and he arranged employment of the first learners in the socially backward classes, and he involves backward classes in the Law Making process by providing them legal education. He consistently revised syllabuses as today autonomous institutions are modernizing due to demand of time.

Educational Cess:

In order to meet the expenditure on education Shahu Maharaj levied educational cess on doctors, pleaders, officers, money lenders and *inamdars* whose income was more than Rs. 100. He also levied educational tax of Rs. 1 per house in the state. Shahu Maharaj Charged many taxes to rich feudatories and on rich merchants and also to few religious institutions for systematizing schools. As a result it helped education to reach to common man. His uncommon attempts modernized the entire phase of society of Kolhapur.

Library Policy:

Shahu Maharaj established many libraries, and poor backward students were given advantage to study; he also issued continuous grants for libraries for maintenance of books.

Assistance to Meritorious Students:

H.H. Shahu Chhatrapati liberally helped meritorious students from the state that went out of the state for study. During 1910-11 bright students were sent out for higher studies at state cost. H.H. Shahu Chhatrapati helped liberally even outsiders like Babasaheb Ambedkar, for his progress in the upliftment of Dalits. H.H. Shahu Chhatrapati's model effort to spread of education among the common masses gave stimulation to a number of social workers in Maharashtra such as Rakhambai Kelkar, Vasudev Topkhane, Dikshit Guruji, Kramaveer Dr. Bhaurao Patil, Dr. Appasaheb Pawar, Bapuji Solunkhe, Dr. D. T. Patil Dr. J. P. Naik to establish educational institutions for the masses. Some of these which were established educational institutions were:

- i) Dr Karmaveer Bhaurao Patil : The Rayat Shikshan Sanstha, Satara
- ii) Dr. Panjabrao Deshmukh: Shivaji Education Society, Amravati
- iii) Karmaveer Bhausaheb Hire: Maratha Shikshan Sanstha, Malegaon

- iv) Dr. Babasaheb Ambedkar: People's Education Society, Bombay
- v) Shikshan Maharshi Bapuji Salunkhe: Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
- vi) Karmaveer Mamasahab Jagdale: Shivaji Shikshan Sanstha Barsi, and others by this way he assisted many of the Indian leaders and social reformers who dedicatedly work for the society.

Hostels / Boarding Houses Movement:

On the occasion of laying the foundation of the "Udajirao Maratha Boarding" at Nasik H.H. Shahu Chhatrapati Maharaja observed, "Just as England is the '*Mother of Parliament*', Kolhapur is 'Mother of Boarding Houses'. Some of the Boarding Houses established by Rajarshi Shahu were as follows:

- a) The Victoria Maratha Boarding (1901)
- b) The Jain Boarding (1901)
- c) The Muslim Boarding (1906)
- d) The Lingayat Boarding (1907)
- e) Miss Clerk Hostel (1908)
- f) The Namdev Boarding (1911)
- g) The Kayastha Prabhu Boarding (1912)
- h) The Saraswat Boarding (1912)
- i) The Panchal Boarding (1912)
- j) The Indian Christian Hostel (1915)
- k) The Daivadyna Boarding (1916)
- l) The Arya Samaj Gurukul (1918)
- m) The Vaishya Boarding (1918)
- n) The Dhor, Chamar Bording (1919)
- o) The Shahu Vaidik Boarding (1920)
- p) The Som Vanshiya Arya Kshatriya Boarding (1920)
- q) The Prince Shivaji Maratha Free Boarding (1920)
- r) The Sutar Boarding (1921)
- s) The Nabhik Boarding (1921)
- t) Shri Dewang Boarding (1921)
- u) The Bhorl Samaj Boarding (1921)
- v) The Rajaptwadi Boarding (1921)
- w) Rukadi Boarding

He introduced many measures for quality sustenance in education such as Maratha Boarding Houses, Jain Boarding Houses, Mahar Schools, Maratha Education Society etc. even his Hostel Movement was one of the pioneer movement in India to spread education amongst backward masses.

Shahu Maharaj especially emphasized on primary schools, their buildings, grounds, boarding houses, hostels, scholarships, educational facilities, jobs in government services and its improvement rather than giving excessive importance to higher education and its privatization educational policies should also take care of rural area schools, colleges. Rajarshi wanted the proactive participation at lodging and boarding houses, that's why he instructed the officials who were looking after boarding and loding houses.

Unique structures of the Boarding Houses Scheme:

- These Boarding Houses were not free distribution centers for students; schemes run by the people with matching grants of the Government have proved to be more fruitful.
- H.H. Shahu Chhatrapati opened first boarding 'The Victoria Maratha Boarding', was thrown on the shoulders of Bhaskarrao Jadhav, Raosaheb Vichare and Jivajirao Sawant, H.H. Shahu Chhatrapati's three trusted lieutenants. Because of H.H. Shahu Chhatrapati's encouragement, the King Edward Mohammedan Education Society was founded on 15th November, 1906. H.H. Shahu Chhatrapati became its president and the Muslim Boarding came into existence.

- **Scheme of Kothishala:** The scheme interested H.H. Shahu Chhatrapati very much and he made arrangements for their stay in a spacious house known as “Kothishala” and this Boarding was helped it with substantial cash and lender property. Today this boarding house is situated at Shivaji peth has become a prosperous educational institution running several Colleges and High Schools.
- It was not the property of any one individual. It was a common property of the people.
- Expenditure was met from the income of temples, dargas and mathas and similar religious centers with income, which was often mispent, misappropriated by the priests and moulawis. H.H. Shahu Chhatrapati’s policy of transferring surplus income of the religious centers towards education of the common masses was a revolutionary one. The present Government should learn a lesson or two from H.H. Shahu Chhatrapati.
- **Scheme of Boarding by the income generated from other community religious centers:** H.H. Shahu Chhatrapati Spend the income of the religious center of one community on the running the Boarding of another community. Some income of Maunibuwa Matha was transferred to a mosque in Patgaon. Similarly, the Pir of Rukadi bore the expenditure of burning daily oil lamp in Mahalaxmi temple there.
- **Caste feelings died:** A charge is often wrongly leveled against H.H. Shahu Chhatrapati that by starting separate Boarding for different castes, H.H. Shahu Chhatrapati was strengthening caste awareness. Far from it, these boarding houses were the places where caste feelings died away. Because these Boarding Houses though named after one particular community, admitted students of all communities. Thus both the Maratha Boarding Houses had students of all communities including Brahmins, Christians and Mohammedans in them.

Massive movement of awakening masses about education:

H.H. Shahu Chhatrapati’s exemplary endeavor to spread education among the common masses gave inspiration to a number of social workers in Maharashtra to establish educational institutions for the masses. Some of these are:

- i) **Dr Karmaveer Bhaurao Patil** : The Rayat Shikshan Sanstha, Satara
- ii) **Dr. Panjabrao Deshmukh**: Shivaji Education Society, Amravati
- iii) **Karmaveer Bhausaheb Hire**: Maratha Shikshan Sanstha, Malegaon
- iv) **Dr. Babasaheb Ambedkar**: People’s Education Society, Bombay
- v) **Shikshan Maharshi Bapuji Salunkhe**: Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
- vi) **Karmaveer Mamasahab Jagdale**: Shivaji Shikshan Sanstha Barsi, and others.

Indeed the following prediction of H.H. Shahu Chhatrapati’s Guru and Guide, Sir S.M. Fraser, expressed in his condolence letter to Rajaram Maharaj on H.H. Shahu Chhatrapati’s death, has come true in more than one sense.

H.H. Shahu Chhatrapati started statutory Progressive employment policy:

Some of the native princes of states in India like Mysore, Bikaner, Baroda and others extended the scope of public beyond the traditional concept of the Police State and sought to bring about industrial and agricultural development. But none of them had a statutorily enacted progressive employment policy. They also did not take measures to provide (i) a sort of employment guarantee schemes to all, and (ii) opportunities to the poor and socially retarded communities including ‘untouchables’ to improve their qualifications and get remunerative jobs. On the other hand Chhatrapati H.H. Shahu Chhatrapati not only talked about the need for government intervention in social and economic fields but also statutorily provided for employment of the under-dog. The relevance of this policy was further highlighted in the backward economy of the Kolhapur state where population pressure, unemployment and under-employment were rampant.

Employment creating measures:

After taking comprehensive Industrial survey of Kolhapur state (1895) relating to village industries, trade, education, roads, agricultural and allied sectors, he attempted to formulate schemes of socio-economic development and put them into operation as his growing resources permitted. He intended for fuller utilization of man-power while bringing about agricultural and industrial development, sooner or later the employment conditions were improved.

Conclusion:

Being descendant of the Chhatrapati Shivaji Maharaj, the Rajarshi Shahu Chhatrapati was became an admirable social reformer, did commendable work in the field of education by starting Hostel movement in Kolhapur. Rajarshi Shahu Chhatrapati ceaselessly educated rural masses of Kolhapur for uplifting of depressed classes, and minorities. He tried to educate the depressed classes to perish 'Avidya' from their life. Rajarshi Shahu Chhatrapati encouraged young brains from backward classes and given them the opportunity to progress. Rajarshi Shahu Chhatrapati supported the cause of education among minorities such as Jains, Lingayats, and Muslims by educating them practically through Boarding/Lodging and Hostel movement. Rajarshi Shahu Chhatrapati had pursuit the cause of young students who became leaders of India in later times such as Dr. Babasaheb Ambedkar, Dr Karmaveer Bhaurao Patil, Dr. Panjabrao Deshmukh, Karmaveer Bhausaheb Hire, Shikshan Maharshi Bapuji Salunkhe, Karmaveer Mamasahab Jagdale etc. Rajarshi Shahu Chhatrapati provided reservation in employment opportunities at his own administration to depressed classes, and minorities. Rajarshi Shahu Chhatrapati broken the monopoly of any particular race, caste and religion also set wonderful example about 'learnability is not monopoly of any particular community'.

End Notes:

1. Vidyadhar, TNN (22 July 2002). "Gov seeks total make-over of Chhatrapati Shahu Maharaj's image". The Times of India. Retrieved 15 May 2016., Source retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Shahu_of_Kolhapur
2. Chhatrapati Shahu Maharaj, Source Retrieved from: <http://swapsushias.blogspot.in/2013/06/rajarshi-shahu-maharaj-ideal-ruler.html>
3. Geographical Background, Source retrieved from: http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/25003/10/10_chapter%20iv%20%20kolhapur%20district%20a%20review.pdf
4. Dr. Jaisinghrao Pawar., Rajarshi Shahu Chhatrapati: JeevanVaKarya, Shahu Research Centre Publications, Kolhapur, 1994, p. 599
5. Dr. Kamble, BalandeVyankat, Dr. Shinde Sanjay (ed.), Rajarshee Shahu: NavyaDisha, Nave Chintan, Chinmay Publication, Aurangabad, 2011, p. 188
6. Ibid., p. 259
7. PrachiDeshpande, 'Creative Pasts: Historical Memory and Identity in Western India, 1700-1960', Writing Regional Consciousness: Maratha History and Regional Identity in Modern Maharashtra, PrachiDeshpande Colorado State University, Columbia University Press, New York, 2007, p.27
8. Dr. Kamble, BalandeVyankat, Dr. Shinde Sanjay (ed.), Op.cit., p. 225
9. Ibid., p. 80
10. P.B. Salunkhe, Dr. M.G. Mali (ed.), Chhatrapati Shahu the Pillar of Social Democracy, President, Mahatma Jotirao Phule Vishwabharati, Kolhapur, 1994, p. 63-66
11. Retrieved from world wide web site- <http://networkedblogs.com/MyJmZ>
12. P.B. Salunkhe, loc.cit, p. 63-66
13. Ibid., p-432
14. Dr. Kamble, BalandeVyankat, Dr. Shinde Sanjay, (ed.) Rajarshee Shahu: NavyaDisha, Nave Chintan, Chinmay Publication, Aurangabad, 2011, p. 188
15. P.B..Salunkhe., Mali. M.G., ed., 'Chhatrapati Shahu: The Pillar of Social Democracy', The Educational Department, Government of Maharashtra, Bombay, 1994, pp. 230-246
16. Dr. Kamble, BalandeVyankat, Dr. Shinde Sanjay, Op.cit., p. 225
17. Dr. R.N. Karpe, Rajarshee Shahu Maharaj Aani Vartamanatil Sandarbha, Chinmay publication, Aurangabad, 2012, p. 61
18. P.B..Salunkhe., Mali. M.G., ed., 'Chhatrapati Shahu: The Pillar of Social Democracy', The Educational Department, Government of Maharashtra, Bombay, 1994, pp. 230-246

ENVIRONMENTAL ACTIVISM: LITERATURE, THE ROAD UPHILL**Dr. Sunila Pillai***Associate Professor, Dept. of English**R.K.Talreja College ,Ulhasnagar, Dist:Thane.**(Affiliated to University of Mumbai)*

Growing interest in ecological concerns across academic disciplines has given rise to ecocriticism, an emerging and contentious academic field in literary studies. This area, with its prominent work from medieval studies to postmodern and contemporary literary studies, investigates relationships between human beings and the physical environment. Although literature and creative art may seem distant from the field of scientific enquiry and public policy, they are making their presence felt by influencing upon the mounting culture of environmental concern. Since time immemorial, literature and the arts have always been interested in the portrayals of physical environments and human-nature interactions. The modern environmentalist movement, as it emerged first in the late nineteenth and, in its more recent manifestation, in the 1960s, gave rise to a rich array of fictional and nonfictional writings concerned with mans' changing relationship to the natural world.

Ecocriticism initiates a call to literature to relate to the issues of contemporary environmental crisis. Literary writers respond to the global environmental crisis by moving towards the new field of literary ecology. Ecoliterature addresses important environmental issues with deep ecological implications. Environmental literature shapes itself to introduce an ecocentric approach to life, expositing how literature interacts with and participates in the entire ecosphere.

Environmental thinking, and the ethical dilemmas posed by the global ecological crisis, urges literary scholars to recognize the important role literature plays in understanding man's position in the ecological web of life. Ecocritics are mainly concerned with how literature transmits certain values contributing to ecological thinking and emphatically state that the environmental crisis is a question that cannot be ignored in literary studies. They put under scanner the issues of ecology and conservation. They give ample space for the so-called lesser lives, the non-human other. They reveal a deep-rooted understanding of the universal chain of being, thereby propagating an ecofriendly philosophy of coexistence

Literary works have helped in the redefinition and reassessment of environmental concerns by subverting the environmental double think. Artistic representations of natural environment have always been agents of change, calling the readers to think and act ecocentrically and bring nature into the mainstream of life from the ghettos that it has been cordoned off to. The resurgence of environmental writing has paved the way for an environmental imagination which replaces homocentrism with ecocentrism. The environmentally oriented works are strewn with certain common textures that elevate it to the pedestal of activism. These texts consider environment not as milieu, not as an object of observation but as an active agency in its own right whose relationship is implicated in human history and inscribed with genealogies and stories. Nature, in such literary expressions, is not just a spectacle but one which is gifted with the ability of bringing about a vibrant drama involving man, animals and matter. They reconceptualize nature as a self-articulating subject, countering the nature-culture dichotomy of the anthropocentric world view. They illustrate a scenario where nature as the marginalized 'other' in our culture is challenged and nature as subject is accounted for. Environmental writers also tend to strip off the egoistic notion of seeing human interest in nature to be the only legitimate interest.

With its objective of ensuring a greener planet and creating environmental awareness, the environmental texts project its ethical base by making human beings accountable to the environment. The texts attempt to promote the need of man to be more conscious of his natural surroundings and metamorphose from a resource-consuming species to a resource-sustaining one. An ecologically conscious writer, instead of stimulating sensory experiences and evoking subjective feelings of rejuvenation and calmness in its representation of nature, gives a clarion call to the modern man to awaken himself to the self-incriminating evidence of environmental degradation.

Environmental writing has tried to locate cultural and spiritual rootedness in the biocentric and partnership ethics embedded in the philosophy of nature, thereby resulting in man's return to his soil and wilderness with a deep-seated hunger to resurrect his relationship with the environment. Such perspectives, through literary expressions, have garnered itself to activism, helping in debunking the globalized urban materialistic development and thereby preventing manipulation by land sharks and developers. The ecological writers drive home the point that man is a part of a larger organic system contrary to the Eurocentric capital-driven view of the world. They raise cudgels against Colonialism and Capitalism for regarding earth as a piece of property rather than a spring of life. They emphatically argue that the capitalist, colonists, imperialists and exploitative relations and ideologies have to make way for the principles of sharing and nurturing. The environmental texts also portray revolutions, protests and mass movements against bodies which are largely insensitive to the ecological and environmental issues.

Ecological activism finds expression in the writer's concern for the health and survival of biotic communities and conservation of diversity of species within their habitat. This concern for conservation is not anthropocentric and goes beyond the utilitarian agenda. The ecocentric themes of environmentalists, in its political manifestation, border on to Socialism. By respecting man-nature relationship from an egalitarian perspective, the texts dismantle the ideological attitudes that serve the human sense of having a control over nature. Environmental writing often drifts to activist mode in the form of nature writing by highlighting the inseparability of both nature and writing and by extension implying that no writing really escapes nature even when it shows indifference to nature. It subverts the conventional form of narration and shows nature rebelling against human dominance and focusing attention on the non-human world.

Literary activism also shifts its space to literary criticism by the act of revisiting a literary or historical text and rereading and reassessing the lop-sided man-nature equation with an ecological interest with the aim of providing a corrected vision of man versus nature paradigm. Ecologically oriented texts have always shown how nature and literature are mutually accommodative and pave the way to tide over the oppressive forces of Capitalism, patriarchy, consumerism and the dualistic anthropocentric world view. They call for a livable ecocentric world which would be a world of intimate, reciprocal, participatory, interpersonal and symbiotic connections. Ecocritics have grabbed the attention of local, regional, national, and global thinkers and activists, aroused their interest in nature, landscapes, wilderness, places and spaces in the universe and stirred their desire for new modeling and visualization techniques to initiate action for a significant role in the future development of the field.

References

1. Armbruster, Karla and Wallace, Kathleen. (Eds.) *Beyond Nature Writing: Expanding the Boundaries of Ecocriticism*. Charlottesville: University Press of Virginia, 2001
2. Buell, Lawrence. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge: Harvard UP, 1995.
3. Glotfelty, Cheryll and Fromm, Harold. (Eds.) *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens: The University of Georgia Press, 1996.
4. Meis, Maria and Shiva, Vandana. *Ecofeminism*. London: ZED Books, 1993.
5. Merchant, Carolyn. *Radical Ecology: The Search for a Livable World*. New York: Routledge, 2005
6. <http://www.edebiyatdergisi.hacettepe.edu.tr/index.php/EFD/article/download/77/47>

ECOSPIRITUAL LEANINGS OF FEMALE CHARACTERS IN LOUISE ERDRICH'S SELECTED NOVELS (*LOVE MEDICINE, TRACKS*)

Prof. Vinod Zalte

Smt. P.N. Doshi Women's College, Ghatkopar (W)

(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract:

The environmental issues are pertinent nowadays as our planet is facing detrimental effects of misdeeds of human beings. Louise Erdrich in her novels foregrounds the need to maintain harmony between human and nonhuman members of this planet. Female characters in her novels explicitly show the ecospiritual leanings through their actions and words. Ecospirituality believes in harmony between human and nonhuman members. These characters reveal that God delights in nature and nature could sight of lasting happiness. Further, the female characters reveal the reality that human being is a cog in the wheel of nature and it is essential to keep affinity with ecology for the survival of all the entities on this earth. This paper aims to focus on ecospiritual leanings of female characters in Louise Erdrich's Love Medicine, Tracks, and The Bingo Palace.

Key words: *Ecospirituality, shamanism, healing practices, harmony, comradeship,*

Ecospirituality is relatively new in human sciences. It is positioned on the principle that revelation to the beauty of the earth is one way to make God significantly present. Mainstay of this philosophy is connection and integration and the philosophy put forth the argument that human being is not above nature but a cog in the wheel of nature. It is a branch of Ecocriticism that connects through the exploration of self, self-healing and oneness of all lives and it rules out the principles of capitalism, consumerism and western dualistic policies. A better understanding of the ecospirituality emerges through the identification of certain motifs such as healing, Nature, connection, identity, survival, wilderness, agriculture, nurturing, eros, and interconnectedness. These motifs appear more pronounced when they are placed in contrast with the reality of practices such as capitalism, egocentrism, and anthropocentrism. Louise Erdrich's novels are replete with images, metaphors and situations of interconnected world and they yield themselves for an eco-centric enquiry.

Love Medicine, the first novel by Louise Erdrich, focuses on the predicament of Ojibwa community in the time of transition. The female characters like Marie and Lulu reflects the essence of affinity with nature through their actions and emotions. The novel clearly depicts the relationship between women and nature. Erdrich also juxtaposes the cultural tension faced by the female characters like Marie and June who are caught between Christianity and Native American belief system. The different mythologies of Christianity and the Chippewa culture present contradictory messages of power and place for these women. While on the one hand, the Chippewa culture accepts nature and the supernatural as a part of their consciousness, the influence of Christianity imposes upon them moral values such as virginity and fidelity. These influences create cultural tension and they affect spiritual and psychological health of the characters.

Through Marie, the writer brings forth the re-sanctifying body and sexuality in ecospiritual tune. In Marie's journey towards self-knowledge, she has to abandon the Christian tradition of associating sexuality with sin and death. Initially, her perception of her body and sexuality, is conditioned by the colonizers' beliefs. Even when she desires to embrace a beautiful and powerful identity, her colonized consciousness reveals its fragility as it is obsessed with virginity. Her true liberation is in rejecting this virginity and by having sex with Nector. Her natural self or the ecological self comes to manifestation when she accepts values of Native American heritage and then accepting sex as a positive human drive (eros). Erdrich describes this awakening and the achievement of a healthy, balanced identity in Marie by likening her to a tree:

She is planted solid as a tree .... Her brown eyes glaze over like a wounded mink's, hurt but still fighting vicious .... But she just stands glaring down on me, rail-tough and pale as birch, her face loose and raging beneath the white cloth .... But Marie is the kind of tree that doubles back and springs up, whips singing. (*LM 2009, 63-64*)

The above extract is both earth-honouring and eros-honouring in a true ecospiritual way. It celebrates the energy of the tree and positive sexuality. It is also a fine example of Bioregionalism, placing Marie back into the living world. The word 'singing' links Marie to bioregional spirituality.

Marie's self-discovery is in her progressive disengagement with her adolescent vision of Saint Marie and in articulating a new vision of herself. This vision is built upon the Chippewa way of looking at the natural self. Carla Sanders explains Marie's ecocentric self-understanding and her happiness in connectedness:

Marie struggles with her identity throughout the novel, but in each separate stage of her life she ultimately returns to her fundamental connection with nature, to believing in and understanding the semiotic, so nature is offered as a source of strength if only she will capitulate to it. (Sanders 1998, 138)

Lulu is initiated to Native American spirituality when she achieves some amount of balance by dispelling the cultural ambivalence and by embracing the natural world. Her identity, as Patricia Clark Smith suggests, is based on a sense of being included in the natural world. Smith elucidates how Lulu too goes through ecospiritual awareness:

The vibrant, strongly self-aware Lulu is the best illustration that dissolving physical boundaries can strengthen identity .... Totally receptive to the natural world, Lulu physically and spiritually opens herself to it all .... Lulu's loving, all-inclusive attitude towards life questions even the possibility of imposing boundaries. (Smith 1987, 18)

Lulu's sexual indulgence is also earth-centered. Her promiscuity is closely linked to her connection to nature: "I'm going to tell you about the men. There were times I let them in just for being part of the world" (*LM* 2009, 273). Lulu justifies her promiscuous behaviour using a metaphor drawn from nature, that she was pierced by thorns of wild roses. Erdrich describes this awareness in Lulu using metaphors that establish Lulu's connection to the earth and her native heritage. This affinity for the natural world and her undiluted enjoyment of the pleasures of the flesh are symbolic of eros that informs both earth-centered Native American sexuality and spirituality. In an earthy language.

After Nector's death, Marie becomes the caregiver for Lulu. Here she represents the ethic of care which is central in ecospirituality – of understanding oneself in supporting another individual. This ethic of care obliterates the patriarchal values such as ownership, wealth, and possession. She moves towards harmony and inclusiveness when she learns to take care of Lulu.

Unlike Marie and Lulu, June Kashpaw fails to retain her ties with Native American tradition and her inherent affiliation with nature. This separation and loss results in June's loss of identity and she goes adrift; her soul is in desperate need for healing connections, though as a girl, June had "sucked on pine sap and grazed grass and nipped buds like a deer." (*LM* 2009, 86) in order to survive in the woods. Her eventual rejection of family ties makes her an aimless drifter.

Tracks also deals with struggle of Ojibwa tribe to retain ties with nature when capitalists were trying to take over their lives. Fleur is the main protagonist who defends her ancestral nature-based life. The lives of these people are depended on nature, for instance, Fleur also follows the traditional medicine because she knows "the secret ways to cure or kill" (*T* 2004, 2). She uses her shamanic powers to protect the land and people. She has medicinal herbs stored in her house. When she was in labour pain for the second time and was bleeding, she seeks Pauline's help but Pauline fails to identify the exact herb as she lacks the knowledge of traditional ecospiritual healing practice. Fleur uses alder, moss, leaves, and roots to cure bleeding. Pauline thinks that this medicine will not have any impact on Fleur but the sufferer (Fleur) gets in good health. Bernadette also has herbs stored to heal; she uses labelled bottles to store it. However, there is huge difference between Fleur's storing of the medicine and Bernadette's. Sayeda Juwairiyya Mobein differentiates between storing of medicinal herbs by Fleur and Bernadette. Mobein is of the view that Native Americans roam in the forest to search for the natural treasure in the form of roots, herbs, and shrubs and there is a purpose in this activity and not mere time pass. Mobein employs an analogy of a gardener to differentiate between the purposeful use of natural medicine and using them as mere showpiece. The medicine man/woman uses collected nature-based medicine to cure others whereas the gardener gets pleasure from plants for his/her own sake. Here Erdrich intends to focus that collective interest has more impact on humanity than egocentric interest. Fleur celebrates, in using herbal medicines, the instrumental value of supporting each other using the resources of her biosphere.

Margaret, though not a medicine woman, uses nature-based healing method to cure Fleur after Lulu's birth. Her efforts show that it is common amongst the natives to follow ecospiritual healing method. Erdrich describes:

That was when Margaret went to work and saved her, packed wormwood and moss between her legs, wrapped her in blankets heated with stones, then kneaded Fleur's stomach and forced her to drink cup after cup of boiled raspberry leaf until at last Fleur groaned, drew the baby against her breast, and lived. (T 2004, 60)

Emphasizing the importance of herbs used in healing Fleur, Huang states: "Herbs are used to lend their spirit and power to the humans. The power of herbs is to heal, to attract good spirit, and eliminate negative energy. In all this, Erdrich inscribes the medicine of tribal practitioners, dismissing any association with Western gynaecology." (Huang 2004, 51-52)

According to Juan, "The catastrophe of the woods envisages a hostile mode of interaction between humans and nature when the close bond is broken" (Juan 2001, 34). At the climax of the novel when nature withdraws, one can say wood comes to life and takes revenge before its extinction. The birds and animals gather near Fleur's cabin, unusual disturbance is detected in the environment, truth comes to the forefront, and that is the Turcot Company has purchased the wood. The time comes when Fleur faces the lumber company workers then suddenly the wood comes into action:

With one thunderstroke the trees surrounding Fleur's cabin cracked off and fell away ... pinning beneath their branches the roaring men, the horses. The limbs snapped steel saws and rammed through wagon boxes. Twigs formed webs of wood, canopies laced over groans and struggles. (T 2004, 223)

Nature comes into action and consequently, Fleur leaves the land with lake stones, roots and herbs and family grave markers in search of another land to form an ecospiritual bond. Fleur is aware of it so she starts uprooting the trees to take them with her. Her intimacy with nature is so intense that when she starts preparation for leaving her ancestral place, nature is also disturbed as: "the way pumpkins and squash she tended, ... flourished madly, almost in defiance, spread their leaves and blossoms" (T 2004, 218).

Thus, the female characters like Marie, Lulu, Fleur, Margaret show the ecospiritual leanings which is pivotal for the human beings to survive. Erdrich through these characters show that how nature is indispensable in the lives of female and so it is need of the time to nurture ecospiritual leanings for the existence of human race.

References:

1. Erdrich, Louise. *Love Medicine*. 1984. New York: Harper Perennial, 2009. Print.
2. ---. *Tracks*. 1988. New York: Harper Perennial, 2004. Print.
3. Huang, Hsinya. "Disease, Empire, and (Alter) Native Medicine in Louise Erdrich's *Tracks* and Winona La Duke's *Last Standing Women*." *Concentric: Literary and Cultural Studies* 30.1 (2004): 37-64. Print.
4. Juan, Rose Hsiu-li. "The Real of Nature and the Cultural Imaginary: A Reflection on Human's Relationship in Louise Erdrich's *Tracks*" *Intergrams: Studies in Language and Literatures*. 3.1. (2001): Para. 1-64. Web. 1 January 2015.
5. <http://benz.nchu.edu.tw/~intergrams/intergrams/031/031-Juan.htm>
6. Mobein, Sayeda Juwairiyya. "Interconnectedness of Mind, Body and Nature in the Traditional Healing System of American Indians in *Tracks* by Louise Erdrich." *IPEDR* 5 (2011): V2-57- V2-61. Web. 23 November 2014.
7. <http://www.ipedr.com/vol5/no2/16-H10087.pdf>
8. Sanders, Karla. "A Healthy Balance: Religion, Identity and Community in Louise Erdrich's *Love Medicine*." *MELUS* 23.2 (1998): 129-155. Print.
9. Smith, Patricia Clark. "Concerning Power, Nuclear and Otherwise: A Response to Ellen Messer-Davidow." *New Literary History* 19.1 (1987): 139-150. Print.

ECO-CONSCIOUSNESS IN THE ODES OF PABLO NERUDA

Prof. Madhumanti Dasgupta

Assistant Professor

R.K. Talreja College of Arts, Science and Commerce, Ulhasnagar.

(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract

The main objective of Ecocriticism is to study literature from an ecological perspective. The movement identifies instances of eco consciousness in literature which has not been read in this light so far. Much of nature writing such as the body of pastoral poetry or romantic poetry has been analyzed from an earth-centric viewpoint. It also brings to the fore the ways in which the environment has suffered degradation as a result of anthropocentric activities. It theorizes ways in which literature plays a vital role in transforming egocentric man into ecocentric beings by intimately rooting readers to their immediate environment. This paper aims to locate these themes in the odes of Pablo Neruda. It shall examine how the poems deploy the classical form of the ode in terms of its ethics of praise and modifies the convention in order to suit it to his purpose of creating eco-consciousness among readers. The paper will not only analyze how environmental crisis has been addressed by the odes, it will also assess the role of the odes in creating a sense of place/space among readers so as to further the project of eco-consciousness.

Keywords: *eco-consciousness, egocentrism, ecocentrism, odes, space*

Persuade a careless, indolent man to take an interest in his garden, and his reformation has begun.

-Susan Fenimore Cooper, Rural Hours

Lawrence Buell quotes Susan Cooper in *The Environmental Imagination* in the context of his discussion on pastoral ideology and what significance the genre holds for nature and the convention of nature writing. Buell begins his essay with the proposition that out of its many connotations, pastoral definitely points at a “(re)turn to a less urbanized or more “natural” state of existence.” (Buell, 1995, 31) This return may inspire readers and writers to look at nature with a sympathetic eye and to re- assess the value of the environment for human existence. It may further enable readers to recognize the atrocities inflicted by industrial man upon nature. Such writing therefore is bereft of all anthropocentric concerns and Buell explores the scope of pastoral literature in promoting green consciousness.

Eco-criticism studies nature writing and other texts from an ecological point of view which indicates no intellectual scholarship or ego conscious approach. It advocates a consciousness of the value of the earth at a time when it has reached the limits of human exploitation. Ego centric beliefs have led to environmental degradation against which the eco- critics have come together to practice rather than theorize environment friendly approaches. More than a new critical and theoretical current, ecocriticism is a sustained engagement, a dedicated involvement with nature which predates any theory. It harks back an elemental urge to live in harmony with nature with the humble understanding that Nature was always man’s nurturer even before he came up with scientific and technological methods to harness natural resources. Such achievements have given rise to a feeling that it is man, who is the producer of food wrapped in packets, of coal, oil, steel and so on and therefore he alone determines his being on earth – that nature is nowhere responsible for man’s existence. This egoistic stance has satisfied human ego for ages and the situation is no different in the present time.

Ecocritics harp on a return to a pre-theoretical, pre-scientific approach to life where the human mind, liberated from philosophical debates regarding the origin of consciousness engage in understanding their relationship with the earth. Eco-phenomenology, a branch of eco-critical study takes its cue from Husserl’s idea in his ground breaking essay “Origin of the Spatiality of Nature”, that the earth is a “primitive home-place” which precedes every “world-possibility” (Husserl, 1981, 230) and that human beings and all other life gain their constitutive force from the earth. Eco- phenomenologists take our experience of the earth as the starting point and the ultimate mode of knowledge. It also sees man’s relationship with nature as constituting an experience-based value system,

which is seen as an alternative to anthropocentric concerns of value and to scientific naturalism with its myopic insistence on objectivity that forgets its roots in experience.

The odes of Pablo Neruda re-assert this idea of the earth as the starting point of human experience and subsequently, of knowledge. He does it by employing the conventions of praise, characteristic of the lyrical form of ode. The poet praises not only nature, but common things of everyday life in a manner that we are forced to see the beauties of nature which usually go unnoticed. Neruda de-familiarizes the objects of praise and in the process, convinces readers to take a fresh look at their immediate environment which is the only reason they are sustained. As we come to Neruda's odes, the object de-familiarized could be an onion, a tomato, fried potatoes or a cellar of table salt too, which he celebrates in an unusual way to create that space which no political or cartographical authority can take away from the poet, a common man or lover of nature. Once man is made aware of the sensory richness of the environment, he begins to "dwell" in it, in the true sense of the term as exemplified by the poetic voice, in the following lines:

Dust of the sea, in you
the tongue receives a kiss
from ocean night:
taste imparts to every seasoned
dish your ocean essence;
the smallest,
miniature
wave from the saltcellar
reveals to us
more than domestic whiteness;
in it, we taste infinitude.

(Neruda, Ode to Salt, *Selected Odes*, 1990, 55-65)

The nature imagery used compels the reader to look at mundane things with a celebratory approach and to help him discern hidden joys in ordinary things prevailing in one's surroundings. It urges us to pause and consider with fresh eyes and browse our fingertip memories for all the beauty that nature has in store for us. To perceive salt as "dust of the sea" and to appreciate its "ocean essence" are indeed an appeal to human tactile and gustatory senses, and it opens up an uncharted space shared between man and his environment. The odes thus bring us closer to nature through a sensuous appreciation of the objects. The poet also makes us aware of the semiotic functions of nature in adding extraordinary value to simple things like salt: "more than domestic whiteness; in it, we taste infinitude" (Neruda, Ode to Salt, *Selected Odes*, 1990, 64-65)

Tasting infinitude in salt adds a spatial dimension to the ode with its praise ethic, where the identity index of man is determined by culinary sensory data archived in the taste buds where the senses write and re-write texts of taste. It is these gustatory texts that provide elemental spaces for man to exist in close communion with his ecosystem. This is one of the basic premises of the *Odes*.

Neruda says to his translator in the context of *Elemental Odes* and which Peden records in her introduction to the anthology:

"What I like is to change tones, seek out all possible sounds, pursue every color, and look for life forces wherever they may be." (Neruda, 1990, 1)

The ode has been given a start with a clearly defined eco-conscious agenda:

This salt in the saltcellar I once saw in the salt mines.

I know

You won't

believe me,

but salt sings, the skin of the salt mines sings with a mouth smothered by the earth.

I shivered in those solitudes when I heard the voice of the salt in the desert.

Near Antofagasta the nitrous pampa resounds: a broken voice, a mournful song. (Neruda, 1990, 9-29)

These lines from the ode show an explicit eco-centric engagement with environmental degradation. Man has always taken nature's silence as his own might which gives him the right to exploit nature at his will. Neruda's deep involvement with nature enables him to perceive the mournful song of the over-mined and commercially exploited salt pans of Antofagasta on the northern coasts of Chile. The poem at the same time creates an awareness of the local sense of place and how one's own environment is being degraded mercilessly. By involving the readers into a lyrical experience of place, the poet steers his eco-conscious project.

This thought glides into a celebration of salt for "sprinkling vital light upon our food" making readers cherish the profound value of something as common as salt, and how nature has been suffered to make it available to us. Furthermore, one is made to love it through the perceived gustatory-tactile experience of salt whereby "the tongue receives a kiss". Once such an intimate association happens through sensuous imagery of praise, one begins to value the gifts of nature. This kind of involvement with the environment is Neruda's way of fostering eco-consciousness, and thus, in the process, reclaiming and preserving what is lost in the face of environmental degradation.

The poet doesn't complain of ecological or human deprivation due to egocentric agendas like colonialism, autocracy and political muscle flexing in a postcolonial age. His poetic venture is not a postcolonial retelling (though a lot of work has been done in the field of postcolonial ecologies) of resistance to deprivation, neither is it a Communist's propaganda to mobilize forces at a grass root level for a political cause. It is literature that is free from all power structures and more structures that resist them. It is not a discourse of silent resistance through the medium of literary imagination following the postcolonial thinkers like Said and Fanon who claim in their respective bodies of work, that only literary imagination can reclaim a land that "is already ravaged by the violence of history" (De Loughrey and Handley, 2011, 4). Neruda's mode of operation is a re-imagining of familiar spaces through poetry, helping mankind re-locate itself in a place which no egocentric power source could ever take away. The colonialists could take away political boundaries mapped by cartographers and could claim that area as their own, harnessing its natural and human resources. But to nature writers like Pablo Neruda, maps are silly imaginations of power hungry individuals who claim an invisible, intangible line cordoning off their realms of power. A local flower, a grassland, a desert, a characteristic animal and other such markers of one's ecosystem both biotic and abiotic form more concrete an experience of place and identity in the odes of Pablo Neruda, rather than an imposed barbed wire marking off national identities. This redefining of spatial identities is the essence of Neruda's ecological consciousness.

Works Cited

1. Buell, Lawrence. *The Environmental Imagination*. Harvard University Press. Cambridge. 1995. Print.
2. De Loughrey, Elizabeth and Handley, George. *Postcolonial Ecologies: Literatures of the Environment*. New York. Oxford University Press. 2011. Print.
3. Husserl, Edmund. "Foundational Investigations on the Phenomenological Origins on the
4. Neruda, Pablo. *Selected Odes*. Translated by Peden, Margaret Sayers. Berkeley: University of California Press, 1990. Print
5. "Spatiality of Nature". *Shorter Works*. Notre Dame. University of Notre Dame Press, 1981. 222- 233. Print.

STRATEGIES OF DETECTION AND CRIME IN KALPANA SWAMINATHAN'S "TULSI VILLA": A TRAGIC STORY OF THE LOSS OF THE IDEAL HOME.

Prof. Maria Shaikh

Assistant Professor, Dept. of English

R. J. College.(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract

The paper titled "Strategies of Detection and Crime in Kalpana Swaminathan's "Tulsi Villa": A Tragic Story of the Loss of the Ideal Home" investigates the criminal elements predominant in the narrative and the methods of detection employed to identify the criminal. The application of Forensic Science techniques heightens the suspense and penetrates into the core of crime in the story. Thus, it is a Crime Story that encapsulates both the mystery element and the features of Science Fiction while exploring into the dark catastrophe of "Tulsi Villa". Tulsi Villa is the safe haven of the Mehta sisters until the murder of the eldest widowed sister, Kantiben Mehta, creates havoc and devastates the foundations of the ancestral home. Issues of power and control that arise due to the property disputes and ownership of wealth are the actual causes for the murder. The journey from crime to discovery is of great interest as the detective, Lalli, investigates the crime scene and solves the mystery.

Key Words: *Criminology, Forensic Science, Crime Fiction, Detection, Toxicology, Feminism, Patriarchy*

The paper explores the scientific methods of investigation that disentangle perplexing patterns of crime in Kalpana Swaminathan's story "Tulsi Villa". In the story, the detection of crime involves the female sleuth's strategies of application of Forensic Science procedures along with her intellectual competency of recognition of key criminal traits in certain individuals that lead towards solving the breathtaking mystery. Also, the movement of the plot of "Tulsi Villa" from the common assumption of natural death of the victim and then the artistic stroke of winding it into a murder mystery to expose a domestic conspiracy make it a superb crime narrative.

The narrative structure of the story is inclusive of the dramatic element of suspense heightened by an interesting detective plotline. This speaks great volumes about the expertise and creative genius of the writer. The famous surgeon- writer, Kalpana Swaminathan, has contributed immensely to the genre of Indian Crime Fiction. Although the Indian masses were fascinated by Saradindu's 'Byomkesh Bakshi' and Satyajit Ray's 'Feluda', Kalpana Swaminathan and other female writers started a new trend in writing by moving out of traditional themes that dominated Indian writing in order to adopt 'Crime Fiction' as a dominant mode of feminine literary expression.

Kalpana Swaminathan's "Lalli Series" stormed the literary world for tackling issues of female criminality. The multi- faceted female psychopathic killers in Monochrome Madonna, Bougainvillea House, The Secret Gardener and other novels from the "Lalli Series" are charming femme fatales with criminal minds. The detective figure, Lalli, a silver haired elegant woman retired from police service but nothing could stop her from tracking down the most manipulative criminals. These gripping tales are psychological thrillers with multiple sub-plots which are intertwined in these texts to create a postmodern crime narrative.

Similarly, one of the most important postmodern themes highlighted by Kalpana Swaminathan in her short story "Tulsi Villa" is the loss of the ideal home. The sanctity of the ancestral home is lost as crime has disrupted the life of its inhabitants. Here, the name of the mansion is symbolic. Since Tulsi, is the sacred plant worshipped by the Hindus, is known to cure many ailments and it also keeps pests away. However, its religious significance is lost because 'Tulsi Villa' is caught between human values and postmodernity but now it has lost its divine power of healing diseased minds. The life of the characters in the story takes a surprising turn as the faith in an old order is lost when their paradise turns into a Crime Scene of Investigation.

The present day crime scene was the ancestral home of the Mehta sisters. The eldest sister, Kantiben Mehta, an old widow, had no children of her own. So she came to Tulsi Villa as she had nowhere to go after her husband's death. Her sister, Sharda Mehta, was not married. She taught Sociology in a college. The house was in her name and all the family jewellery along with property issues and other investments were handled by Dhanibhai Lad. He was their brother-in-law, the husband of the third Mehta sister who lived with them in Tulsi Villa after the death

of his wife. Vishu and Shanti were children of the fourth Mehta sister who died in an air crash and then Tulsi Villa became their home.

However, things took an ugly turn with the sudden death of Kantiben Mehta, the eldest sister of the family. It appeared to be a natural death as the woman died while praying and so it looked as if there was no need of an investigation. But according to the legal system, a postmortem procedure becomes mandatory in the event of an unexpected death or sudden demise. The cause of her death had to be ascertained as she had no health problems. When the post mortem was conducted, it revealed that Kantiben was murdered and so it was not a natural death. Hence the progression of the narrative structure from a natural death to a murder mystery makes it a chilling tale.

The interest in the story is sustained due to the latest Forensic Science techniques applied to the text. Also, the detective character's reasoning ability moving in line with the police investigation adds an important dimension to the story. While Lalli and Sita resemble the Holmes- Watson pair, Lalli and Savio illustrate the Detective- police alliance. Savio, the cop, who investigates the case gives Lalli important details of Kantiben's toxicology reports.

Toxins and harmful chemicals detected in the body of the deceased during forensic investigation becomes a toxicological evidence of a suicide or a murder. Savio proceeds to mention the food-content in her stomach which includes tea, biscuits, pink colouring agent from strawberry cream and nicotine in liquid form enough to kill an elephant. Also, the nicotine vial recovered from Vishu with his fingerprints was another vital information provided by forensic analysis. However, even if forensic examination bears strong evidence, only a chain of detective thought is of utmost importance to find the killer. This would involve raising valid questions to solve the puzzle and then finding answers/solutions taking the mind back in the reverse order.

Another loophole in the judicial system is the trauma that the suspect goes through till the real criminal has been identified. The suspect is caught in circumstances not in his control and these conditions become a proof of the crime he has not committed at all. Similarly, though nicotine was in Vishu's possession, he had robbed it from the research laboratory to coax a girl to accept his love but things didn't work out for him. Instead, he was arrested in no time by the police for Kantiben's murder and kept in police custody till the problem was not resolved. So the 'suspect' is seen as a killer till the real killer is not found. In simple words, he replaces the killer till the killer doesn't replace him.

The presence of a literary detective figure in most fictional crime works guarantees justice to the victims. The detective begins his investigation by finding clues and understanding the motive for murder. Here, Lalli, too, understands that Vishu hasn't murdered his aunt. Lalli feels that his quarrel with his aunt was childish and so it cannot be the motive of murder. Although she died after eating the cream biscuit he offered her, Lalli refuses to just work on known facts and goes on to explore the unknown.

Also something special about the grey- haired lady, Lalli, was her ability to connect with people with her long talks. They got so comfortable with her or maybe they were carried away by her ageing charms. Their casual talk was a source of rich clues that her alert mind captured in an instant. The dose of vitamins that Dr Mohan Desai prescribed was only a suggestion made by him to strengthen her arthritic knees. The same doctor treated Kantiben for Arthritis. This suggestion took her to Kantiben's room to find a bottle of vitamin pills tightly corked. Then, a forensic investigation proved that the capsules had no nicotine and if she takes it at bedtime she would have died in the night. Even if the biscuit contained the deadly toxin then she would have died with biscuit powder in her mouth as liquid nicotine acts much before the food is swallowed. However, every smart detective still has a lot of faith in the human tongue – either it will let out a secret or it will provide an important clue. So keeping forensic investigation aside, she told Shanti to narrate the events that took place just before her death. Lalli's sharp deductive skills could easily pick the most important detail out of all her mundane activities from combing her hair, drinking water to flush the taste of biscuit and then swallowing the vitamin capsule in the morning. The vitamin pill was a casual mention for Sharda that made her remember that she had forgotten to take her vitamins at night. But it gave Lalli crucial information to solve the mystery as both sisters consumed the same vitamin medicine and they had separate bottles in their own rooms. It struck Lalli that the Kantiben's bottle was shut tight and so she brought a pill from Sharda's room but remembered to take it in the morning. Nicotene, thus, found its way in her stomach through the capsule-covering which dissolved after sometime leading to instant death. Lalli

also traced the cause of this bitterness- Dhanibhai Lad, their brother- in -law. He was unhappy with Sharda's idea of selling off Tulsi House. She also wanted to find the current value of the jewellery. Lalli quickly found out that Lad wouldn't be able to return it back as he had been selling it off slowly. Now, the suspect was Dhanibhai Lad and the target was Sharda. However, his plans failed as Kantiben died instead of Sharda. Moreover, the Lalli-Savio- Sita trio caught him red- handed with nicotine-based vitamin capsules. The syringe used to inject nicotine in these capsules and traces of vitamin powder was found in the flush tank of his washroom. The story ends with Sharda and the children shifting to a new home.

The tale focuses on mystery- solving but a deeper reading of the text suggests that patriarchal domination was the cause of loss. Sharda, an independent woman, handed over all reins of power in Dhanibhai's hands. Thus, her lack of faith in her feminine prowess of managing her own finances made Dhanibhai the masculine figure and others became targets, suspects or victims. Hence Tulsi House" is lost forever but Swaminathan's Holmesian Lalli will rule the world of Indian detective fiction like an undisputed queen.

References:

1. Swaminathan Kalpana (1997) *Cryptic Death and Other Stories*, ISBN no. 81 250 1120X, Orient Longman, Mumbai
2. John Scaggs (2005) *Crime Fiction*, ISBN no.0- 415-31824-6, Routledge, London, 2005
3. <https://books.google.co.in/books?isbn=0745629423>

GENDER AND GENRE: AN INTERDISCIPLINARY READING OF MARY KOM'S AUTOBIOGRAPHY – “UNBREAKABLE”

Prof. Micky Barua,

Assistant Professor, Department of Humanities
Vidyalankar Institute of Technology, Wadala, Mumbai-37
(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract

Sports Autobiography is a popular literary genre that blends self-reflective writing with the stardom of sports arena. This category was considered to be niche literature till a few years back and limited to the selected few who had a literary bent of mind with immense interest in sports. This section of literary arena was dominated more by fictional autobiographies, spiritual autobiographies and memoirs. Also, the term – Sports Autobiography, developed a mistaken notion of the requirement of substantial knowledge about the sport on the readers' part to enjoy this form of literature. However, the advent of increasing number of autobiographies in the sports domain increased their liking with the revelation that these were not all about sports alone. This belief gained further prominence when it was found that these autobiographies gave visibility to real life narratives, where the sports persons as protagonists/ writers mobilize their knowledge, values and energies to gain identity in a dialogue with their own contexts.

Since the universal theme of any sports autobiography is the history of a sports person written in first person, the narrator is the central character around which the real life accounts revolve. Here, authors often want to make sense of events in their lives. Also, known as “I-talk” or the individualisation through identity construction, the intent here is to communicate an important personal statement about the authors' lives during their continuous association with the sport. There is an understanding of oneself through one's body as an integral part of their story as the athletes seem to speak with their body aesthetics and the performative grammar involved in the sport. This kind of real-life storyline has the possibility of three different types of endings – happy, sad or no ending at all as the author still being alive presents the likelihood of more to the story in the days to come. These subjective works open up the author's struggle in the sporting arena and the roadmap traversed by the sports person to reach the echelon. Sports autobiographies uncover the human relationships where the experiencing and narrative subject is necessarily foregrounded by opening the coordinates of confessional mode of narrative writing with ‘memory work’ in contextualisation of the investigating subject. All these features of Sports Autobiography are accountable for attracting today's readership index in this literary domain.

Legacy of Sports writing by woman today provides evidences of strongest of voices coming from woman writers in the sports columns advocating issues of women in sports. It is worth further study purely from the notion that women's experience in sports, historically, has been shaped by their gender. The study of women's sports writing as a distinct category of scholarly interest is relatively new despite the introduction of gender into the literary discourse in sports studies way back in the 1970's. Masculine imagery has always been at the heart of sporting discourse since time immemorial. Representations of sport have been found to celebrate supposedly male virtues like strength, toughness and aggression. Sports autobiographies written by women attempt to shift the traditional gender categories by showing the hegemonic feminism. This is a breakaway of the focus from biological determinism to *intersectionality* at all levels. Sports autobiography of a female athlete would turn the foci of study from the ‘categorie’ of female athlete towards a sporting culture which considers gender not as a monolithic identity and the writing as site of female liberation not oppression. Traditional gender stereotypes have always been evaluated and analysed in combat sports and physical activities. For instance, Women's boxing, which first appeared in the Olympic Games at a demonstration bout in 1904, went into a slumber and finally got revived after eighty years by the Swedish Amateur Boxing Association in 1988.

Sporting experiences of woman offer insight to newer perspectives for the very basic age-old belief amongst woman, majority of whom until a few years back, opined that sports were not “*their thing*”. Even though today's sportswomen have displayed their ability to challenge sexist barriers and restrictive notions about women's physical appearance, athletic ability, and participation in sports, the prevalence of typical female stereotypes cannot be overruled. It is because of this very aspect that women's sensitivity to gender issues in sports and

personal experiences with gender and sports calls for further discussion related to the impact female gender stereotypes have on woman's participation in sports. By application of the deemed principle of femininity, expectations of the females are lived up to these specific gender roles held by both men and women in the mainstream society. These often results in women being dissuaded from combat sports like boxing, wrestling, etc. for society's expectation of women being "feminine" in true sense and not demonstrate masculine characteristics. However, when women exhibit these so-called "manly traits", their gender identity, sexual orientation, values, and social roles are often questioned. (Griffin, 1998).

Another speciality of Sports Autobiography is the Sporting identity of the author. Here, implication is to the degree by which an individual identifies with the sportsman or sportswoman's role while looking upon the readers to acknowledge that role akin to a type of self-schema. In the current context, by participating in a combat sport like boxing, a woman makes a social statement about who she is and how she wants others to think of her. To develop this identity, stage-wise acquisition of required skillsets, confidence and social interaction during sport an inherent aspect which also plays a part in a cognitive and social role. The cognitive role here is one in which the sporting identity provides a structure for interpretation of information and determines how a woman copes with gender driven often adverse situations and yet inspires a behaviour consistent with the sports woman's role.

By interpolating sports autobiography with maternal sentiments and anecdotes about her personal life, Mary Kom in her work, *Unbreakable* reworks the genre by exposing subtly both the patriarchal and bureaucratic high-handedness. The interdisciplinary concern of Gender politics overlapping with feminism, literature and culture has been analysed from the instances of gender visibility in cultural fora, sports and media in this literature. In this autobiography, the prolific use of *hedging* could be seen in various instances related to gender coordinates by use of cautious language in putting forth these ideas by the writer. The witness's perspective is invariably a dominant theme wherein the 'Individual talk' and the recollections or the momentary glimpses show the story of the fighter through the fragments of the novel against a linear time. The opening lines of the first chapter undermine this continuum by constructing boxing as a story before the reader.

"My life has been a tough one, my beginnings were extremely humble. But I won't wish for it to have been any different" (p.3)

Also in this chapter, physicality is seen as an important element in the connection between sport and gender. Mary Kom breaks the gender stereotype by challenging gender as 'performance' or a process of construction of a neutral identity by saying:

"I realize that the hardships I faced in my formative years are the foundation of my background. They made me who I am today. They gave me the strength to keep fighting." (p.3)

The narrative constructs place and localised images as a central determinant in the construction of identity as Kom said, "I am tough because of my background". It also shows the meditative feature of sports autobiography which inspires people and provides them with ideas that they use to make sense of their sporting experiences. Mary Kom's *Unbreakable* is an exception to the pattern observed in other sports autobiographies authored by renowned sports icons, as she honestly records her journey from a daughter of landless agricultural labourers to international acclaim as the queen of the boxing ring. The Prologue in the story at the outset presents vivid images that inspire people by connecting with the emotions:

"I live in Imphal, Manipur. My house, a government quarter in Langol Games Village, is only a couple of hours from Kangathei village, which is where I grew up. But when I think about it, I see what a long, long journey it has been for me, for all of us, from Kangathei to Imphal." (p.1)

The micro-historical recollections of Mary Kom reflect the nuances of her emotions connected to artefacts as symbols of her identity. This narration explicitly analyses the sporting history through the semiotics of tangible cultural objects like 'framed photographs, photos' highlighting the complexity of meaning attached to it when Kom further adds that they 'mark the milestones in my boxing career'. The vivid sensory perceptions open up the inner persona of Kom by contextualising the investigation of the author/sportsperson with the place and the objects. The outpourings like 'these visual reminders root me to the present' reflect the self-feelings of the sportsperson. This inevitable 'life writing' is constructive and imaginative in nature where the personal stories are

framed by the social context and gender relations. Here, Mary relives her experience and endows meaning to her past right from her childhood days when she used to challenge the village boys bullying her sisters to the time she actually challenged the patriarchal society by taking up the sport of Boxing. The narrative is replete with such psychological introspection where the author analyses herself in relation to others. This autobiographical *anagnorisis* gives a detailed insight into the character of Mary Kom for review from varied perspectives.

Works cited:

Primary Source:

Kom, M.C. Mary. *Unbreakable: An Autobiography*. Harper Collins. 2013. Print

Secondary Sources

1. David Damrosch, David, et al. *The Routledge Companion to World Literature*. New York, 1972, 2012. Print.
2. Elizabeth A. Straub. *An Approach to Autobiographies Author(s)*. National Council of Teachers of English. The English Journal, Vol. 38, No. 10 (Dec., 1949), pp. 559-563 URL: <http://www.jstor.org/stable/806857>
3. Overman J. Steven, Kelly Boyer Sagert. *Icons of Women's Sport*, Greenwood, USA. Volume 1. 2012
4. Gerald, Early. *The Grace of Slaughter: A Review-Essay of Joyce C Oates, Oates. On Boxing*. Volume 18 Issue 3 Fall Article 32 1988.
5. Kehily, Mary Jane. *Self-narration, Autobiography and Identity Construction*. pp 23-32. 01 Jul 2010

MIRRORS OF CULTURAL POETICS IN TARIQ ALI'S A SULTAN IN PALERMO

Dr. Neeta Chakravarty,

R.J.College, Ghatkopar.

(Affiliated to University of Mumbai)

Tariq Ali, a prolific Pakistani writer from Britain, bases his fictional and non-fictional works on historical events of the past and present. He has written extensively on the historical development of Islam along the ages. Of his Islam Quintet, this paper deals with the last volume—a Sultan in Palermo. In this novel, Tariq Ali presents Muslim philosophy and life in the city of Palermo which outdoes Baghdad and Cordoba in its size and splendour. The novel deals with Arab culture and language, Muslim intellectuals, concubines, eunuchs and the clash between the Muslims and Christians.

Tariq Ali begins the novel by reflecting on the history of beginnings. He argues that a careful choice of beginnings helps in progression of work. Moreover, as history of the procurement of knowledge shows, selective procurement is the result of insecurities and misconceptions which are validated through the spectacles of religion. Idrisi, 'a geographer and physician' and the chief protagonist of the novel claims: "The zealots who killed in the name of religion referred to the world of the ancients as 'the time of ignorance', a world in which people were unburdened by the need to worship a single god." (Ali, 3)

What Idrisi is trying to do here is to show a continuity of pattern in the replacement of one religion by another. He ponders over the foundation of Islam and links it to time and strategies used by people to supplant one religious ideology with another. While certain aspects of Islam were played up to undermine the Romans and their religion, Christianity was trying to the same to Islam. Through his protagonist Idrisi, Ali questions the received history and uses reasoning as an agency to retrieve imagined history. He says:

"How could Allah be the father only of Isa? How could the All-Powerful produce just one son? And why had the Nazarenes invented this untruth? It could only be because they were closer in time to the Roman world and its gods. To win converts they had to inject some magic into their creed. How he wished they had kept the old gods or, at least, the best of them. Zeus could have been Isa's father or Apollo..." (Ali, 4)

Recording history is the Western way of documenting knowledge. In the East, oral recording of knowledge used to be the norm. So, even later when knowledge began to be recorded and preserved as manuscripts, history shows that when this process comes across a road block, people could once again take recourse to the oral form and preserve it in the form of 'memory'. Idrisi is able to corroborate the truth of oral records when he accidentally discovers an old Greek al-Homa's manuscript. He is gripped with excitement and he wonders:

"Could this be the work of which his paternal great-grandfather had spoken all those years ago in Malaka? His grandfather had entrusted the memory to his father and he could still hear the loud, slightly agitated, voice of his old father ... He spoke of how the qadis, fearful of the power of poetry and its capacity to mislead Believers, had decreed that only three copies of the Arabic translation be permitted so that theologians could study the pagan religions that led to the period of Ignorance in Arabia at the time our Prophet was born." (Ali, 6)

Story telling is a powerful tool which is used here to question the truth value of incidents based in the past and to successfully dislodge the notion of uniqueness of history and to create multiple versions of history in the minds of the readers. When Ali, his grandson refers to the volcano in the mountain of Catania, and attributes it to punishment meted out in the hands of Allah for the sins being committed by the Nazarenes against the Believers, Idrisi counters this explanation by resorting to logic and asking '...why would he be punishing us? It's our people who live in that region.' (Ali, 6) He further reiterated that volcanoes may have something to do with how the Earth came into being. Khalid, another of his grandsons immediately claimed that it was Allah who ordered the Earth to come into being. It is at this point, that Idrisi narrates an old Greek story. He says that the Greek gods led by Zeus lived on Mount Olympus, but this was disliked by people on Earth. So, Mother Earth sent two giant twins, the Aloeids to steal the food that made the gods immortal, banish them from Olympus and rule the world themselves. However, the Aloeids were outwitted and they killed each other by mistake. Then Mother Earth

created and sent Typhon, a monster with the head of an ass, ears that reached the stars, giant wings that could block the sun and hundreds of snakes in place of legs to attack the gods. Initially terrified, the gods ran away to Egypt disguised as various animals. However, soon goaded by his daughter, goddess Athena, Zeus attacked Typhon and injured him who greatly infuriated seized Zeus, disarmed him and handed him over to a she-monster Delphyne. The other gods killed Delphyne and weakened Typhon by poisoning him. Taking advantage, Zeus took a giant rock and hurled it on top of Typhon, giving rise to the fire-mountain and the fire is but Typhon's fiery breath trying to frighten everybody. Idrisi follows up the Greek version of Gods and their roles with the Roman version. He says that when the Romans came, they claimed to be gods themselves by building great statues in their own honour.

Tariq Ali here attempts to dislodge the notion of religion and god being sacrosanct entities who cannot be interfered with. He uses Idrisi, a Muslim to show the ability to show forbearance for other religions.

Tariq Ali reveals the tensions, plots and intrigues that define the history of Palermo, the capital of Sicily under Sultan Roger II. He exposes the political designs of the age through his protagonist Idrisi's words to the Sultan:

"Your Bishops and no doubt the Barons who feed them and protect the church estates are fearful of Philip's power and his closeness and loyalty to you... You know better than me how the Barons have stolen lands and abducted young children for ugly purposes. Ask the bishops to try these men for their crimes before you touch Philip." (Ali, 50)

In fact, the human element makes history very interesting. He presents a centrifugal movement of history from personal to national. For instance, the story of Philip with his birth in a Muslim family, life as a slave in Greece, his enforced baptism, his reconversion to Islam and rise in stature on the basis of his fluency in multiple languages and administrative ability as also the ordeals and opposition faced by him under false pretexts on account of his chosen religion provides us with adequate glimpses of the turbulent times being faced by the Muslim community in Palermo.

Tariq Ali records the attempts made by the ordinary men to compile a register detailing possession of fields by peasants and freedom secured by a village at the instruction of The Trusted One or al-Farid, a poor learned man who lived on alms. The Trusted One tried to safeguard the possessions of a village by fabricating documentary evidence, as an acceptable aftermath of freedom denied due to a foreign takeover:

"I need you to question everyone and compile a register. I want to know which peasant worked on which field, how many hours were worked before and after the Nazarenes came. Then I want you to compile another register dividing the land equally between all the peasant families." (Ali, 183)

Rujeri decides to sacrifice Philip in an effort to hold on to power for himself and his future generation. This move distances him from the Muslims in the nation with whom he had hitherto maintained good relations. Thus, in *A Sultan in Palermo*, we note the linkages between the East and the West. It offers a vision of differences between Islam and Christianity as a continuous development both in the past and the present times. Tariq Ali makes use of chronology and geography and alters them to make his narrative sound authentic.

In the final pages we find that increasing violence forces even Idrisi to leave Palermo— a move he had been resisting since ages in spite of repeated requests from his family and friends. Further, taking into context the invasion of Iraq in 2003, it is ironic that his final decision is to go to Baghdad as to his mind, it is— 'the city that will never fall'. (Ali, 239)

Bibliography

1. Ali, T. (2005). *A sultan in Palermo*. Calcutta: Seagull Books.
2. Azaryahu, Maoz & Kenneth E. Foote (2008). "Historical Space as Narrative Medium: On the Configuration of Spatial Narratives of Time and Historical Sites." *GeoJournal* 73, 179–94.
3. Baxtin, Mixail (Bakhtin, Mikhail) ([1938] 1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: U of Texas P
4. Said, E. W. (2001). *Orientalism*. Noida: Penguin Books India.

ECO-SPIRITUAL PERCEPTION IN DAVID SUZUKI'S THE SACRED BALANCE: REDISCOVERING OUR PLACE IN NATURE

Prof. Sunil Krushna Gondhali

Assistant Professor in English

Anna Leela College of Commerce and Economics, Kurla (East), Mumbai.

(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract

Eco-spirituality is an expression of the sacred association among human organism and environment. It is based on the elemental conviction in sanctity of nature, the earth and the universe. David Suzuki's The Sacred Balance: Rediscovering Our Place in Nature is the most remarkable non-fiction manuscript for its cold scientific records and resilient blends with a sacred understanding of human existence on the earth is mere a natural bonding. This research paper aims at explaining the significance of eco-spiritual understanding of human beings as a part of this ecological system and eventually brings into the light a kernel of innovative trends for revolutionary, spiritual future prosperity.

Keywords: spirituality, ecology, human existence, sustainability

Introduction

David Suzuki (1936) is a well-known Canadian biologist, zoologist, academician, geneticist and environmentalist. He is widely recognized as a world leader in sustainable ecology and hence received a number of awards for his outstanding contribution in spreading environmental awareness among human societies with proper spiritual understanding.

Suzuki's non-fiction The Sacred Balance: Rediscovering Our Place in Nature was first published in 1997. It became a major book on the world-facing problem 'global warming'. In his one of the quotes appearing on his websites, he rationalizes the purpose of writing this book with excessive intention to make the human species conscious about their forgetfulness which certainly becomes an alarming situation for surviving existence on the earth:

When we forget that we are embedded in the natural world, we also forget that what we do to our surroundings we are doing to ourselves. (www.davidsuzuki.org.)

This book is a finest supporting manuscript aiming to highlight the significance of eco-spiritual perception in the lives of human beings environment for sustainable progression. To inculcate several eco-spiritual understanding or bonding between him and the readers, Suzuki skillfully intends to use the word 'sacred' in the title to indicate a spiritual balance in human beings and nature. Suzuki provides an intuitive, profound observation on the dangers that humanity faces and creates as a result of its disassociation from the environment. He explains that the heart of this book is scientifically proven facts and realities. Furthermore, he says that "as social and spiritual creatures, we need love and spirit if we are to lead rich and full lives" (7). In this context, he writes in the introduction the basic objective of writing this book for the welfare of human beings. He says:

More the ever, we need agreement about what humankind's real bottom line is, and achieving that agreement remains the primary goal of this book. (SB4)

Suzuki further criticizes human tendency of hyper consumption, bio-magnifications and eutrophication and so on. In his other seminal work, The David Suzuki Reader: A Lifetime of Ideas from a Leading Activist and Thinker, he strongly suggests that the human being should not behave like a mere consumer of nature and become a part of it as their existence is because of environment. He aims at opening up the eyes of his readers by inculcating some spiritual significance about their natural surrounding world. He says:

The way we see the world shapes the way we treat it. If a mountain is a deity, not a pile of ore; if a river is one of the veins of the land, not potential irrigation water; if a forest is a sacred grove, not timber; if other species are biological kin, not resources; or if the planet is our mother, not an opportunity - then we will treat each other with greater respect. Thus is the challenge, to look at the world from a different perspective. (DSR 11)

To indoctrinate some transcendentideals on readers, Suzuki explains in the second chapter titled “Air: The Breath of All Green Things” how human beings are interconnected and interdependent on one another as their ancestors were and future generations would be obviously. He establishes this interconnectedness among all species through a thread called ‘air’ meaning breath which is being produced by none other than the nature. Through this scientific understanding, he also elucidates that the life and atmosphere are intimately related with one another. He says:

Every breath is a sacrament, an affirmation of our connection with all other living things, a renewal of our link with our ancestors and a contribution to generations yet to come. Our breath is a part of life's breath, the ocean of air that envelopes the earth. Unique in the solar system, air is both the creator and the creation of life itself. (SB 63)

While convincing the human beings their interconnection with nature and environment, Suzuki displays how every human entity is made up of four elements – air, water, earth and fire, and how humans continually depend upon these elements for their basic biological existence in the world. According to Suzuki, the fifth element is ‘spirit’ which brings a need of love and spiritual satisfaction by seeking a deep-rooted understanding of ecology and human survival on the earth. He further comments on how human beings have been becoming out of balance, tune and he aims at grounding people in order to bring them back from disorderly state to a state of mutually supportive existence:

Acting differently from the rest of creation, separating ourselves from divine will, we broke the harmony. Because the story of our fall is common to most cultures, the problem must be human, not cultural. We live in a world where things go wrong, where conflict and tragedy are common, where we are often lonely and confused, and our myths give us reasons for this disorder. (SB266)

To heal the planet and creatures, Suzuki suggests people to move away from ‘pathological individualism’ proclaimed by eco-psychologist, Sarah Conn to understand their birth bonding with nature. Suzuki also talks about the identity of all human beings and explains how this identity is not self-sufficient without the company of natural world. He also suggests the readers to be the part of nature without separating from it:

Our identity goes beyond flesh, blood, and our actions and our thoughts. Our identity includes our natural world, how we move through it, how we interact with it and how it sustains us. If these connections of belongings, to the earth and to each other, are not there, we must forge them, reconnecting people and nature so that they both can heal. (SB263)

Suzuki, in the last segment titled “Restoring the Balance”, explains that the human species are the blessed magnificent species which can feel and experience the glorious beauty of their natural surroundings and landscapes and often describe this world not less than heaven on the earth.. He also makes humankind realize their capabilities in creating their earthly world a golden place for luxury living:

Humanity is an infant species, newly evolved from life's web. And what a magnificent species we are; we can look out and feel spiritually uplifted by the beauty of a forested valley or an ice-coated Arctic mountain, we are overwhelmed with awe at the sight of star-filled heavens and we are filled with reverence when we enter a sacred place. In the beauty, mystery and wonder that our brain perceives and expresses, we add a special gift to the planet. (SB 293)

His intention is to make the people spiritually aware about their origin in nature and their contradictory behavior with its mother nature:

Go out into nature. Nature is not our enemy, it is our home; in fact, it sustains us and is in every one of us. All living things are our relatives and belong with us in the biosphere. Out of doors we learn very quickly that there is another rhythm and a different agenda from the frenetic human pace and program. Feel the rain and wind on your face, smell the fragrance of soil and ocean, gaze at the spectacle of the myriad stars in clear air or countless animals making their annual migration. Doing so will rekindle that sense of wonder and excitement we all had as children discovering the world and will engender a feeling of peace and harmony at being in balance with the natural world that is our home. (SB 305)

In the above extract, the use of the words and expressions such as 'sustains', 'home', 'relatives', 'rhythm', 'spectacle', 'rekindle', 'sense of wonder and excitement', 'feeling of peace and harmony' and 'balance' indicates a spiritual belonging with nature while the use of words such as 'learn', 'feel', 'smell', 'gaze' and 'engender' indicates a call for spiritual understanding for sustainable blessed alterations among human entity.

Suzuki's non-fiction *The Sacred Balance: Rediscovering Our Place in Nature* offers a visual commemoration of our place in nature with dazzling photo gallery, replicas of art, paintings, satellite images, and electron micrographs. Excerpts from literature and sacred texts are juxtaposed with images from many cultures and geographies. It is organized in the order of seven rudiments that endow with the setting and the drama for our intricate and multileveled lives: earth, air, fire, water, biodiversity, love, and spirituality. Both love and spirituality unassumingly distinguish the associations at the heart of our existence on the Earth.

Abbreviations:

SB– The Sacred Balance: Rediscovering Our Place in Nature

DSR –The David Suzuki Readers: A Lifetime of Ideas from a Leading
Activist and Thinker

Works Cited

Suzuki, David: *The Sacred Balance: Rediscovering Our Place in Nature*. Vancouver: Greystone Books, 1997. Print.

Suzuki, David. *The David Suzuki Readers: A Lifetime of Ideas from a Leading Activist and Thinker*. Vancouver: Greystone Books, 2003. Print.

<https://davidsuzuki.org/expert/david-suzuki/>

<http://www.writingwrocks.com/eportfolio/view/view.php?id=3561>

<https://www.barnesandnoble.com/w/sacred-balance-david-suzuki/1100627552>

A STUDY OF SOCIO-CULTURAL RADICALISM REPRESENTED IN SHARANKUMAR LIMBALE'S NOVEL HINDU

Prakash Punjairao Dhule

M.Phil. Research Scholar

Department of English, University.

Abstract

Sharankumar Limbale's novel- Hindu attempts to represent a socio-cultural radicalism in the village called 'Achalpur'. In other words, it traces the development amongst the Ambedkarite community in particular and Dalit community in general. Despite scientific and technological advancement; acquired political independence from the British; Dalit in India continue to be ostracized and exploited. The Constitution of India upholds the principles of liberty, equality, fraternity and justice. But in practice those at the margins area denied these values by the vicious Indian social system. This research paper traces the nascent forms of radicalism in Dalit community as imagined in the aforementioned novel. The life and mission of Dr B. R. Ambedkar fuels this streak of radicalism evident in the actions of characters, rejection of traditional caste occupations and religious dogma.

Key Words: Ambedkarite, Dalit, religion, justice, Hindu, freedom

Introduction:

Caste is the monster that crosses your path. You cannot have political reform ... economic reform, unless you kill this monster.

(Dr. BR Ambedkar- Annihilation of Caste, Undelivered Speech, 1936:233)

Ambedkar's statement which is significant in understanding the problem of caste and its debilitating effects on Indian society. 'Caste' monopolises resources creating inequity in society which is artificial. It is derived by from the four-fold *varna* system comprising of the Brahmin (Priest), Kshatriya (Warrior), Vashya (Trader) and Shudra (Service Provider) in a descending scale of rank with the Ati-Shudra (Untouchables) at the bottom although not a part of it. It is based on the birth which gave inferior status to its fellow citizen.

Ambedkar, twentieth century social reformer with his followers fought against this horrendous socio-cultural system through bringing about behavioural change in dalits: giving up humiliating caste occupations, creating art to awaken the masses and make them aware of their slavery and interrogating religion. The agitation to draw water from the *Chavdar Lake* at Mahad was the dalit movement's first challenge to brahmanism. Ambedkar addressing his audience at Mahad states,

It is not as if drinking the water of the *Chavadar Lake* will make us immortal. We have survived well enough all these days without drinking it. We are not going to the *Chavadar Lake* merely to drink its water. We are going to the Lake to assert that we too are human beings like others. It must be clear that this meeting has been called to set up the norm of equality. (p 225)

Secondly, the decision to renounce of Hinduism and embrace of Buddhism is an event of great import for the dalit movement. In speech published in Janata entitled – *Mukti Kon Pathe? (Which way to emancipation?)* Ambedkar stresses the necessity of conversion as an escape from the humiliated life imposed by caste system.

Ananya Vajpeyi, in her book entitled- *Righteous Republic: The Political Foundation of Modern India* states, "Ambedkar's founding of a sect of modern Indian Buddhism, Navayana, the "New way" (2012:209).

The whole thrust of the Ambedkarite movement is to establish the principle of equality in Indian society which is deeply undemocratic. To propagate Ambedkar's ideas, his followers set up *jalsa*, a revised form of folk art.

Dnaneswar Dhawre in his *Ambedkari Jalsa Tadvalkarancha* says,

The analyses of the exploitative village caste economy started appearing in the content of the Ambedkari *jalsas*. These *jalsas* provided minute observations on economic relations in the *balutedari* system and explained caste and class experiences in rural and urban areas. The *jalsa* groups were spotlighting internal conflicts and played an important role in explaining relations between Brahminical religion, caste and labour. Their central line of analysis was to show how religion provides strength to appropriate surplus from untouchable workers.

Dalit literature tried to depict radicalism in its personal narratives, poems and fictions but socio-cultural radicalism based on the thought of B. R. Ambedkar have not been addressed adequately. However, Limbale in his

Towards an Aesthetic of Dalit literature said, “Dalit Literature will have to be analysed in the context of the Ambedkarite thought system of which rebellion is an individual part” (p.51).

Socio-cultural radicalism in *Hindu*

Limbale's novel presents a world in transition where the old world exploitative mechanism was metamorphosing, keeping up with the demands of equality in socio-cultural life. Hindu becomes miniature of a nation grappling with socio-cultural upheaval on the heels of political demands to bring about structural change in society. The village called 'Achalpur' turns virtually into a gory battleground, where the increasingly vociferous attempt to topple the appellation of the traditional strangle-hold of the Savarna Hindus. However, the skirmishes that frequently take place cannot be understood through the traditional prism of Brahminical persecution of the untouchables. However, unlike traditional Dalit narratives, the tone is not of lament but a poignant mix of resolve and a refusal to blame the 'other'.

Limbale's novel set in Achalpur, Maharashtra as its immediate territorial setting and records the clash of interest between Shudras and Neo-Buddhists, untouchables who have embraced Buddhism. The novel opens with the radical socio-cultural thought narrated by Milind Kamble, one of the central characters in the novel. The writer shows that though the narrator becomes stooge of the oppressor, his belligerence never fades away. He expresses his revolutionary thoughts on society as follows –

Hey you, listen

.You who recite the Gita to the buffalo,

Give Ganga water to the donkey,

Scatter sugar to the ants,

Offer milk to the snake,

Worship banyan, *tulsi*,

Find cow piss holy,

Hey you, listen.

It's fine if dogs and cats sneak into your temple,

But it's not fine if an untouchable gets in.

It's fine if birds and beasts drink from your well,

But it's not fine if an untouchable does so

Because he is a 'Hindu'. (*Hindu*: 1)

Hindu narrates the story of socio-cultural radicalism of Taty Kamble, singer, actor and leader of the untouchables who converted to neo-Buddhism in Achalpur. He carries forward Ambedkar's socio-cultural thought to establish equality. In *Hindu*, Taty Kamble organized the programme *Dhamma Chakra Parivartan*, to commemorate the day Ambedkar and thousands of Dalit converted to Buddhism and convert Mahar community in Achalpur. While speaking, Taty Kamble quotes Ambedkar's *Mukti Kon Pathe?*,

Why do you stay in a religion that does not allow you to enter the temple? Why do you stay in a religion that does not acknowledge your humanity? Why do you stay in a religion that does not allow you even water? A religion that forbids the treatment of humans as humans is not a religion but naked domination. A religion in which touching of unclean animals is permitted but touching of humans prohibited is not a religion but insanity. A religion that tells a group of human beings to not get education, not amass wealth, not carry arms is not a religion but a mockery of human values.

They want religion on the basis of liberty, equality and fraternity which Buddhism fulfils their demands. Hinduism's hegemony stands challenged by these interventions. Secondly, we have Taty Kamble's well attended *Ambedkari jalsa* (p-43) posting a direct Ambedkarite emphasis on the slavery imposed by Hindu religion.

The novelist is also aware of subjugation of Neo-Buddhist in Indian democracy. The post of the *Patil*, head of the village is reserved which makes Taty Kamble optimistic about his chances of occupying that post. An untouchable becoming the head *Patil* was unheard. The caste Hindus get together to murder Taty Kamble remind the Mahars of their place. But this does not stem the tide of radicalism, Taty's followers keep Ambedkarite's legacy alive, these characters are Rama Babar, Kabir Kamble, Rohit Kamble, Mangesh Kamble

Bhima Bhole and others. Dalit conversion in Buddhism brought the psychological changes in Mahar community of Achalpur. It has changed their lifestyle and the way of life completely by giving them new outlook. Earlier, Maharwada became Bhimnagar, Vihar was set up for community gathering and neo-Buddhist started keeping their children names such as Milind, Pradnya, Karuna, Kabir, Bhima, Rama, Rahul, Siddharth, Savita, Gautam which is from Buddhist culture.

The discussion of the novel would however remain incomplete without a discussion of the women's resistance. Limbale seems to suggest that women have power to challenge orthodox belief. Thus, the reader encounter incidences like Rama Babar devotion to Ambedkarite politics, Sonali and Surekha Mane's inter-caste love with Rohit and Mangesh respectively and Laxmi's acute observation and comment on her husband Milind's dirty politics with his community are the best illustrations, this new born radicalism among dalits that Sharankumar Limbale depicts in *Hindu*.

References:

1. Ambedkar, B.R. *Annihilation of Caste: The Annotated Critical edition*. New Delhi: Navayana, 2014. (Original published in 1936)
2. *Mukti Kon Pathe?* Janata, 20 June, 1936.
3. *Who were the Shuras?* Bombay: Thacker and Company Ltd, 1945.
4. Limbale, Sharankumar. *Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations*. (Alok Mukherje, Trans.). New Delhi: Orient Blackswan, 2010. (Original published in 1996)
5. *Hindu*. (Arun Prabha Mukharjee, Trans.). Kolkata: Samya Publication, 2010. (Original work published in 2003)
6. Mehata, Pratap Bhanu. *BR Ambedkar: Slayer of All Gods*. Opinion Magazine, 8 April, 2016.
7. (R. Sirkar, Trans.) : "*Dr Ambedka's Speech at Mahad*". Dangle, Arjun. (ed.). *Poisoned Bread: Translations from Modern Marathi Dalit Literature* (pp. 223-33) Hyderabad: Orien Logman, 1992.
8. Dhawre, Dneneshwar. *Ambedkari Jalsa Tadvalkarancha*, Pune: Sugava Prakashan, 2006.

INTOLERANCE AND PROTEST IN ROHINTON MISTRY'S *SUCH A LONG JOURNEY*

Ashwini Dhanavade

Research Scholar

University of Mumbai

Abstract

The focus of this research paper is on the depiction of socio-political intolerance and protest against hegemonic forces in Rohinton Mistry's novel, Such A Long Journey. The paper aims to examine the novel that emerges as a postcolonial discourse of protest against the nation-state that, in the eyes of this minority writer, has failed to provide security, democratic rights and equal economic opportunities to all sections of the society, particularly the ethnic and religious minorities and the economically underprivileged classes.

This research paper confines to the intolerance which a minority subject faces, politics of identity and protest. In Such a Long Journey, Rohinton Mistry has focused on the hopes and aspiration, anxieties and frustrations, strengths and weaknesses, customs and beliefs of the people of Parsi community. This novel is set against the backdrop of Indo-Pak war of 1971 and delves into the intolerance and political pressure experienced by the central character, Gustad Noble, ruining all his hopes by circumstances.

Key Terms: Intolerance, politics of identity, protest, postcolonial fiction.

The present research paper discusses about the depiction of socio-political intolerance and protest against hegemonic forces in Rohinton Mistry's novel, *Such A Long Journey*. In the 19th century, hegemony came to denote the "Social or cultural predominance or ascendancy; predominance by one group within a society or milieu". In theorizing the nature of Mistry's protest it needs to be understood that it is not purely a critique of political practices but also of the social world of Bombay/Mumbai, the majoritarian character of which becomes an important theme. In reading of Mistry's text it becomes important to give a theoretical account of the fact that his novels while critiquing Emergency/post-Emergency India, present a characteristically apolitical Parsi picture of India through the memory of Parsi characters.

Such a Long Journey is a 1991 novel by Rohinton Mistry. It was shortlisted for the Booker Prize and won several other awards. *Such a Long Journey* takes place in Mumbai, Maharashtra, in the year 1971. The novel's protagonist is a hard-working bank clerk Gustad Noble, a member of the Parsi community and a devoted family man struggling to keep his wife Dilnavaz, and three children out of poverty. Other conflicts within the novel involve Gustad's ongoing interactions with his eccentric neighbors and his relationship with his close friend and co-worker, Dinshawji.

"Resistance has become a much-used word in post-colonial discourse, and indeed in all discussion of 'Third World' politics." (Ashcroft Post-Colonial Transformation 19) Mistry's fiction can be read as a postcolonial discourse of protest against the nation-state that, in the eyes of this diasporic minority writer, has failed to provide security, equality, democracy and equal economic opportunities to all sections of the society, particularly the ethnic and religious minorities and the economically underprivileged classes. The events and characters are so selected and presented in Mistry's narratives that a strong element of protest against the social and political hierarchies permeates the texts. However, as is indicated through the epigraph, rather than taking resistance as an absolute given it is more important to assess the nature and effectiveness of different forms of resistance as also the adjustments and pressures that weigh upon such practices. Ashcroft et al while recognizing the centrality of the idea of resistance to postcolonial literature in their book *The Post colonial Studies Reader* write:

Theorising the nature and practice of post-colonial resistance more generally has become central to post-colonial debates. In particular post structuralism's diverse intersections with post-colonialism have foregrounded questions not only of political commitment ... but of agency itself ... (86)

Tehmul, a seemingly unimportant and mentally disabled character, is essential in Gustad's life, as he brings out the tender side of him and represents the innocence of life. A letter that Gustad receives one day from an old friend, Major Bilimoria, slowly draws him into a government deception involving threats, secrecy and large

amounts of money. The novel not only follows Gustad's life, but also India's political turmoil under the leadership of Indira Gandhi.

The present research paper focuses on protest against the emerging social order. As per the logic of his critique the social, cultural and personal can be easily stitched back to the political at both explicit and implicit levels. Mistry's characters experience and deal with the Maratha world around him. The present chapter attempts to approach Mistry's texts from this perspective and read in them a protest against the politically determined social culture leading to insecurities in vulnerable sections.

In theorizing the nature of Mistry's protest it needs to be understood that it is not purely a critique of political practices but also of the social world of Bombay/Mumbai, the majoritarian character of which becomes an important theme. In reading of Mistry's text it becomes important to give a theoretical account of the fact that his novels while critiquing Emergency/post-Emergency India, present a characteristically apolitical Parsi picture of India through the memory of Parsi characters. It is also important to note that in trying to build a contrast between the present and the past Mistry deals with them differently. Whereas while dealing with the past he avoids specifying the temporal details clearly the present is historicized in great detail. This makes the depiction of the past an idealized and vague mixture of different periods in colonial and postcolonial times dealing with personal rather than historical domains. In the Parsi context the memory of the past is generally linked to a period of prosperity. Moreover, the element of memory is integral to the progress of then narratives. There are sustained and rueful comparisons between the past and the present, highlighting the real or perceived disadvantages the Parsis have had to suffer in post-Independence India. The gaps into memory help to construct the political unconscious of the novels as Parsi narratives expressive of their instability in the new socio-political environment. R.S. Pathak notices, "the Indian Parsi novelists have thrown significant light on the way of life of their community, which is remarkably different from that of Indians" ("Problematizing" 88). However, it is also true that criticizing of political reality is missing in these accounts.

Mistry portrays the characters of Gustad and Nariman in such a way that their deprivations and frustrations become their defining traits. Gustad is painfully aware of the family's fall from a privileged social status to the present one where they are too cramped even to adjust an extra bed for the children. There are repeated references to paucity of space. When Gustad's daughter Roshan wins a raffle at school and gets a large porcelain doll as prize there is no room in the house for it. The doll has to be undressed so that her dress and her body can be stacked separately. Pecuniary conditions of Gustad's family head towards a crisis when their daughter falls sick. Gustad first has to sell his camera to pay the medical bills and later on when the doctor prescribes a special diet for Roshan, Dilnavaz has to sell off her wedding bangles. Through these details and descriptions, the novelist draws attention to the fate of ordinary Parsi families in Mumbai. Gustad's problems hurt him and his family even more because their present state is a huge climb down from what they had been one generation ago. Gustad's grandfather owned a furniture shop and his father who went bankrupt owned a book store which too was "treacherously despoiled and ruined" (8). That was the time when as a nineteen year old Gustad saw his life go to pieces:

"when all anxieties intensified, and anger grew – a strange, unfocussed anger – and helplessness" (Such a Long Journey 8).

Apparently, Mistry here also intends his readers to take his protagonist's fate to be symbolic of his community. Gustad repeatedly retreats into the world of memories remembering with a feeling of nostalgia the good old days, grandfather's furniture store and his father's book store when theirs was a prosperous business family. When Gustad realizes that he has fallen into a trap after he receives a letter of threat for not depositing the money sent by Major Billimoria, he dejectedly sits in his grandfather's chair and wishes for an escape route: "If I could let the world go by, spend the rest of life in this chair" (141). These few articles are the only connection he has with his past prosperity, dignity and pride.

Conclusion :

To conclude one can say that, the focus of this research paper is on the depiction of socio-political intolerance and protest against hegemonic forces in Rohinton Mistry's novel, *Such A Long Journey*. The paper aims to

examine the novel that emerges as a postcolonial discourse of protest against the nation-state that, in the eyes of this minority writer, has failed to provide security, democratic rights and equal economic opportunities to all sections of the society, particularly the ethnic and religious minorities and the economically underprivileged classes.

Works Cited

1. Mistry, Rohinton. Such a Long Journey. London: Faber & Faber, 1991. Print.
2. Ashcroft, Bill. Post-Colonial Transformation. London and New York: Routledge, 2001. Print.
3. 2001. Print.
4. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin, eds. The Post-colonial Studies Reader. Routledge: London, 1995. Print.
5. The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-colonial Literatures. London: Routledge, 1989. Print.

REFLECTION OF NATURE IN ROBERT FROST'S POETRY

Ms. Hemangi Nana Saindane

Department of English

A. J. M. College, Vajreshwari, Dist. Thane

(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract:

Robert Frost was the leading modern American poet of nature. Nature and literature have always shared closer relationship as it is evidenced in the works of Robert Frost poetry. His poetry talks about man's existence in the natural world. His attitude towards nature is one of the armed and amicable true and mutual respect. Frost believes that man should live in harmony with nature and not go against nature or natural process. In our day to day life we shown so many natural things which cannot be avoided by us and this things Frost used in his poetry which have very deep and symbolic meaning. The paper traces the nature element and relevance of nature-human relationship in Robert Frost poetry. He advocates the balance correlation between nature and mankind. And also, focused the attention on the value of eco-balance and environmental balance.

Key Words: amicable, harmony, existence.

Nature is first and most important characteristic of Frost's poems. Frost places a great deal of important on nature in all of his collections. Because of the time he spent in New England the majority of pastoral scenes that he describes are inspired by specific locations in New England. He focuses on the dramatic struggles that occur within the natural world such as the conflict of the changing seasons as in 'After Apple- Picking' and destructive side of nature as in 'Once by the Pacific'. Frost also presents the natural world as one that inspires deep metaphysical thought in the individual who are exposed as in 'Birches' and 'The Sound of Trees'. He recognizes and insists upon the boundaries which exist between individual man and the forces of nature. In poem 'Two Look At Two', the man and woman certainly feel that there is an affinity between themselves and buck and doe that stare back at them, After the deer have fled, the human pair still stand there as if earth in one unlooked for favour had made them certainly that earth returned their love.

In some poems it seems that Nature is intended to hurt those who love it. First in the poem 'Stopping by woods on the snowy evening' in this poem there is a lot of nature expressed.

"Whose woods these are I think I know".

Throughout the poem he continuously talk about woods and its beauty last stanza is very symbolic, in that he uses combination of nature with fear because nature sometimes harmful also. He explains the woods:

"The woods are lovely, dark and deep,
But I have promises to keep,
And miles to go before I sleep,
And miles to go before I sleep".

The focus in his poetry is a man's position and attitude and especially on his feelings. Frost reveals a good deal about his conception of universe and external reality in his poetry.

Most of his poems use nature imagery and devices taking nature as a background he usually begins a poem with an observation of something in nature and then moves toward a connection to some human situation or concern. His treatment of nature is different from other nature poets. He observes something in nature and says this is like that. He leads you to make a connection but never forces it on the reader. Frost shows that the indifferent nature could be both generous and malicious to the human world. That's why Amy Lowell says that

"Frost's poetry is photographic,

That it captures characters and landscapes,
Freezes them, burns them into memory
Again bound by what he has seen".

Whenever Frost talks directly of natural objects or creatures, we feel that he is really looking at man out of the corner of his mouth. He expresses his feelings:

My object in living is to unite
 My avocation and my vocation
 As my two eyes make one in sight.
 Only where love and need are one,
 And the work is play for mortal stakes,
 Is the deed ever really done
 For heaven and the future's sakes.

[‘Two Tramps in Mud Time’(1936) St.9]

Before the desire to escape into pure thought overcome him. Nature meant a good deal to him, he was never a nature mystic. In his early work, we find the sensuous pleasure which nature has given to most modern poets. But Frost could always draw the line separating nature from man. When tired of trees he sought again mankind and he turned to smell the earth and look into the creator. His love for earth makes him nature lover.

Earth's the right place for love;

I don't know where it's likely to go better.

Frost treats nature as both a menace and a comfort. Nature is the mother and home of man. His accurate description of the different aspects of nature in his poems. His snatch and accepting of natural fact is well recognized. However Frost is not trying to tell us how nature works. The control of nature in Robert Frost's work creates a palette to paint a picture filled with symbolism for the reader to understand. John F. Lynen says,

“Even in Frost's most cheerful nature sketches

There is always bitter – sweet quality”.

For Frost, Nature is not simply a background for poetry but rather a central character in his work. Frost uses nature to express his views as well as to make his poetry attractive and easy to imagine in your mind through the detail he supplies. As W. H. Auden has pointed out,

“Frost's poems on natural objects are always concerned with them not as fact for mystical mediation or starting points for fantasy, but as things with which, man acts in the course of the daily work of gaining a livelihood”.

Frost's doesn't seek an escape into the arms of mother nature, though there is the eternal conflict between man's sense of duty and his tendency from men's day to day mundane existence and excited to suck the beauty of nature but also aware of dangers and destructive power of nature. He wants man to enjoy the charm and mystery of nature but doesn't want to give up his worldly life too. In the beautiful poem Birches, he want man to be ‘a swinger of birches’.

I'd like to get away from earth awhile

And then come back to it and begin over

May no fate will fully misunderstand me

And half grant what I wish and snatch me away

Not to return .Earth's the right place for love;

Nature is poised against humanity, he does not glorify nature nor does he idealize men. His treatment of both nature and man is free from romantic excess. Frost does not attribute human emotions or soul or personality to nature as Wordsworth did. Frost does not take any theory from nature; he writes from his own personal experience and observations. His approach is realistic and distinctive. Frost sees it as one of the objects in the vast universe. The adoption of realism and pastoralism in his treatment of nature is only a technique through which he is able to clarify human experience and human situation.

Frost wears different hats and is at his best in each. As his longstanding friend, Stanly demonstrates, “Frost was an immensely learned, largely autodidactic philosopher who absorbed the prevailing ideas of his time and fashioned his own independent thought in the face of turbulent cultural changes”. His poems were never contrived and his poems blossoms beautifully and smoothly like a bud flower. The reader experiences excitement and delight by the slow unveiling and the excitement is heightened as in the unveiling of a beautiful painting till it reaches the pleasant climax of a full disclosure.

Work Cited:

1. R.L. Cook. The Dimensions of Robert Frost. India, 1953.
2. H.W.Garrod. The Poetical works of Robert Frost. Oxford University Press, London, 1962.
3. James M. Cox. Robert Frost: Twentieth Century Views. Educational Publishers: Delhi, 1964.
4. Lawrance Thompson. Robert Frost. Wiley Eastern Limited: Bombay, 1959
5. Elaine Barry. Robert Frost: A Critical Evaluation. Ambika publications: Calcutta, 1964.

NEPALI – AMERICAN WOMAN'S PERSONAL AND HYBRID IDENTITY IN A NEW WORLD GETS INTERLINK IN MANJUSHREE THAPA'S NOVEL SEASONS OF FLIGHT.

Dipika Kolambe

Ph.D. Scholar, Mumbai University

Abstract

Manjushree Thapa is a resent voice in South Asian literature and she held from Nepal, though she also represents Nepali diasporas in Canada and U. S. Her novels and short stories are the articulations of both Nepali and Nepali diasporic woman's experiences. They reveal a distinct Nepali sensibility, along with the new layers of transnational lives. In her Seasons of Flight, she closely follows the life and experiences of Prema, who is troubled by the war in rural Nepal and having lost her family members. She wins a green card in a lottery and migrates to Los Angeles. This Migration transforms Prema with sexual awakening, mobility and negotiation of woman's identity. Prema, also gets involved in entomology, in the study of she finds herself different than American people and her soul searching being yet again until she is introduced to an endangered species of butterfly that gives her a sense of belonging.

This paper is an attempt to see how Thapa makes her protagonist Prema to articulate her political, ethnic and hybrid identity in a new world and to create in the process of a distinctive literary and cultural voice in South Asia. Prema's journey to the big town in USA, from being an American, her phase of transformation and how she tackles and deals with it is discussed in this paper. Along with the analysis of events that experienced by protagonist Prema. This paper, also tries to discuss woman's personal, political and ecological experiences get interlink in Thapa's Novel, to create an allegory of political and ethnic conservation through environmental conservation.

Key Words: *Nepali - American Sensibility, Sexual awakening, hybrid identity, migration.*

The Hyphenated identity first used by Bharati Mukherjee, she used the term Asian- American, hyphenated identity with the hyphen under erasure she only meant the gaining of a supplementary identity, a covering layer. Hyphenated identities have become important aspect of experiencing socio - cultural realities in the cultural text such as; emigration, exile or exodus. Such identities are also the result of cultural linguistic and racial hybridity. They also shape the way in which a subject in diaspora experiences; love, freedom, sexuality, mobility and citizenship. These dynamics have been explored adequately in the Novels of South Asian Diasporas in resent time. Manjushree Thapa's *Seasons of Flight* is one such cultural expression that explores Nepali - American Ethnic and hybrid identities through the female protagonist Prema. Homi Bhabha's concept of hybridity is a complex one. Hybridity is a continuous dialogue between individuals, cultures, time past and time present, fears and hopes. It administers the act of writing, and the act of reading. Hybridity becomes an everyday fact that we come across in a more and more multinational and pluralistic society.

Common legacy of most of the Asian and African nations is that of the heritage of colonialism, without doubt, is an encounter between cultures, languages, people and system of thought within the domain in which the power is vested with the white colonial masters. Colonial administration in Asian, African and South American regions infused European form of thinking that included European languages, culture, education and way of life from food to sports. As theorized by postcolonial critic Homi K. Bhabha Hybridity is a creation of a new cultural forms and realities resulting from the colonial encounter.

Numerous modifiers are stated their views about feminist or feminism, hence it is increasingly difficult to defining it. There are various aspects of feminism such as Black, third world, postmodern, third wave, liberal, radical, postcolonial and many more. Manjushree Thapa's feminist views in *Seasons of Flight* are more radical and third world feminist. Some critics defined it as feminist is someone involved in the struggle first gender equality. The term feminism is deals with the women and men who show commitment on behalf of women. It is a social movement whose aim is to achieve equality between women and men.

Hybridity has commonly been used to stand for cross-cultural 'exchange'. This exploit of the term has been widely criticized as negating and neglecting the discrimination of the power relations. By stressing the transformative cultural, linguistic and political impacts on both the colonized and the colonizer, it has been regarded as replicating incorporations policies by disguise or 'whitewashing' cultural divergences. *Seasons of*

Flight is a story of a young woman named Prema, adrift in war - torn rural Nepal, with little to bind her to her family, village and country; she wins a green card in a US government lottery and immigrates to Los Angeles. She struggles to invent a life she call her own, even as love and sexual awakening transform her. She tries to get her identity in America. But she feels that she is not belonging to anywhere, not belonging to home country and not to the host country. This hybrid identity creates her nostalgic. She works with commitment as care taker to an old woman named Esther. Prema develops passionate relationship with her American lover Luis. Prema knows her path is an "ever - directionless Zigzag trail". Prema's personal life is enviable free of the guilt and family - honour - type tensions of the subcontinent. As she moves from one place to another and from group to reach America, she ends up with more questions than answers. In first chapter of *Seasons of Flight*, named 'being nepali', Prema is struggling to define 'the geographical and political existence of Nepal to the common Americans. The chapter describes her various encounters with the Americans who want to know her identity and her nationality and their lack of knowledge of Nepal as a country. Prema would help them by adding "It is near India" or "where Mount Everest is".

The postcolonial scholar Robert Young cited and Homi Bhabha also referred to this "third space" – a space where a position is not only the calculation of two parts but a little more. Prema feels belongings with the country she is from is from and also with the country she lives finds as if it calling her. Prema and Luis cannot get along with each other for longer time because cultural differences. Homi K. Bhabha argues that when two cultures come together, they undergo changes and find the places of interactions and negotiations. After the interactions of two cultures there emerges a third one a 'third space' or an 'in-between space' or 'hybrid' identity where the hierarchies are broken down and people can assert identities and sense of agency Bhabha contends:

"The importance of hybridity is not to be able to trace two original moments from which the third emerges, rather hybridity is the 'third space', which enable other positions to emerge.

("Third space: Interview with Homi K. Bhabha 211)

Hybrid identity is seen as twisted at both the biological and cultural level. Several 'cultures' on some level, be they sub-cultures or two or more "pure" cultures. In diasporic literature, the 'self' expatriate in space and time from its heredity has a home craving – the aspiration to discover its "in-betweenness" in a transnational and transcultural space.

The idea of hybridity also underlies the mutuality of cultures in the colonial and post-colonial process in transculturation. The term referred to above stems from the perception that theories that pressure mutuality necessarily oppositional, and increase continuing post-colonial dependence. In this novel, the third world post-colonial nation have an identity struggle to belong in the age of globalization. A third world woman is doubly marginalized and seeks freedom, exploring her own identity in an alien land. Food and language plays a pivotal role in her longing for home. She calls her mother tongue 'the language of her sorrow'. (167). Manjushree Thapa narrates a poignant tale to delve into the mindscape of Nepali woman. Thapa's work has primarily focused on Nepali first generation immigrants, exploring themes of exile, isolation, and assimilation. Searching for herself Prema is at loss to identity with world, 'I do not have a world! ... do not belong in the one I am now... no place in the world'. (186).

A term so sourced in racist assumptions, but there is a difference between unconscious processes of hybrid mixture and a conscious and politically encouraged concern with the premeditated disturbance of homogeneity. Prema had understood America through the multicultural inhabitants of the country. Prema continued her journey where America kept unfolding. She is searching her 'self' single handedly without a male anchor in an alien land. The abundance of everything from Food, money, work and physical intimacy without the need of social approval had made feel Prema free. Nepali – American identity:

"The other is that we have all come under the sign of America. In Nepal, no one would ask me if I were Asian American or Asian. Here we are part of minority, and the vision of being 'unserved' comes into our consciousness. It is from this consciousness that I create my life and new identity". (16)

To be concluded, hybrid can be seen as positive with a "double" view. The roughness surrounded by cultures and that is the most of positive force. Manjushree Thapa's own words shows the very heart of this phenomenon.

" For those who felt they were from a shabby third- world country, it was hard not to believe that life in a richer land was more proper, solid " .

References:

1. Thapa, Manjushree. (2010) *Seasons of Flight*. New Delhi : Penguin.
2. Thapa, Manjushree. Women have no nationality: Why I burned my Country' s new constitution. The Record.
3. Monday September 21, 2015.
4. Bhabha, Homi K., 1994. *The Location of Culture*. New York: Routledge.

EMERGENCE OF A GLOBALIZED METROSEXUAL MASCULINITY IN SELECT TRAVEL BLOGS: A TRANSDISCIPLINARY PERSPECTIVE

Prof. Sundari Johnson

Assistant Professor, Dept. of English

V.G. Vaze College of Arts, Science and Commerce, Mithaghar Road, Mulund (E) Mumbai-81

(Affiliated to University of Mumbai)

Both Masculinity studies and travel studies have recently become more transdisciplinary engagements in recent years as travel studies take into account spatiality, gender, economy and leisure theory while masculinity studies seeks out gender manifestations in literature, cultural text, internet and travel writing.

Masculinity studies explore the various types of masculinities across the eras in history with in relation with economy, culture, politics and so on. There are traditional masculinities such as the hegemonic and subordinate masculinities. The subordinate masculinities are further segmented into marginalized masculinity, subaltern masculinity, warrior masculinity, refugee masculinity including the metrosexual masculinity.

Metrosexual masculinity is the recent evolution in various types of masculinities existing in the globalized era. They are the kind of men who are different from the other types of masculinities essentially because of their expensive lifestyle, posh habits, narcissistic behaviours, urbanized culture and a penchant for travelling. Such Men are more concerned about their appearances health and emotional well-being. Pampering oneself with fashionable clothes, using beauty products, visiting spas and salons along with travelling seems to be the trend in these metrosexual men. Mark Simpson, an English journalist, writer, and broadcaster specialising in popular culture, media, and masculinity is the one who coined the term “metrosexuality”. After considering the changes in men’s grooming and image enhancing practices he concluded that that a, ‘new, narcissistic, media-saturated, self-conscious kind of masculinity’ had emerged which he calls “metrosexuality”

The Independent, a British online newspaper, in its article titled ‘Here come the mirror men’, defined a typical metrosexual as:

“...a young man with money to spend, living in or within easy reach of a metropolis – because that’s where all the best shops, clubs, gyms and hairdressers are. He might be officially gay, straight or bisexual, but this is utterly immaterial because he has clearly taken himself as his own love object and pleasure as his sexual preference. Particular professions, such as modelling, waiting tables, media, pop music and, nowadays, sport, seem to attract them but, truth be told, like male vanity products and herpes, they’re pretty much everywhere” (Simpson, 1994).

The constant need to appear fun-loving, carefree and adventurous drives certain metrosexual men to ditch their highly paid jobs to travel, explore and gain new experiences. The best choice for such exposure is through blogging.

Mark Simpson in his book *Metrosexy* argues that Metrosexuality is now the mainstream. He says that men’s growing concern for their appearance is largely because “we’re living in a visual, looking glass culture of selfies, Facebook, Twitter, reality TV and *Men’s Health* covers.”

He further states that “Metrosexuality represents men adapting to this new world order – men can’t just ‘act’ any more; they have to ‘appear’ too, to be looked at.”

These men are men are not only better turned out, more worked-out, sensual creatures, but also more independent and self-maintaining. They also often become caretakers of children at home and homemakers while the women work outside. In many cases they also turn out to be single fathers. A blog called *2 Travel Dads* reveals that Chris and Rob, who are single parents, travel the world with their two adorable sons round the year. Traditionally, men would not have been comfortable travelling with children without women companions as they were considered to be the primary caretakers of growing children in the family. These metrosexual bloggers have upended the whole idea. Rob and Chris have given a whole list of advice in their blogs on the matter of child caring and rearing. They not only take care of the health and hygiene of their children but also enjoy and appreciate the process immensely. In their blog “*Staying healthy while traveling: cold and flu season tips for kids and adults*” they say, “Being a wise parent and keeping kids healthy while traveling is as simple as knowing what your own limits are.

Here's a good rule of thumb: if you are tired and trying to make it through, chances are that kids are going to actually be a little more tired and also apt to put out more energy than they actually have, thus straining themselves so needing more rest than they let on."(Taylor, Rob; Chris)

A metrosexual is also the one who is concerned about his looks and health. He is a better informed, media influenced man who uses the internet to his advantage. A metrosexual male is also the one who has no qualms about cooking and cleaning up after himself. He is a man who can live by himself and take care of himself without the help of family.

The last 30 years have shown a progress in capitalism which has led to the present era of neoliberalism, a specific form of capitalism that leaves markets free of regulation. Due to neoliberalism there has been a significant decline in the type of manual labour once dominated by working class men. As a result of this decline, more men are now in office-based jobs, or working for service companies rather than doing manual labour.

These different types of work involve aesthetic and emotional commitment to your work which does not require much of physical exertion. If "what it means to be a man" is so dependent on labour, this would suggest that as labour changes, so does manhood. Such evolved men need new ideals of manhood that teach them such skills which will equip them for doing more than just physical labour. Fashion-conscious metrosexuality and hipsterism, body-conscious spornosexuality – these are men's lifestyles that, demand daily upkeep of appearance. With the decline of manual labour, the masculine ideal has changed.

As far as income is concerned, many travel bloggers feel that it is wiser to earn money through online business, write, travel, go on adventurous trips and expeditions rather than be held down by 9-5 jobs which are mundane desk jobs. Blogger Will Hatton uses "Ditch the Desk, Discover the World" as his tagline in his blog. This indicates that the metrosexual man is not keenly interested in holding traditional desk jobs. He has also written a blog on how he earned 350,000 dollars in a year by riding the Crypto-Wave which is a digital cryptocurrency. In his blog "*HOW I MADE \$350,000 IN ONE YEAR RIDING THE CRYPTO-WAVE...*" he explains how to trade with bitcoins. In another blog "*FROM BROKE BACKPACKER TO ONLINE ENTREPRENEUR*" he says " In 2017, I launched several new online ventures to test out different ways to make money online. I started a backpacking gear company, '[Active Roots](#)', and I hope to eventually develop the ultimate travel backpack for nomads on the road."(Hatton)

A metrosexual man tends to value personal happiness above other things in life. For this he is ready to sacrifice his well-paying job in a good company. Travelling is one such activity where he finds happiness and fulfilment. The profile of Blogger Karthik Reddy's travel blog "Romancing the Planet" reads thus:

"After completing his MBA in 2012, Karthik Reddy decided to leave his comfort zone and travel instead... He has a beautiful understanding of what happiness means which basically revolves around his love for world cuisines, discovering new cultures and meeting new people. And ultimately, it is through travelling that Karthik Reddy experiences all these different cultures, and finds his own happiness." (Reddy)

The metrosexual man is super-aware of his visibility in social media. He is constantly liking, following, tweeting, commenting or posting on the networking sites. In his blog "*HOW TO GROW YOUR INSTAGRAM ACCOUNT - 12 SUPER SIMPLE HACKS!*", Siddhartha Joshi gives some simple tips and hacks to his followers on how to grow ones Instagram account. He states, "Before I move ahead, let me start with an assumption that you are reading this article because you are not just a hobby instagrammer, but actually want to grow (a lot) on the platform, and maybe even make a living through it. I also hope that you understand that it's not easy to become big on Instagram, but it's not impossible either." This indicates that the metrosexual man is quite keen on building up an identity which is well received by the online community. Their worth, apparently is measured by the number of subscribers to their accounts on various networking sites.

One also finds the metrosexual man not just interested in the individual self and his presence in the social media, but also is more sensitive towards other human beings and their stories. Travel bloggers not only capture moments in time with nature, animals and places, they also genuinely connect with the people they meet during their journey. Siddhartha Jain is one such travel blogger from India who believes that travelling makes people more tolerant and accepting of others and he dreams of a borderless, boundary-free world where one can travel without

visas. His blog “The Wanderer” is filled with pictures of tribal men and women performing various activities like singing, playing instruments, dancing, celebrating festivals etc.

Going on adventure trips and living dangerously and is one of the inherent trait seen in the metrosexual man. For such men, there is a love for the open and wild like the ocean, forests, deserts, temples, towns, villages, fields and so on. Almost all metrosexual bloggers are passionate about having fun and trying out new things like scuba diving, camel riding, bungee jumping, hiking, kayaking amongst other activities.

Travel blogs have, thus, become a platform for the metrosexual men to express their travelling experiences, give advice, adventures and a carefree lifestyle in a casual language supporting their blog posts with HD images. In this globalized era, the metrosexual man finds his niche by travelling and writing about it.

Works Cited:

1. Connell, R.W. Masculinities. University of California Press, 1995.
2. Hatton, Will. “The Broke Backpacker” www.thebrokebackpacker.com. Assessed 6 March, 2018.
3. Hatton, Will. “The Broke Backpacker” www.thebrokebackpacker.com/active-roots-security-belt/. Assessed 6 March, 2018
4. Hatton, Will. “The Broke Backpacker” www.thebrokebackpacker.com/investing-in-cryptocurrency-trading/ Assessed 6 March, 2018
5. Chris, Rob Taylor. “2 Travel Dads giving the kids a broad world view” 2traveldads.com/2018/02/13/self-care-traveling-for-health/ Assessed 6 March, 2018
6. Joshi, Siddhartha. “The Wanderer” www.sid-thewanderer.com/2018/01/how-to-grow-instagram.html. Assessed 6 March, 2018

आदिवासी वरील अन्याय व त्यांची चळवळ

प्रा. राजू शंकर शनवार

सोनुभाऊ बसवंत कला व वाणिज्य, महाविद्यालय, शहापूर, जि. ठाणे.

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

नेमके कोणाला आदिवासी म्हणावे याबाबत मानवशास्त्रीय विचार पाहण्याआधी आदिवासी या शब्दाबाबत काही समज, गैरसमज पाहणे केवळ मनोरंजक नव्हे तर आदिवासीचा अभ्यास करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरेल. अगदी परवा परवा पर्यंत म्हणजे शंभर वर्षांपर्यंत खुद्द युरोपातील विद्वान लोकांची आदिवासी समाजाबद्दलची मते अत्यंत टोकाची होती. त्यात शास्त्रीयता नव्हती तर कल्पनेची भरारी होती. काहीना आदिवासी म्हणजे अत्यंत रानटी, नरमांसभक्षक व सतत युद्धे करणारा, नरकप्राय जीवन जगणारा समाज वाटायचा तर काहीना हा आदिवासी समाज म्हणजे कोणतेही बंधन न पाळणारा खावे-प्यावे, भोगावे असे स्वर्गीय जीवन जगणारा वाटायचा. काहींच्या मते एखाद्या देशातील आदिवासी अगर आदिम समाज म्हणजे त्या देशात अतिप्राचिन काळापासून वास्तव्य करीत आलेला समाज आहे. यास्तव ते आदिवासींना मुळचे रहिवासी अगर अगदी प्राचीन काळातील समाज मानतात. परंतु हे खरे नाही. कारण ग्रामीण, नागरी असे म्हणविले जाणारे समाज देखील आदिवासी समाजाएवढाच दीर्घकालीन इतिहास लाभलेले आहेत.

शहरी समाजाने व त्याचे बोट धरून ग्रामीण समाजाने विविध क्षेत्रात जी भौतिक प्रगती केली आहे. तिच्याशी तुलना करून आदिवासी लोकांना गौण, निकृष्ट व अत्यंत अप्रगत मानण्याकडेदेखील ब-याच जणांचा कल आहे. आदिवासी समाजाचा अभ्यास करणा-या विविध मानवशास्त्रज्ञांनी आदिवासी समाजाच्या शास्त्रीय व्याख्या दिल्या आहेत. 1) निलगिरी पर्वतावरील तोडा जमातीचा सखोल अभ्यास करणा-या डॉ. रिहर्स यांच्या मते, आदिवासी समूह हा साधा, सरळ, सामाजिक समूह असून त्यातील सदस्य हे एकाच समान बोली भाषेचा वापर करतात आणि युद्ध वगैरे समान उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी एकत्र येऊन कार्य करतात. 2) गिलीन आणि गिलीन यांच्या मते, एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोली भाषा बोलणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा; परंतु अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटाचे एकत्रीकरण म्हणजे आदिवासी समान होय. 3) डॉ. डी. एन. मुजुमदार यांच्या मते, आदिवासी म्हणजे समान नाव धारण करणा-या, एका विशिष्ट भूप्रदेशावर निवास करणारा एकाच प्रकारची भाषा बोलणा-या विवाह, व्यवसाय या बाबतीत समान विषय नियमांचे पालन करणा-या व निश्चित अशा काही मूल्यांची, विचारांची जोपासना करणा-या कुटुंबाचा समूह होय.

सर्वच समाजामध्ये महापुरुष, महात्मे, संत, वीरपुरुष यांना महत्वाचे स्थान असते. एवढेच नाही तर यावरून त्यांची किंवा त्या समाजाची संस्कृती, विचारसरणी, राहणीमान दिसून येत असते. आज तर महापुरुषांच्या, संतांच्या, वीरांच्या जयंत्या-पुण्यतिथ्या भारतीय समाज मोठया अभिमानाने आनंदाने साज-या करत असतो. पण आदिवासी समाजाला आता हळूहळू आपले महात्मे, वीरपुरुष समजायला लागले आहेत. त्यांच्या जयंत्या व पुण्यतिथ्याही ते आज आनंदाने साज-या करताना दिसून येत आहेत. पण हे प्रमाण फार कमी आहे. आता आदिवासी समाजानेही आपल्या महात्मांच्या, वीरपुरुषांच्या व राष्ट्रीय नेत्यांच्या जयंत्या-पुण्यतिथ्या आपल्या व त्यामधून साज-या करणे गरजेचे आहे. यासाठी प्रथम आपले महात्मे व वीरपुरुष यांना समजून घेणे गरजेचे आहे.

लंकेचा अधिपती हा ख-या अर्थाने आदिवासी महात्मा आहे. पिता विश्रवा व माता कैकसी यांचा जेष्ठ पुत्र रावण एक उत्तम सैनसंचालक व त्रैलोक्य विजयी होता. तसाच तो बौद्ध उपासक, वैद्य नीतिनियामक, समाजसुधारक, महान तांत्रिक व कर्मकांडतज्ज्ञ होता. वैदिकांच्या विरोधात असणा-या रावणाला वैदिकांनी इतके विद्रुप करण्याचे काम केले आहे की, रावणाला पिढ्यांपिढ्या खलनायकाच्या रूपात समाजासमोर उभे केले. हे केवळ दुराचारी वैदिक रामाला श्रेष्ठत्वाला पोहचवण्यासाठी. रावणाने आयुष्यभर आपल्या वंशाची म्हणजे आदिवासींची काळजी घेतली. रामायण, महाभारतात आदिवासी समाजाचे चित्रण चांगल्या प्रकारे आले आहे. त्यांच्या वेदना, दुःख, तिरस्कार यावर ही महाकाव्ये चांगल्या प्रकारे प्रकाश टाकतात. महाभारतातील एकलव्याची कथा सुरवातीलाच आली असून ती आदिवासी समाजाच्या दुःख व वेदनेवर चांगलेच मीठ चोळते. ब्राम्हणांनी आपल्या स्वार्थासाठी व वैदिक धर्मप्रसारासाठी विद्याबंधी घातल्याचा पुरावा महाभारतातच मिळतो.

उमाजी नाईक भारतीय स्वातंत्र्य इतिहासातील एका सोनेरी नाव आहे. उमाजी नाईकाला जबरी हादरा इंग्रज सरकारला दुसरा कोणी दिला नाही. वीर भागोजी नाईक यांनी नेमबाजीचे स्वप्नपूर्णावर शिक्षण घेतले. गलोल चालविणे, काठी फिरवणे, तिरकमाण चालविणे या कला त्याने आत्मसात केल्या. इंग्रज सेनेला या देशातून घालवण्याचा विडा त्यांनी उचलला व स्वतःची टोळी तयार करून ते इंग्रज सत्तेच्या विरोधात उतरले. १८५७ साली स्वातंत्र्य संग्रामाच्या काळात भागोजी नाईक व त्याच्या

सवंगडयांनी ठिकठिकाणी उठाव करून इंग्रज सत्तेला चांगलाच घाम फोडला. तंटया भिल्ल हे एक आदिवासी प्रराक्रमाच्या इतिहासातील एक वादळी व्यक्तिमत्व. तंटया जातीव्यवस्थेचा गुन्हेगार होता. पण माणूसधर्माचा तो एक आदर्श पुरुष होता. वीर गुलब्या नाईक याला लहानपणापासूनच व्यायामाची सवय असल्यामुळे भरभक्कम होता. श्रीमंत धनाढ्य व्यक्तींना लुटणे व लुटलेले पैसे, वस्तू गरीब गरजू लोकांना वाटणे, हा त्याचा दिनक्रम होता. महिलांना त्रास देणा-यास गुलब्या धडा शिकवत असे. कुठल्याही स्त्रीस तो आपली बहीण मानत असे. वीर बिरसा मुंडा यांनी कायदेभंगाची सशस्त्र चळवळ उभारून आदिवासी समाज शोषणमुक्त करण्यास कसोशीने प्रयत्न केला. राजनैतिक आंदोलन चालवून आदिवासींचे परंपरागत अधिकार व संस्कृतीवरील आक्रमण याविरुद्ध त्याने संघर्ष पुकारला. वीर दादासाहेब सौदाणे यांच्या कार्यावर डॉ. आंबेडकरांच्या कार्याचा प्रभाव पडलेला होता. दलित समाजाच्या उद्धारासाठी डॉ. आंबेडकरांनी केलेले कार्य डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी आदिवासींच्या सर्वांगीण उद्धारासाठी कार्य हाती घेतले होते. तसेच वीर खाज्या नाईक, वीर पी.जी. भांगरे, वीर दगडू पाटील गोडे अशा अनेक आदिवासी क्रांतिकारकांनी इंग्रजी सत्तेविरुद्ध बंड फुकारले.

पिढयानपिढया आदिवासी समाज अन्यायाला, जुलूम व जबरदस्तीला बळी पडत आला आहे. दलित समाजावरही याच प्रकारचे अन्याय अत्याचार होत होते. पण त्यांनी कांतीसूर्याच्या काक्षीने आपला अन्याय झुगारून स्वाभिमानी जीवन स्वीकारले. अन्यास अत्याचार पूर्णपणे संपले असे म्हणता येणार नाही. प्रमाण मात्र कमी झाले. पण आदिवासी समाज अजून त्याच दुःखात आपले जीवन जगत आहे. याला कारण त्यांच्यात कोणी कांतीसूर्य जन्माला आला नाही. हा समाज सामाजिक प्रवाहापासून नेहमीच दूर राहिला. त्यात शिक्षणाचा अभाव व चिकित्सक दृष्टी कमी असल्याने त्यांनी स्वतःहून आपल्यात पाहिजे तसे परिवर्तन करून घेतलेच नाही. यामुळे अंधश्रद्धा, गुलामी, स्वतःला हलके समजण्याची प्रवृत्ती तशीच राहिली. आदिवासी समाजात आजपर्यंत दूरदृष्टीपणा, प्रगल्भ बुद्धिमत्ता व क्रांतीप्रवणता असलेल्या राजकीय नेता निर्माण झाला नाही. आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी आता एका कांतीसूर्य, प्रज्ञावंत व तसेच आदिवासी कला, इतिहास संस्कृती, संगीत यांची जाण असणा-या नेत्याची गरज आहे. असा माणूसच आदिवासींचा उद्धार व विकास करू शकतो.

आपल्या देशात आजही माणसापेक्षा धर्माला जास्त महत्त्व दिले जाते. 'माणसासाठी धर्म आहे, धर्मासाठी माणूस नाही.' हे तत्व आपल्या देशात मनुवाद्यांनी कधी मान्यच होऊ दिले नाही. आजही जगात धर्मांतर करण्याची सर्वात जास्त संख्या भारतात आहे. आजही आदिवासी समाज ख्रिश्चन, मुस्लीम, बौद्ध धर्माकडे आकृष्ट होऊन धर्मांतर करताना दिसतो आहे. ज्या जंगलांना आदिवासींनी आपले मानले त्यांच्या हजारो पिढ्या जंगलाच्या साक्षीनेच जन्मल्या व वाढल्या पण शासनाने याच जंगलाचे अधिकार डावलला आहे.

आदिवासी समाज जगाच्या पाठीवर सर्वत्र विखुरलेला आहे. जागतिक पातळीवर आदिवासींची एक विचारप्रणालीची प्रक्रिया सुरु झाली असली तरी तिला अजून बाळसे आलेले नाही. ही एक्याची प्रक्रिया जागतिक पातळीवर सुरु झाली असली तरी तिला देशसीमांची बंधने आहेत. आदिवासी समाजाच्या न्याय हक्कासाठी संपूर्ण जगात लढा सुरु आहे. जगातील सर्वच आदिवासींचा इतिहास सुडाने व वेदनेने भरलेला आहे. आदिवासींच्या हक्कासाठी सतत संघर्ष करणारी ऑस्ट्रेलियाची आदिवासी कार्यकर्ती हेलन कार्बेट म्हणते, "तुम्हाला बौद्धिक व सांस्कृतीक गुलाम केले जाते ही तुम्हाला दिलेल्या तात्पुरत्या मानाची किंमत असते."

संपूर्ण जगामध्ये आदिवासी समाजाची लोकसंख्या २७% आहे. तर भारतामध्ये ती संख्या ७% आहे. एकट्या महाराष्ट्र राज्यात 23 लाख आदिवासी आहेत पण हा एवढा मोठा गट राजकारणात जरा गटागटाने विविध राजकीय पक्षांच्या मागे उभा आहे. तसाच तो धार्मिक क्षेत्रातही ख्रिश्चन, बौद्ध, मुस्लीम, हिंदू धर्मात विखुरलेला आहे. भारतात ब्राम्हण 'साडेतीन टक्के' आहेत. तर आदिवासी त्यांच्या दुप्पट. पण तरीही ब्राम्हणांकडे असणारे गुण आदिवासी प्राप्त करू शकला नाही. हीच आदिवासींची मोठी शोकांतिका आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्माने आदिवासी नसले तरी आदिवासी नागवंशाचे जरूर होते. डॉ. आंबेडकरांचे कार्य भारतीय समाज व्यवस्थेत मोलाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- 1 गायकवाड दीपक – आदिवासी चळवळ व दिशा, सुगावा प्रकाशव, पुणे 30
- 2 प्रा. ठाकूर सुंदरसिंग – आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, निर्मल प्रकाशन, नांदेड.
- 3 कोंडेकर ए. वाय – भारतीय आदिवासी समाज, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

मराठी साहित्यातील नवे प्रवाह : ग्रामीण कादंबरी

प्रा. मोहन किसन पाटील

बिल्हा महाविद्यालय, कल्याण (मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

प्रस्तावना

१९६० नंतर मराठी साहित्यात अनेक नवीन प्रवाह उद्यायला आले आहेत. त्यात नवनवीन गोष्टीचे भर पडत गेली आहे जे पूर्वीचे साहित्य होते, त्याच्यात मोठया प्रमाणात फरक पडला आहे. त्या साहित्यात दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, स्त्री साहित्य, अल्पसंख्यांचे साहित्य, वंचित साहित्य, निम्नो साहित्य, आणि ग्रामीण साहित्य, असे प्रकार पडले आहेत. त्यात आपण ग्रामीण साहित्याचे नवीन स्वरूप पाहणार आहोत.

ग्रामीण साहित्य म्हणजे काय

‘ग्रामीण साहित्य’ या शब्द प्रयोगातील ग्रामीण हा शब्द स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी घडलेल्या व निर्माण झालेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक व वाङ्मयीन परिवर्तनातून आलेले आहे. ग्रामीण साहित्यातून ज्या

प्रकारचा जीवनानुभव भौगोलिक परिस्थितीचा संबंध असतो. त्याचप्रमाणे ग्रामीण माणसाची जीवनपद्धती, भाषा या सर्व पद्धतीवर भौगोलिक परिस्थितीचा बंधन असते. ग्रामीण समाजाला

अनेक वर्षांचा मौखिक पद्धतीने विकसित होणारी परंपरा आहे. ग्रामीण माणसाची बोलीभाषा ही ग्रामीणच असते. ग्रामीण माणसाची जीवनपद्धती ही विविध घटकांनी भरलेली असते. ग्रामीण माणसाचे जीवन अनुभव निराळे असतात.

थोडक्यात म्हणायचे असेल यतर ग्रामीण साहित्य म्हणजे कृषीनिष्ठ किंवा कृषी संस्कृतिचे प्रतिबिंब किंवा छाया असलेले साहित्य होय.

ग्राम खेडे : जुने आणि नवी

स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारतातील खेडी किंवा गाव हे आपआपल्या भौगोलिक परिस्थितीनुसार थोड्या फार बदलानुसार सांस्कृतिक रीतिरिवाज देवदेवता, आणि धार्मिक आचार सोडून एकच परिस्थिती होती. भारतीय संस्कृति एवढेच भारतीय खेडे हे प्राचीन आहे. आपल्याला प्राचीन खेड्यांची विस्तृत माहिती वेदवाङ्मय, रामायण, महाभारत, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र इ. प्राचीन ग्रंथातून मिळते. भौगोलिकदृष्ट्या भारतीय जमिन उंच—सखल, डोंगर—द—यांनी भरलेली आहे. जंगले, वने—नद्या—नाले भरपूर दिसतात. पाण्याच्या क्षेत्रात जमिन येत असल्याने निसर्गाची विविधता पाहायला मिळते. भारतात पावसाळा हा वर्षभरात तीन चार महिने असतो. भारतातील शेतीला दुस—या स्रोता मार्फत पाणी द्यावे लागते. त्यामुळे विहिरी, कालवे, खोदावे लागतात. तळी, तलाव, बंधारे उभारावे लागतात. या सर्वांमधून शेतीला पाणी पुरवठा करावा लागतो. हे सर्व पाहता भारतीय भूमी ही खेड्यांना जन्म देण्याच्या दृष्टीने अनुकूल आहे.

भारतीय जीवनाचा गाभा असलेले खेडे इतिहासाप्रमाणे त्याचे स्वरूप तीनदा बदलेले. (१) मोंगल सत्ता, (२) ब्रिटिश सत्ता (३) देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर

मोंगल येण्यापूर्वी खेडे हे स्थिर होते. स्वयंसिद्ध असे होते. बारा बलुतेदारीमुळे जीवनाला लागणा—या सर्व वस्तू तिथे निर्माण होत असे. अकाराव्या शतकात मोंगलशाही आली. स्वयंपूर्ण खेड्यात मोंगल हस्तक्षेप करू लागली. मोंगलानी शेतसा—या वसूलासाठी माणसे नेमली. मोंगलानी शेतसारा वसूलकरण्याचे अधिकार आपल्याकडे घेतल्यामुळे खेडी आर्थिकदृष्ट्या लुबाडली जाऊ लागली. खेड्याचा कारभार पोखरला जाऊ लागला. त्यातच हिंदू पद्धतीला मुस्लिम राजांकडून प्रोत्साहन मिळत नसे.

ब्रिटिश सरकार हे उद्योगप्रधान आणि व्यक्तीवादी संस्कृति घडून आले. त्यांनी सर्व गोष्टीचे केंद्रीकरण केले. ब्रिटिशांनी आपले जीवनपद्धती लादण्यासाठी खेडाचे विघटन करण्यास प्रारंभ केला. ब्रिटिशांनी शिक्षण व्यवस्था, न्यायव्यवस्था, आरोग्यव्यवस्था, सरकारी अधिकारी व कार्यालये ही शहरात निर्माण केली. त्यामुळे खेड्यातील लोकांना शहराकडे पळावे लागत असे. ब्रिटिशांनी शेतसारा व्यवस्थीत गोळा करण्यासाठी जमिनदारीला राजमान्यता दिली. त्यामुळे जमिनदार गडगंज झाली. त्यातूनच नैसर्गिक आपत्ती, अवर्षण, रोगराई, यांनी हैराण झाली. त्याचा परिणाम धर्मभोळेपणा, दैवाधीनता, यांच्यात राहिल्याने ती रूढीग्रस्तच राहिली. त्याचा फायदा खेड्यातील भट—भिक्षूक, सावकार, जमीनदार, वाणीउदमी, नोकरदार यांनी बेसूमार लुटला नि भारतीय खेड्यांचे रूपांतर भेसूर ग्रामीण जीवनात झाले.

देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आणि ब्रिटिशांनी खिळखिळ्या केलेल्या खेड्याला बदलण्याचा निश्चय आपल्या केंद्रसरकारने व राज्यसरकारने केला. खेडी ही आपल्या देशाचा प्राण आहे हे ओळखून पंचवार्षिक योजनांत खेड्यांना प्राधान्य दिले.

धरणे, कालवे, पाटबंधारे, तलाव, निर्माण करण्यासाठी सामाजविकास योजना आणि पंचायती राज्य आणले. साखर कारखान्यांनी बागायतदारांना नवीन समृद्धी दिली. आणि नवे अर्थकारण खेड्याताड्यात सुरू झाले.

ग्रामीण साहित्याची वाटचाल :

ग्रामीण समाज हा समग्र समाज आहे. ग्रामीण साहित्यात अनेक धर्मजाती, संप्रदायभाषा, लिंगभेद, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय, लोकशाही समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, भययुक्त समाज जीवन ह्या सर्व भरलेले घटक ग्रामीण साहित्यासाठी वरदान ठरले आहे. ग्रामीण साहित्याची वाटचाल ही संस्कृति व समाज ज्याप्रमाणे बदलतो त्याप्रमाणे ती बदलते. उदा. आनंद यादव यांची 'गोतावळा', या यंत्र संस्कृतीमुळे 'नारबा'ची झालेली दुरावस्था दिसते. त्याचप्रमाणे भास्कर चंदनशिव, रा. र. बोराडे यांच्या लेखनातून ग्रामीण साहित्य कसे बदलत गेले हे दिसते.

ग्रामीण साहित्याची सुरुवात जरी एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात दिसत असली तरी प्राचीन वाङ्मयामध्ये संत चोखामेळयाच्या अभंगापर्यंत जाऊ पोहचते. त्यानंतर महात्मा फुले यांचा शेतक-यांचा 'आसूड'मध्ये दिसते. यानंतर हरिभाऊ आपटे यांची 'काळ तर मोठा कठीण आला'.

१९४५च्या महायुद्धाचे परिणाम या नवकथेत पडताना दिसतात. व्यंकटेश माडगूळकर यांनी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण असणारी कादंबरी लिहिली. १९६० नंतर ख-या अर्थाने साहित्याचे लेखन झाले. त्यामध्ये डॉ. आनंद यादव, रा. र. बोराडे, डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, उध्दव शेळके, भास्कर चंदनशिव, हमीद दलवाई, उत्तम बंडू तुपे, प्रा. व. बा. बोधे यांनी लेखन केले.

त्यानंतरचे ग्रामीण लेखक चंद्रकांत नलगे, महादेव मोरे, वासुदेव मुलाटे, बाबाराव मुसळे आहेत.

ग्रामीण साहित्यातील नवीन रूप

ग्रामीण कादंबरी ख-या अर्थाने १९६० नंतर उद्भास आले. १९६० नंतर ग्रामीण भागात नवशिक्षित वर्ग तयार झाला. त्यातील विविध स्तरातील लेखकांनी आपल्या ग्रामीण भागातील प्रत्यक्ष अनुभव कादंबरीत दाखवल्याने त्यात जिवंतपणा आला. या कादंब-यातून ग्रामीण संवेदना शब्दबद्ध करण्यात आले. प्रामुख्याने खेड्यातील पारंपारिक व्यवसाय, कष्टकरी, भटके आणि दलित यांचे दुःख मांडण्यात आले. उध्दव शेळके यांची 'धग', शंकर पाटील यांची 'टारफुला', रणजित देसाई यांची 'माझा गाव', हमीद दलवाई यांची 'इंधन', ना. धो. महानोर यांची 'गांधारी', रा. र. बोराडे यांची 'पाचोळा', आनंद यादव यांची 'गोतावळा' या कादंब-या चा निर्देश करावा

लागतो.

उध्दव शेळके यांनी मोठया प्रमाणात कादंब-या लिहल्या. त्यांच्या जवळजवळ तीस-पस्तीस कादंब-या आहेत. निवळ ग्रामीण जीवनावर असलेल्या 'बाई विना बुवा', 'डाळिंबाचे दाणे', आणि 'धग' या तीन कादंब-या पैकी 'धग' ही महत्त्वाची कादंबरी आहे. 'बाई विना बुवा' मध्ये विदर्भाचे दर्शन दाखविताना लैंगिकता आणि वासना यांचे चित्रण आले आहे. तमाशातील स्त्रीची जीवनव्यथा 'डाळिंबाचे दाणे' या मध्ये येते. 'धग' कादंबरीत शिंप्या च्या जीवनाचा वेध घेतला आहे. परंपरांगत चालत आलेल्या आपल्या पध्दतीने शिंपीचा व्यवसाय करणा-या कुटुंबाची व्यथा मांडणारी कहाणी आहे. शिंपी असला तरी तो एक माणूस

आहे. त्याच्याही काही अपेक्षा आहेत. तो जगण्यासाठी धडपड करतोय. आपल्या घराला सुखात ठेवण्यासाठी कष्ट करतो. महादेव व कौतिक यांच्या आशा निराशांनी संपूर्ण कादंबरी साकारली आहे. छोटया छोटया घटनातून दुःखाची जाणिव व्यक्त करताना दिसतात. शेळके यांनी आपल्या कादंबरीत खास विदर्भातील बोलीभाषाचा वापर केल्यामुळे त्यातील प्रसंग अधिक बोलके दिसतात.

शंकर पाटील यांची 'टारफुला' ही कादंबरी तीन भागात आहे. त्यात त्यांनी गावातील गुंडगिरीने पोखरलेले गाव दाखवले आहे. कादंबरीची सुरुवात होते ती गावचा कर्ता पाटील वारल्यानंतर दत्तकाच्या निमित्ताने गुंडांमध्ये भांडणाला सुरुवात होते. त्यात भर दिसते की स्थानिकानी निवडून दिलेला पाटील गावचा विचार न करता गुंडांना हाताखाली घेऊन गावात भीतीदायक वातावरण तयार करतो. याची भीती बाळगून आबा कुलकर्णींनी गाव सोडून देण्याचा निर्णय घेतो. शंकर पाटलांनी जे दहशतीचे चित्र साकारले आहे. त्यात उग्रता आणि दाहकता दिसते. उदा. खुरप्याने डोळे काढलेला कोळाचा प्रसंग होय. पाटलांनी कादंबरीत ग्रामीण भाषे बरोबर नागर भाषाही वापरली आहे. पण त्यांची ग्रामीण भाषा अधिक उठून दिसणारी आहे.

हमीद दलवाई हे मुस्लीम सत्यशोधक आणि राष्ट्रीय सेवादलाचे कार्यकर्ते असल्याने त्यांनी लिहिलेली 'इंधन' ही कादंबरी राष्ट्रीयत्वाचा विचार सांगणारी आहे. 'इंधन' ची संपूर्ण कथा मुळात धर्मश्रद्धेला आधार न देता राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेवर जोर देणारी आहे. कादंबरीचा प्रमूख पात्र जरी मुस्लीम असला तरी तो पुरोगामी विचारांचा आहे. परंतु गाव

परंपरावादी असून अनेक वाईट चाली त्यात आहेत. उदा. सास—याच्या वासनेला बळी पडलेली सुदामाची सून, व्याभिचारी धोबीन, नव—याशिवाय इसाक बरोबर संबंध ठेवणारी लक्ष्मी तसेच इकसाक बरोबर संबंध ठेवणारी ब्राह्मण कन्या सुमती असे अनेक अप्रवृत्ती असलेले गाव हमीद दलवाई यांनी उभे केलेले आहे.

ना. धो. महानोर यांची 'गांधारी' (१९७३) या कादंबरीत अनेक सुष्ट—दृष्ट प्रवृत्तीच्या माणसांचे चित्रण आले आहे. जयदेव आणि राजमल यांचे भ्रष्ट राजकारण, तर दुस—या बाजूला भागवतासारखा सुशिक्षित व निष्ठावान शेतकरी, कलाप्रेमी लालजी 'गांधारी'ला परिवर्तन करणारा असतो. पण तो 'गांधारी'चे स्वप्न पूर्ण करू शकत नाही, कारण त्याच्या मध्ये राजकारण येत असते.

आनंद पाटील यांची 'कागुद' ही अतिशय लहान कादंबरी आहे. पण तीचा आवाका खूप मोठा आहे. त्यात शेती नावावर करण्यासाठी एक साधा कागद करून घेण्यासाठीचा प्रसंग आहे. ग्रामीण जीवन, त्यातील वृत्ती—प्रवृत्ती, शेतकरी नायकाच्या बापाची मानसिकता खूप उत्कटपणे व्यक्त केली आहे. वासुदेव मुलाटे यांची 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' हया कादंबरीत सहकारी संस्थांमध्ये कारभार कसा चालतो याची कठोर चिकित्सा करणारी, या सहकारी संस्थांमध्ये निर्माण झालेल्या वैगुण्यांची चिरफाड करणारी ही कादंबरी आहे. सदानंद देशमुख यांनी भारतातील विविध राज्यांत आणि महाराष्ट्रतदेखील म्हणजे विशेषतः विदर्भात जे शेतक—यांच्या आत्महत्यांचे सत्र सुरू झाले होते. त्या पार्श्वभूमीवर त्यांनी 'बारोमास' ही कादंबरी लिहिली. राजन गवस यांच्या 'चौडक' आणि 'भंडारभोग' या दोन कादंब—यात त्यांनी देवदासींच्या जीवनावर भेदक चित्रण केले आहे.

आनंद यादवा यांची 'गोतावळा' (१९७१) या कादंबरीत पहिल्यांदा प्राण्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रत्यय दाखवला आहे. ही कादंबरी नवीन संस्कृतीला स्वीकारत नाही. नारबा परंपरागत जीवन चौकटीत जगणारा व्यक्ती आहे. त्यामुळे त्याची हार होते. नारबा शेतीच्या बदलत्या जीवनाबरोबर बदलला असता तर त्याची दुरावस्था झाली नसती. नारबा आपल्या गोतावळ्यात एवढा अडकला होता की त्यातून तो बाहेर पडू शकत नव्हता.

समारोप:

अशा प्रकारे या सर्व कादंब—यातून असे दिसते की (१९६०)नंतर ग्रामीण कादंब—यात अनेक नवीन प्रश्न, प्रसंग, समस्या, राजकारण, नवीन संस्कृती, वासना, अपयश, सहकारी संस्था, ग्रामीण स्त्रीयांचे त्रास, असे सर्व बदल स्वरूप ग्रामीण कादंबरीत पहावयास मिळते.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) ग्रामीण साहित्य:बदलते संदर्भ (समीक्षा)— शेषराव मोहिते —साक्षात प्राकशन
- २) ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि शोध — डॉ. नागनाथ कोल्तापल्ले — मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे.
- ३) ग्रामीण साहित्य: एक चिंतन — द. ता. भोसले — मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे ३०.
- ४) ग्रामीणता: साहित्य आणि वास्तव — आनंद यादव : मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे ३०.

मराठी साहित्यातील नव समाजाचे भान

प्रा. यादव धोंडूजी मोरे

मराठी विभाग, सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय, पालघर
(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

इ. स. १८१८ ला पेशवाईचा अस्त झाला आणि भारतीय राजकारणाची सत्तासुत्रे इंग्रजांनी ताब्यात घेतली. याचबरोबर १९२० ला ठिळकांचा अस्त झाला आणि भारतीय राजकारणाची सत्तासुत्रे गांधीजींनी आपल्या ताब्यात घेतली. गांधीजींनी दिलेल्या हाकेने खेडयाकडे 'चला' अशी हाक दिली.

१९ व्या शतकाच्या आरंभी जन्माला येऊ लागलेले आधुनिक मराठी साहित्य हे प्राचीन व मध्ययुगीन साहित्याच्या तुलनेत प्रकृतीने अंतर्बाह्य भिन्न असलेले दिसून येते. आधुनिक समाजातील भारतीय साहित्य क्षेत्रापुरता त्यातल्या त्यात आधुनिक मराठी साहित्य क्षेत्रापुरता मर्यादित विचार करायचा झाला तर असे म्हणता येईल की, प्राचीन मराठी साहित्य हे धर्मप्रवण, आध्यात्मिक पारलौकिक मूल्यांनी प्रेरित होते तर आधुनिक मराठी साहित्य हे भौतिक इहलौकिक जीवन वादाचा पुरस्कार करणारे होते.

आधुनिक मराठी साहित्याची संकल्पना ही गतिमान समाजाच्या प्रवाहाबरोबर एकनिष्ठ राहणारी, त्याचबरोबर आधुनिक युगाची जी सर्वमान्य मूल्ये आहेत. आधुनिक समाज जीवनात समता, स्वातंत्र्य, बंधुता या धर्मनिरपेक्ष लोकशाही मूल्यांना प्रतिष्ठा आहे. त्याचबरोबर विज्ञाननिष्ठ व्यापक मानवी नितिमत्ता, व्यक्ती व समाज यांच्या जीवनात सुंदरता आणणारी आहे. समाजाचे कल्याण लक्षात घेऊन जबाबदारीने व्यक्तीने वर्तन आणि आचरण केले पाहिजेत असे आधुनिक समाज मानतो. म्हणजे व्यक्ति विशिष्ट समाजनिष्ठा यांनाही आधुनिक साहित्यात मूल्यांच्या पातळीवर स्थान असते. त्यातूनच आधुनिक साहित्यात वेळोवेळी व्यक्तिनिष्ठ आणि सामाजिक पातळीवर प्रयोग, परिवर्तन होतात. उदा. वैयक्तिक पातळीवर आत्मविष्कार, विद्रोह, रोमांटिकवृत्ती प्रयोगशीलता यांनाही स्थान असू शकते आणि सामाजिक पातळीवर दलित, ग्रामीण, आदिवासी, भटके, फुलेवादी, आंबेडकरवादी, सावरकरवादी इत्यादी परिवर्तनवादी साहित्य निर्मितीलाही स्थान असू शकते. यामुळे आधुनिक मराठी साहित्य हे प्रवाही, प्रयोगशील, परिवर्तनवादी, विकसनशील, पुरगामी, नवतावादी इत्यादी विशेषणांनी युक्त होऊन समाजप्रवाहाच्या हातात हात घालून सतत काळाबरोबर वाटचाल करतांना दिसते.

इ. स. १८२० ते १९७० या दिडशे वर्षांतील आधुनिक मराठी साहित्याने आपल्या प्रवाहाच्या निरनिराळ्या टप्प्यांवर अनेक वळणे घेतलेली आहेत. त्या टप्प्यांवर त्याच्या अगोपागाया विकास होत गेला आहे. सत्तर ते ऐंशीच्या दशकात दलित, ग्रामीण साहित्याच्या चळवळी आपआपल्या मार्गांनी आकार घेतांना दिसतात.

यातूनच महाराष्ट्रात १८५० च्या आसपास हळूहळू मराठी समाजात नवा सुशिक्षित ब्राम्हणवर्ग तयार झाला. ब्रिटिश शिक्षण व्यवस्थेत प्राशात्य साहित्याचा समावेश असल्याने या नव्या सुशिक्षित ब्राम्हण वर्गाला त्या साहित्याचा परिचय झाला. परिणामी आधुनिक मराठी साहित्याचा स्रोत नव्या मराठी समाजाच्या सांस्कृतिक अंगाचा एक भाग म्हणून आकार घेऊ लागला. त्यातूनच अनेक मराठी साहित्यिक पुढे आले. तथाकथित आधुनिक मराठी साहित्याची प्रस्थापना झाली. पुढे त्यालाच प्रवाह स्वरूप प्राप्त झाले.

देशाला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत तरी आधुनिक मराठी साहित्यावर ब्राम्हण वर्गाचे वर्चस्व होते. या वर्चस्वामुळे व त्या वर्गाच्या सुशिक्षितपणामुळे त्या वर्गाचेच अनुभविष्ठ मराठी साहित्यात आविष्कृत होते राहिले. त्या वर्गाच्या विचारविश्वाच्या कक्षेत येणारे नवे नवे प्रवाह, विकासाच्या नवनव्या कल्पना, साहित्य निर्मितीच्या नवनव्या कल्पना, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र यांच्यात नवनवी भर पडून त्याच्या आधारे नवसमाजरचना मनाची नव्याने कळलेली रचना याचाही प्रभाव त्या त्या वेळी मराठी साहित्यावर पडला आणि ते विविध नांवानी ही वळणे ओळखली जात असत. उदा. जीवनवादी, कलावादी, मनोरंजनवादी, वास्तववादी, अतिवास्तववादी, मनोविश्लेषणावादी, व्यवस्ततावादी, संरचनावादी, प्रयोगशील, विररचनावादी इ. नवी नावे, नव्या संकल्पना त्यावेळी रूढ होत असत. हे सगळे होत असले तरी समग्र समाजाचे दर्शन त्यात काही होत नसे प्रामुख्याने ब्राम्हण समाज, त्यांच्या सुधारणा, त्याचे कुटूंब, त्याचे ताण-तणाव, त्याचे त्या वर्गातर्गत समाजदर्शन एवढ्यापुरते मर्यादित होते. व्यरेग्राफ म्हणून म. फुले यांचे सर्व साहित्य, धुनधारी यांची पिराजी पाटील ही कांदबरी, ह. ना. आपटे यांची एखादी कथा श्री. म. मारे यांचे साहित्य इत्यादीचा उल्लेख करावा लागतो.

इ. स. १९२० नंतर ही कोंडी हळूहळू फुटतांना दिसते. साम्यवादाच्या प्रभावामुळे मुंबईच्या कामगार विश्वावर, भा. वि. वरेकर लिहू लागले. वि. स. सुखटणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, बा. द. सातारकर इ. मंडळी प्रादेशिक जीवनाचे आणि उपेक्षित समाज घटकाचे चित्रण करू लागली. गांधीवादी तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव हळूहळू त्यावेळच्या मराठी साहित्यावर पडू लागला. त्यातून कोकणातील, देशावरील, मराठवाड्यातील, विदर्भातील ग्रामीण समाजाचे वास्तव चित्रण मर्यादीत का होईना पण मराठी साहित्यात येऊ लागले.

इ.स. १९२० ला ठिळकांचा अस्त झाला. आणि भारतीय राजकारणाची सत्तासूत्रे गांधीजींनी आपल्या ताब्यात घेतली व भारताचा राज्यकारभार सुरू झाला. गांधीजींनी आपल्या नव्या मंत्रातून 'खेडयाकडे चला' अशी हाक दिली त्यामुळे देशातील घटणीतील खेडयाच्या महत्वपूर्ण स्थानाचे वाढते. भान सुशिक्षितांना झाले. ग्रामीण समाजाची वैचारिक नांगरणी सत्यशोधक समाजाने केली. साम्यवादाचे विचारमंथन ही शेतकरी कामगार्यांच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधण्यास कारणीभूत ठरले. म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव

पाटील या समाज प्रबोधकांच्या परिवर्तनवादी चळवळींनी ग्रामीण समाजाला समाजभिर्मुख केले. नागर समाजाची दृष्टी वेधण्यासाठी आणि ग्रामीण समाजाची जाण वाढण्यासाठी, या सर्व गोष्टी आपआपल्या परीने पूरक ठरल्या.

मानवी जीवन कथेत घेणाऱ्या किंबहुना जीवनाशी निगडित झालेल्या सर्व घटकांचा त्यात समावेश झाला असून निसर्ग आणि मानवी जीवन यांच्या संघर्ष समन्वयातून हे सारे कथाविश्व साकार होत गेलेले दिसते. त्यात निसर्गातील अद्भूत चमत्कार आहेत. वृक्षवनस्पती आहेत. फळे, फुले आहेत, पशू पक्षी आहेत आणि साक्षात मानवी जीवनही आहे.

शंकरराव खरातांची कथा ही समाजाच्या अधःस्तरातील दलित समाजाचे प्रातिनिधीक चित्रण करणारी कथा आहे. उदा: उपेक्षित जीवन याचे वास्तव चित्रण त्यांनी केले आहे. आपल्या समाजातील सुख — दुःखाचे धागेदोरे त्यांनी अचुकपण मांडले आहेत. त्यांच्या पुढील प्रमाणे **‘बारा बलुतेदार’**, **‘तडीपार’**, **‘दौडी’**, **‘टिटवीचा फेर’** आणि **‘सांगावा’** ह्या कथा सकस आहेत.

खरातांनी ग्रामीण जीवनातील दलित अस्पृश्य वर्गाची सुख-दुःख, त्यांच्या भावभावना, त्याचे विचार, त्यांच्या श्रद्धा, अंधश्रद्धा, त्यांचे दारिद्र्य इ. जे पाहीले ते सांगितले आहे.

‘सांगावा’ कथेतील रामा, लाकडाच्या भाराने तो करकरा लवत होता. अंगाच्या निबर फासोळ्या उठून दिसत होत्या. भकाळी पोत भात्यासारखे खालवर होत होते. बेलदाराच्या गाढवागत त्याने मसणवटीत खेपा टाकल्यांचा चारच वाक्यातून खरातांनी मूर्तीमत दारिद्र्याने आणि उपासमारीने खंगलेल्या रामाचे चित्र उभे केले आहे. त्याचे कपडे देखील अंगणातील पैरण, धोतराचा धडूता, डूडचं पागुट, आणि घोंगड्यांचा पटकार बस! इतकेच आहेत. असा ह रामा खाली मुंडी घालून घाम गाळणारा आपल्या घरची ‘थंड चूल’ पेठावी म्हणून धडपडतो आहे. पण या महारांचे दर्शन देखील अशुभ मानणऱ्या माणसांना त्याची दया येत नाही. त्यांच्या भावना समजू शकत नाही हीच त्याची व्यथा लेखकाने अत्यंत परिणामकारक मांडली आहे.

अडाणी अशिक्षित म्हणून उपेक्षित राहिलेल्या या लोकांना साधी माणूसकी देखील दाखविली जात नाही. मात्र तीच माणसे निष्ठेने, प्रेमाने, आणि नेकीने आपली कामे करीत असतात. सामाजिक अन्याय सहन करीत ही माणसे खचून, पिचून गेलेली दिसतात.

झोपेत जाग्या झालेल्या रामाच्या लहान मुलाने बा, भाकरी आपली? असा केविलवाणी प्रश्न विचारावा यात अतिशय भेदकता सामावली आहे. त्या मुलाचा प्रश्न हा काल प्रश्न न राहता जाणत्या समाजधुरीनाच केलेले हे आवाहन आहे असे वाटते. कोणत्याही प्रकारचे भाष्य अगर उपदेश न करता केवळ रामाच्या चित्रणातून उभी राहिलेली ही कथा उपेक्षित वर्गाचे दुःख अत्यंत प्रभाविपणे नजरेस आणून देते.

द. मा. मिरासदार या कालखंडातील महत्वाचे लेखक म्हणून त्याचा उल्लेख केला जातो. माडगूळकराप्रमाणे ग्रामीण कथा लिहिण्याचे श्रेय द. मा. मिरासदार व शंकर पाटील यांच्या कथेकडे जाते. मिरासदारांनी मराठी वाङ्मयात विनोदी कथा लिहिण्याचे काम केले. विनोदी कथेत निवेदनाची चातूरी असल्याशिवाय विनोद खुलणार नाही. मिरासदारी शैली मराठी साहित्यात अवतरण्याचे कार्य त्यांनी केले आहे.

मिरासदारांनी पुढील **‘माझ्या बापाची पेंड’**, **‘भुताचा जन्म’**, **‘ताजमहल’**, **‘हुबहुब’**, **‘चुटक्याच्या गोष्टी’**, **‘गफलता’**, **‘विरंगुळा’**, **‘चकाट्याचास्पर्श’**, **‘गप्पागोष्टी’**, **‘भोजनाऊ’**, इ. कथासंग्रह प्रसिध्द झाले आहेत.

कहाणी ही ग्रामीण संस्कृतीशी जिवाळयाने निगडित आहे. खेड्यातील पारावर व चावडीवर ती वाढली. तेव्हा ‘गावाकडच्या गोष्टी’ किंवा ‘गावरान’ गोष्टी सांगण्यासाठी कहाणीची गोष्टीची शैली सुसंगत आहे. या दृष्टीने परंपरागत घाटातून नव्या आशयाची कथा सांगण्याची मिरासदारांची कामगिरी मोलाची आहे.

भूताचा जन्म या कथेतील तुकाराम लांडगेच्या रेखीव, पहाडी, व्यक्तिमत्वाचे दर्शन घडवून गुंडगुळ्याच्या माळावर भूताच्या भितीने त्याची उडालेली घाबरगुंडी म्हणजे परस्पर विरोधातून नेमकेपणाने टिपलेल्या विनोदाचे दर्शन होय. त्या माळावरून हा बलदंड माणूस घाबरून गुरासारखा ओरडत एकदाही मागे न पाहता ठेचकाळात धडपडत धावत सुटतो. त्याची छाती भात्यासारखी वर खाली होऊ लागते आणि तरीही तुकाराम लांडगे गुंडगुळ्यांच्या माळावर भुताशी आपण कशी कुस्ती केली याचे फक्कड वर्णन सांगत असतो.

शंकर पाटील यांचे कथासंग्रह पुढील प्रमाणे त्यांनी लिहिले आहेत. बहुजनांचे उपेक्षित जीवनक्षेत्र मुख्यतः ग्रामीण कथेने मराठी साहित्यात आपले शंकर पाटील यांनी वळीव, १९५८, भेटीसाठी, १९६० इत्यादी कथेसंबंधीच्या नव्या कलादृष्टीचा प्रत्यय त्यांच्या कथा साहित्यात शंकर पाटील हे एक प्रयोगशील कथाकार आहेत व माडगूळकरांच्या कथेत न येणाऱ्या मनोविश्लेषण, संज्ञाप्रवाह या गोष्टीचा ते वापर करतात.

पाटीलांच्या स्वभावाला विनोदाचे अंग असले तरी त्यांनी प्रकृती मुलतः जीवनाच्या करुणगंभीर नात्यातच खरीखुरी रंगते त्यांच्या वळीव मधील कथांतून हे दुसरे पाटील आपल्याला सतत दिसतात. ‘खड्डा’, ‘माहेर’, ‘दसरा’, ‘भुजंग’, ‘ऊन’ या कथांतून खेड्यातील स्त्रीचे काबाडकष्ट सोशिकपणा, दुसऱ्यासाठी झिजणे, पण त्याचबरोबर तिचे कुटुंबातील केंद्रस्थान ते रंगवतात.

पाटीलांनी खेड्यातील कुटूंबात प्रामुख्याने स्त्रीला महत्व असल्याने माता, कारभारीन, वहीनी, बहीण, मुलगी, सासूरवाशीण, नणंद, शेजारीन, भावजय इ. अनेक नात्यातील तिची रूपे आपणासमोर येतात.

द. मा. मिरासदार, उध्दव शेळके, शंकरराव खरात, मनोहर तल्लार, वामन इंगळे, मधुकर केचे, शंकर पाटील, बाजीराव पाटील, चंद्रकांत भालेराव, रा.र. बोराडे, आनंद यादव असे अनेक ग्रामीण कथालेखक या काळात उदयास आले. या माणदेशी माणसाबरोबर कोकण, वऱ्हाड, खानदेश, मराठवाडा या प्रदेशातील ग्रामीण माणूसही कथेतून आपले अनुभव बोलू लागला.

इ.स. १९६० च्या सुमारास मराठी कथेत काही नवीन प्रवृत्ती दृष्टीस येऊ लागल्या. साहित्याच्या जवळजवळ सर्वच क्षेत्रात एक नवी पिढी उदयास आलेली दिसते. कथाक्षेत्रात जी.ए.कुलकर्णी, कमल देसाई, दि.पु.चित्रे, चि. त्र्य. खानोलकर या सर्व लेखकांचे साहित्य वाचत

असतांना काही गोष्टी प्रामुख्याने जाणवतात. नजरेत भरणारी पहीली गोष्ट म्हणजे या लेखकांची वाङ्मयाविषयीची भूमिका या लेखकाच्या लेखी वाङ्मय हे एक साधन नसून जीवनाचे ते एक माध्यम आहे. अशा गांभीर्यान त्यांनी वाङ्मय निर्मिती केली आहे.

दुसरी गोष्ट, मानवाच्या सद्य-जीवनाबद्दलच नव्हे तर एकंदर मानवी अस्तित्वाबद्दलच्या अगदी मूलभूत प्रश्नांच्या अनुरोधाने जीवन मुळापासून पूर्णपणे जाणून घेण्याची तळमळ व धडपड या लेखकांच्या वाङ्मयातून दिसते.

या लेखकांच्या लेखनातून आणखी एक गोष्ट जाणवते की ती ही की हे वाङ्मय पूर्वीच्या वाङ्मयापेक्षा वेगळ्या प्रकारचे आहे. या लेखकांच्या साहित्यातून जे जीवनदर्शन घडते किंवा जीवनाचा जो अन्वयार्थ लावलेला आढळतो त्यामागे काही विशिष्ट विचारसरणी दिसून येते.

अस्तित्ववादी साहित्य :- दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळापासून कामू, इलियट, हेमिंग्वे, आपल्या शेवटच्या लेखनात वेल्स व सॅम्पू अल बेकेट, कापका, मॉरिस, विल्यम कॉलिन्स इ. लेखकांनी व विचारवंतांनी अस्तित्ववादाने विचारात घेतलेल्या मानवासमोरील समस्या हाताळल्या आहेत. माणसे ही जेम भ्वससवू डमद .....जेम जेनॉमिक डमद आहेत अशी जाणीव इलियटला झाली होती. हेमिंग्वेने आपल्या जेम वसक डंद दक जेम मॅमं मध्ये जीवन म्हणजे मानव नियती यांचे अखंड वृंद या दीर्घ कथेत नियतीने अखेर जिंकली तरी मानाने, त्याच्यातील मनुष्यत्वाने माणूस अजिंक्य राहिल आहे. म्हणून जीवन ही माणसांची शोकांतिका नाही असेच हेमिंग्वे या कथेतून सूचवितो.

अस्तित्ववाद आज एका बध्दतेत वा वर्तूळात सापडला असला तरी त्याने आजच्या मानवाला एक नवे भान दिले आहे. मानवी अस्तित्वासंबंधी नव्या जाणीवा करून दिल्या आहेत. व कलावंतांच्या दृष्टीला नवे परिमाण देऊन केलेचे क्षेत्र व्यापक व सखोल केले आहे हे नाकारता येत नाही. चित्रे, जी.ए.कुलकर्णी, नेमाडे, कमल देसाई, खानोलकर, भाऊ पाध्ये यांच्या लेखनात हे नवे भान व नवी दृष्टी असल्याचे दिसते. त्यांनी हया विचारप्रणाली संपूर्णतः स्वीकारल्या की नाही कोण जाणे पण त्यांच्या अनुभव घेण्याच्या पध्दतीत या नव्या जाणीवामुळे फरक पडलेला त्यांच्या वाङ्मयात दिसून येतो.

आजच्या नव्या पिढीच्या कथावाङ्मयाकडे वळले म्हणजे जी.ए.कुलकर्णी, कमल देसाई, चित्रे, खानोलकर व तेंडुलकर ही नावे या तत्वप्रणालीच्या संदर्भात प्रामुख्याने पुढे येतात. त्यांचाच विचार या कथावाङ्मयात केलेला आहे.

जी.ए.कुलकर्णी यांचे कथासंग्रह पाहिले तर काही गोष्टी लक्षात येतात. 'निळा सावळा' (१९५९), 'पारवा' (१९६०), 'हिरवे रावे' (१९६३), 'रक्तचंदन' (१९६६), 'काजळमाया' असे जि.ए. चे कथासंग्रह आहेत. त्यातील 'चंद्रावळा', 'गुंतवळा', 'मुखवटा', 'शॅलॅट', 'बळी', 'सोडवण', 'पुरुष' अशा एकापेक्षा एक वरचढ कथा आशय घनतेने व महाकाव्यात्मक गुणांनी भरलेल्या आहेत.

सोडवण मधील डॉ. फाटक, डॉ. दातेकडे पाहुन मनाशी म्हणतो, आयुष्यातील कारण आणि परिणाम यांची स्पष्ट कल्पना करून सदैव स्वच्छ सुर्यप्रकाशात निःशंक जगणारी पुष्कळ अत्यंत मुर्ख व उथळ माणसे असतात त्यापैकी तो एक त्याला काय सांगायचे? आणि त्याला समजणार तरी काय? कागदाची घडी घालावी त्याप्रमाणे त्याने सांगितल्या प्रमाणे आपल्या जीवनाची घडी घालून ठेवली आहे.

'सोडवण' मध्येच डॉ. फाटकाचा जुना मित्र दिवगी त्याला म्हणतो हे अशादी असंच व्हावे हे फार पूर्वीचे कुणीतरी लिहून ठेवलं होतं. ते सारं 'ब्लूप्रिंट' प्रमाणे झाले मी ओळखले. मी ओळखलं. मी जन्मलो ना, त्याचवेळी मी हा नंबर काढला. हेच तिकीट माझ्या नावाने ठेवण्यात आले होते. असे माणसांच्या आयुष्याचे ब्लूप्रिंट्स तयार करणारी, त्यांना हातातली बाहुली बनविणारी शक्ती कशी आहे? अशा प्रकारचे चित्रण केले आहे.

जी.ए. नंतर दुसरे उल्लेखनीय नाव म्हणजे कमल देसाई यांचे जी.ए.च्या लेखनावर अस्तित्ववादाची छाप आहे. तर कमल देसाई यांच्या लेखनावर नव अनुभववाद डोकावतो.

कमल देसाई यांनी पुढीलप्रमाणे कथासंग्रह लिहिलेले आहेत. रंग (१९६२) व रंग २ (१९९८) हे कथासंग्रह त्यांच्या कथेतील अनुभवविश्व पारंपारिक मध्यमवर्गीय कौटुंबिक भावविश्व व मूल्यव्यूह यांच्या चौकटीत न बसणारे आहे स्त्रीमुक्तीची स्वतंत्र संकल्पना त्यांनी साकारली. सामाजिक संदर्भापासून जाऊन स्त्री-पुरुष संबंधाचे मानसिक व अस्तित्वात्मक पातळीवरून साधलेले चित्रण हे त्यांच्या कथेचे वेगळेपण आहे.

रंग हा कमल देसाईचा पहिला कथासंग्रह रंगची नायिका सुमित्रा जोशी हिने वडिलांचा संसार सांभाळला आहे. नुकतेच धाकट्या बहिणीचे लग्न लावून दिले आहे. तिला पुरुषाच्या आधाराची गरज वाटत नाही. आपण अपूर्ण आहोत असा न्युनंगडही तिच्यापाशी नाही. आपल्या दुःखाला नाव देण्याचे ती नाकारते. यानंतरच्या कथाभागात स्त्री-पुरुष नातेसंबंधात येणारी हिस्त्रंता, वैरभाव लेखिकेने मांडला आहे. पुरुषाच्या ओरबाडून, रक्तबंबाळ करून तिला आपले स्वस्त शोधावेसे वाटते. स्त्री -पुरुषांच्या नात्यात स्त्रीला स्वतःचे संपूर्ण दानच करावे लागते. हा जुना साचा पुन्हा एकदा अपरिहार्यपणे मांडला आहे. स्वातंत्र्याची अशी कोंडीत पकडणारी वाट या कथेत मांडली आहे.

इ. स. १९९४ साली लिहिलेल्या 'श्राद्ध' या कथेत स्त्रीच्या जीवनाचा अर्थ नव्या मार्गाने शोधण्याच्या प्रयत्न दिसतो. परंपरा नाकारणारी स्त्री निसर्गातच एक शक्ती आहे असा विचार या कथेत मांडला आहे. कमल देसाईच्या कथा विचारमंथनाच्या आहेत. परंपरा, नवता या धृवात हेलकावणाऱ्या प्रामाणिक धाडसी मनाचा आविष्कार आहेत.

या दृष्टीने त्याच्या 'महादेववादी रंग', 'आम्हा घरी धन', 'तिळा बंद' या कथा विशेष अभ्यासनीय आहेत. कमलाबाईच्या कथातून जो अनुभव व्यक्त होतो. तो अत्यंत व्यक्तीकेंद्री आहे. किंबहुना जो व्यक्तीगत, वाटावा इतका ही कथा आतमलक्षी आहे. स्वतःच्या व्यक्तीगत अनुभवातून आपलं कथा विश्व त्या साकार करतात.

इ. स. १९७० ते १९९० स्त्री कथाकार पुढे आल्या. तारा बनारसे, विजया राजाध्या, सुधा नरवणे यांच्यानंतर कमल देसाई, गौरी देशपांडे, सानिया, आशाबगे, अंबिका सरकार, सुकन्या आगाशे, प्रिया तेंडूळकर तसेच ग्रामीण कथाकारात चारुता सागर, सखा कलाल, नागनाथ कोल्तापल्ले, आनंद पाटील, मोहन पाटील, बाबाराव मुसळे हे कथाकार नजरेत भरले.

ग्रामीण कथाकारात ज्याचे नाव घ्यावे लागते ते महत्वाचे लेखक म्हणजे चारुता सागर हे होत. चारुता सागर यांचा 'नागीण' हा कथासंग्रह (१९७६) 'नदीपार' (१९७०) आणि 'मामाचा वाडा' (१९७८) ही तीनच पुस्तके असले तरी कथाकार म्हणून चारुता सागर यांनी मोठे नाव कमावलेले आहे. यांचे संपूर्ण नाव दिनकर दत्तात्रेय भोसले हे आहे.

'नागीण' या कथासंग्रहाच्या शेवटी 'असेही दिवस' या नावाचे आत्मकथन आहे. अतिशय स्वच्छ व नितळ, हे आत्मकथन हे या संग्रहाचा उत्कट भाग आहे.

माणसांचा तन्मयतेने शोध घेणे ही सागरांच्या साहित्याची रीत आहे. हा शोध घेणारे त्यांचे मन शांत, चिंतनमग्न म्हणूनच कलावंताची तटस्थता सहज धारण करणारे असे झाले आहे.

'दर्शन' या कथेत जोगतिणीच्या आयुष्याचे घडणारे दर्शन मनाला स्मिन्न करणारे आहे. हे घडवून आणताना, आजपर्यंत अज्ञात राहिलेल्या दृजोगतिणीच्या खाजगी जीवनाचा तपशील सागरांनी फार मोठया आस्थेने पण कलात्मक अलिप्तपणे आपल्या समोर मांगले आहे. त्यामुळे या दर्शनाला दुःखाची व्याकुळ सुरावट लाभते आणि ते पितळेच्या लखलखीत मुखवट्यासारखे गूढ व गहिरें बनत जाते.

'दर्शन' ही जागेतीणीच्या तीन पिढ्यांची कर्मकहाणी पुढे ही मधल्या पिढीची प्रतिनिधी उभा जन्म देवीच्या सेवेत घालविल्यावर ती आता मरणाच्या दारात बसली आहे. आपल्या तरुण भाचीची, रूकीची वाट बघते आहे. तिचे देवपणा मानणारे भगतगण तिच्या अवतीभवती आहेत आणि तिच्या विज्ञात चाललेल्या डोळ्यामुळे तिच्या गतजीवनाचा पट उलगडत आहे.

'नागीण' ही सर्पाच्या भीतीने जखडलेल्या चंद्राची कथा, मळयाकडच्या फांदीवाटेवर डोंई पडलेली नागीण फुस्करत ताठ खडी झाली. आणि नवऱ्याचे जेवन घेवून निघालेली चंद्रा मुठ मारल्यासारखी खिळून गेली. तिच्या मनाची अनावर भीती कुणालाच कळत नव्हती. माजाला आलेले दोन वाव जनावर मारल्याबद्दल सारे पांढरी गाव तिच्या वाघाची छाती असलेल्या नवऱ्याचे कौतुक करत होते. तिला मात्र लहानपणापासून सापाची इतकी भीती की कुठे दोर दिसला तरी ती दचकूच उठायची. नवराबायकोच्या विश्रब्ध प्रेमाचे आणि नागजोडीच्या वेगवान वासनेचे चारुता सागरांनी वेधक वर्णन केले आहे.

आनंद यादव यांनी कथालेखनाला प्रारंभ केला तेव्हा त्यांची बरीचशी काव्यरचना झालेली होती. कवी प्रकृतीचे ग्रामीण कथाकार असा त्यांचा पिंड बनला. त्यांची ग्रामीण जीवनाची आत्मनुभूती, दीन दुबळ्याबद्दलची कणव मातीची ओढ हे सर्व गुण जातिवंत व कसदार होते पण त्याचबरोबर गुणांना व जाणिवेला कलात्मक संघटन व आकार प्राप्त करून द्यावा असा उत्कट ध्यासही त्यांना होता. या कलात्मतेसाठी ग्रामीण कोलीभाषेच्या सामर्थ्याची कसोशीने व कलात्मक कथेने उकल करावी असे त्यांच्या मनाने घेतले.

आनंद यास्व हे ग्रामीण साहित्याच्या संदर्भात स्वतंत्र भूमिका मांडू पाहणारे कथाकार होत. खळाळ (१९८४) मराठी ग्रामीण कथेच्या विकासातला हा महत्वाचा टप्पा आहे. 'खळाळ' हा कथासंग्रह प्रसिध्द झाला आणि त्यातील 'मोट', 'धुणे' यासारख्या कथातील भाषेच्या सुरावटीने मन हर्षभरीत झाले. त्यातला थंडगार खळाळत्या लावल्याने मनाला पालवी फुटली. त्यांच्या कथेत खेड्यातील जीवनाचे व्याकुळ आकलन दिसले. जीवनदर्शन व कलात्मकता यातला तोल साधने अवघड असते. जाणीवपूर्वक कलात्मकतेचा पाठपुरावा करायचे ठरवले तर हा तोल साधने अवघड असते. त्यांच्या कथेतील कथा कमी झाली व चिंतन वाढले, अलिकडे तर चिंतनात्मक लेखनाचा वेगळा प्रकारच ते रुढ करीत आहेत.

आनंद पाटील यांची 'कागुद आणि सावली' या दोन दीर्घ कथांच्या संग्रहाने त्यांचे नाव ठळक झाले. स्वतंत्रप्राप्तीनंतरच्या काळात ग्रामीण भाग जागा झाला. त्यांनी आपली आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. शेतीचे जोडधंदे उभारले. जुन्या घराची डागडूजी केली आणि नवे घर बांधण्याचे बेत केले. यातून भाऊबंदकी, गृहकलह यांना आवाहन मिळाले. कोर्टकचेच्या सुरू झाल्या आणि नोकरशाही, ग्राम पातळीवरची, शहरातली यांच्यावर विसंबून राहावे लागले. या सान्या उलथापालथीचा, लांडया लबाडयाचा आणि दारिद्र्याच्या कचाडयात धडपडणाऱ्या माणसांचा, बायाबापडयांच्या दुःख दैन्याचा आलेख आनंद पाटील यांनी आपल्या कथेतून सादर केला आहे. त्यांच्या कथालेखनाचा पाठपुरावा केला तर ग्रामीण कथेचा पुढया मुक्काम ते आपल्या नावावर मक्रूर करू शकतील.

दलित कथा :-

दलित कथेची परंपरा मोठी नसली तरी अल्प आहे असे नव्हे, या परंपरेची सुरुवात बंधुमाधव यांच्या कथापासून होते. त्याकाळी त्यांच्यावर रंजनवादी कथांची छाया असल्यास नवल नाही. दलित जीवनाचे वास्तव आणि आंबेउकरांचे तत्वज्ञान यांनी ते प्रेरित झाले होते. त्यानंतरच्या काळात अण्णाभाऊ साठे, यांनी आपले नाव केले. ते साम्यवादी विचारांचे होते. त्यांचे साहित्य जोमदार आणि प्रेरक होते. पण दलित वास्तवाचे अग्रगण्य भाष्यकार बाबुराव बागूल हेच होत.

बाबुराव बागूलांच्या लेखनापासून दलित साहित्याचे नवे पर्व सुरू होते, असे म्हणता येईल. दलित आत्मभान हे दलित साहित्यात पृथगात्मता देणारे मुलभुत वैशिष्ट्ये ठरते. याची नेमकी प्रचीती देणारी अशी बागूलांची कथा आहे. जेव्हा मी जात चोरली होती (१९६३) मरण स्वस्त होत आहे. (१९६९) साठनंतरच्या दशकातील दलित साहित्य चळवळीचे नेतृत्व करणारे ते अग्रगण्य साहित्यिक होत.

दुःखदैन्याचे चित्रण करून सहानुभूती जागवणे तसेच ध्येयवादी प्रवृत्तीच्या चित्रीकरणातून नैतिकतेला आवाहन करणे यापलिकडे जाऊन दलित अस्मितेचा प्रत्यय घडवणे, हे त्यांच्या कथेचे श्रेय आहे. खेड्यातील दलितांच्या तसेच झोपडपट्टीत रस्त्यावर राहणाऱ्या माणसांच्या

जीवनाचे कठोर वास्तव त्यांनी समर्थपणे साकारले. जगण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या झगड्यात माणसांच्या आदिम वासना प्रेरणांचा होणारा उद्रेक आणि तशातही तगून राहणारी माणुसकी, करुणाचा दंडात्मक वास्तवाचे अस्वस्थ करणारे दर्शन त्यांनी घडविले. मानवी दुःखाच्या व्यापक संदर्भाचे भान राखणाऱ्या, नाट्यात्मक प्रकृतीच्या उर्जा संपन्न अशा त्यांच्या कथेने दलित कथेला एक स्वतंत्र ओळख मिळवून दिली. दलित कथेचा एक दर्जेदार नमुना, एक मानदंड निर्माण केला. १९७० नंतरच्या कालखंडातील दलित कथेवर बागूलांच्या कथेचा मोठा प्रभाव आहे. उदा. 'मरण स्वस्त होत आहे' ही कथा मुंबईत घडणारी, भिवा कदम आणि राणू नागवेकराची आणि एकूणच दलित जीवनाचा आक्रोश आणि अगतिकता सांगणारी कथा वाचकाला जागे करणारी आहे. कथालेखक व त्याचा कविमित्र झोपडपट्टीतून फिरत जातात व दुःखाची नाना दर्शने त्यांना घडतात. उदा. भिमू कदम, हैद्राबादचा चाचा पांगळा बारकू, त्याची मुलगी, तान्हा मुलगा इ. चे नवे भान यातून स्पष्ट झाले आहे.

बागूलाबरोबर अर्जून डांगळे, योगीराज वाघमारे, केशव मेश्राम भास्कर, चंदनशीव अविनाश डोळस यांच्या कथेतील अनोखे दर्शन त्यांनी आपल्या कथेतून व्यक्त केले आहे. वामण होवाळ हे दलित कथालेखक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे 'बेनवाड', 'येळकोट', 'वारसदार', 'वाटा आडवाट', त्यांचे आकलन पक्के परिवर्तनवादी आहे. त्यांची 'मजल्याचे घर' ही कथा प्रगतीवर्धक आहे.

मराठीतील प्रयोगशील कथाकार :-

या प्रयोगशील कथाकारात दिलीप चित्रे, श्याम मनोहर, क.वि. सोनटक्के, अनिल डांगे, विलास सारंग, राजीव नाईक, एस. डी. इनामदार यांचा उल्लेख करावा लागतो. भारत सासणे या महत्वाच्या कथाकारात परंपरा आणि प्रायोगिकता यांचे मिश्रण आढळते. त्यांचे विषय असांकेतिक असतात आणि प्रतिकांचा ते विस्ताराने उपयोग करतात.

श्री. दा. पानवलकर हे जी. ए. पेक्षा वेगळ्या पद्धतीचे कथाकार पण आपल्या परीने जबरदस्त पानवलकर हे कस्टम खात्यात नोकरी पत्करली या खात्यात काम करीत मुंबईत त्यांनी ३० वर्षे काढली, या काळात त्यांचे सहा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. 'गजगा' (१९६३) 'औंदुबर' (१९६३), 'सूर्य' (१९६८) एका नृत्याचा 'जन्म' (१९७५) 'चिनाब' (१९७८) 'जांभूळ' (१९८१), औंदुबर, सुर्या 'चिनाब यांना महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार मिळाले आहेत.

पानवलकरांच्या कथा जोरदार घटनांनी भरलेल्या असतात. त्यांच्या संवेदनाप्रवाही कथादेखील त्यातील भाषेच्या अंतस्थ जोगामुळे घटनाप्रधान कथेचाच परिणाम साधतात. पानवलकरांच्या माणसांचा जीवनाशी चाललेला संघर्ष साक्षात क्रियाशील आहे. पानवलकरांची कथा ठळक घटनातून आणि दमदार भाषेतून उलंगडण्याचा प्रयत्न करते. उदा. 'सूर्य' ही ज्या घरात सूर्य कधी मावळला नाही अशा पोलीस खात्यातील बाप बेट्यांची आणि त्या दोघांना मुक सोशिकपणात सामावू पाहणाऱ्या आईची जबरदस्त कथा आहे.

बाप फौजदार बेटा आपल्यापेक्षा सवाई व्हावा ही त्यांची कांक्षा लाश पडली तरी बेहेत्तर पणत्याने लौकिक गाजवावा आणि घराव्यांचे नाव उजळ करावे असे बापाला वाटते असे चित्रण यात आले आहे.

भारत सासणे हे आणखी एक महत्वाचे कथाकार त्यांनी आपल्या कथासाठी असांकेतिक विषय निवडले. त्यांच्या कथेवर गुढतेचे वलय आढळते. 'कॅप आणि बाबीचे दुःख' या पहिल्या कथासंग्रहाने त्यांनी वाचकाचे लक्ष वेधून घेतले होते. या दोन दीर्घ कथा आहेत. आधुनिक कथाकारात दीर्घकथा लिहिण्याची आवड आणि सामर्थ्य हे भारत सासणेच्या कथेत आहे. उदा. अस्वस्थ विस्तीर्ण 'रात्र', 'चिरदाह' ही त्यांच्या कथासंगहाची नावे या रहस्य मयतेचा प्रत्यय देतात. त्यांच्या व्यावसायिक अनुभवनावर आधारलेला ते उपजिल्हाधिकारी म्हणून शासकीय सेवेत आहेत. काही अफलातून 'कोंबडा' सारख्या कथा त्यांनी लिहिल्या आहेत. भारत सासणे हे कथाकार म्हणून पारंपारिक नाहीत तसेच परिचित अर्थाने प्रायोगिकही नाहीत. मात्र त्यांच्या कथेचा धारणा स्वातंत्र्य आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तिरप्या कोनातून केलेले वास्तवाचे आकलन कसे प्रत्ययकारी करता येते हे त्यांची कथा प्रकट करते.

दिलीप चित्रे, भाऊ पाध्ये, नरेश, विलास सारंग, श्याम मनोहर, अनिल डांगे, एस. डी. इनामदार, रंगनाथ पठारे, रत्नाकर परवर्धन राजीव नाईक प्रभृती लेखक या नागर आधुनिकवादी कथाप्रवाहाला रूप देणारे कथाकार होत. मानवी एकाकीपण, तुटलेपण, मानवी संबंधीतील अटळ दुरावा यांचा अनुभव ती मूर्त करते. अस्वस्थ आणि अंतर्मुख करणारी अशी ही कथा आहे. चिंतनात्मकता हा तिचा प्रकृतिधर्म आहे. अशा चिंतनात्मक अस्तित्वलक्ष्यी कथेचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणजे दिलीप चित्रे यांची कथा होय. ऑफियस (१९६८) उत्कटतेने जगणे, त्या प्रक्रियेत त्या माध्यमातून अस्तित्वाचा अर्थशोध घेणे, हे त्यांच्या लेखनातील एक प्रमुख सूत्र आहे.

मरणाच्या प्रदेशातून सौंदर्याचे व प्रतीतीचे जिवंत रहस्य स्वतःच्या कलासामर्थ्याने परत मिळविण्याच्या प्रयत्न करणारा दिलीप चित्रे यांचा 'ऑफियस' चिटयांची कथा वरवर पाहता मुंबईत घडते पण ही निराळे मुंबई आहे. झोपडपट्टीतली नव्हे तर बंगल्यातील, कचेरीतीलख हॉस्पिटल मधील, स्टेशनवरील खरे पाहता, तराणाच्या अग्रशतांतून अस्तित्वाचा आशय शोधणाऱ्या संवेदनाची ही मुंबई आहे.

चित्रे यांच्या बहुतेक कथांचा निवेदक 'मी' आहे. प्रत्येक कथेतील 'मी' तोच नव्हे, पण त्याची वैचारिक, संवेदनात्मक पातळी समान आहे. 'ऑफियस' या पहिल्या कथेतील 'मी' एका विशिष्ट मनोवस्थेतून जात आहे. रात्रीची बियर उतरत आहे. जेवन जड झाले आहे. मित्रासोबत तो निरुद्येशपणे हिंडतो आहे. तसाच तो गेट उघडून कब्रस्थानाच्या आवारात जातो. आतली बाग स्वच्छ 'शांत' शिस्तबंध आहे. त्याला वाटले, जणू काय एखाद्या प्रक्षिप्त प्रदेशात मी प्रवेश केला होता. मला तिथ वाव होता पण स्थान नव्हते. ती सोशिकपणे उतरत्या उन्हाच्या निवळत्या वर्षात उभी असलेली थडगी कायमची चूप होती. आणि माझे ओठ उघडत नव्हते. मृत्यूच्या गुढ प्रदेशात तो पोहोचला होता.

एका थडग्यावरची अक्षरे त्यांनी वाचली 'अना आव्हकियान', जन्म १७ सप्टेंबर १९३८ मृत्यु २६ डिसेंबर १९५८ किती साधं शांत, उदास, मुद्देसूद विधान होते ते! त्याचा जन्मही त्याच दिवशी त्याच वर्षी झाला होता. अॅना मात्र त्याला दिसत नव्हती. अगर कल्पिता येत नव्हती. त्यांच्यामध्ये मृत्यूचा पडदा उभा होता. ती कोण होती, कशी होती, तिचा जिवंतपणा म्हणजे काय हे कसे कळणार जिवंत पणाचा गेंद नाहीसा झाल्यावर शंभर पाकळ्या मोजून काय कळणार मागे न पाहता 'ऑर्फियसप्रमाणे' कबरस्थातून तो बाहेर पडला. हॉटेलांत मध्यरात्रीच्या सुमारास तो अर्धनिद्रिस्त अवस्थेत असतांना त्याच्या खोलीत एक स्थूल रंगाचे रोंगण चेहऱ्यावर थापलेली मुलगी आली किलोपात्राच्या ममीसारखी अंथरूणात तो तिचे नाव विचारतो. ती सांगते अॅना. कबरस्थानाच्या गेटच्या झापा उघडाव्यात तसा तिचा स्कर्ट उघड होता. जन्म मरणाचे प्रदेश जोडणारा पूल वासनेचा संभोगाचा असेल का? यावेळी तर तो तसा असेल असे त्याला वाटत नाही. मात्र याच पुलाची अनेक रूपे चित्रे आपल्या कथांतून शोधीत असतात. चोयांच्या काही महत्वाच्या कथा म्हणजे 'दहा हजार शब्द' 'जाराच स्वागत' 'केसाळ काळभोर पिल्लू' व काही अशी 'स्कॉपिओ' इत्यादी कथा अभ्यासण्यासारख्या आहेत.

संदर्भग्रंथ : -

- १) प्रदक्षिणा खंड दुसरा इ.स. १९४७ ते २००० रविंद्र घवी
- २) मराठी कथा उगम आणि विकास — इंदुमती शेवडे
- ३) मराठी कथा विसावे शतक — के. ज. पुरोहित
- ४) मराठी कथा स्वरूप आणि आस्वाद — दा. भि. कुलकर्णी
- ५) भारतीय ग्रामीण साहित्य — का. स. वाणी
- ६) इ.स. १९८० नंतरची ग्रामीण कथा — डॉ. मनोहर सूरवाडे

नव्वदोत्तरी मराठी साहित्यातील नवे समाजभान

प्रा. रंजिता वीरकर

शंकर नारायण महाविद्यालय, भाईंदर (पू.)

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य हा कालिक भेद महत्त्वाचा आहे कारण नव्वदोत्तरी म्हणजे नव्वद नंतरचे साहित्य म्हणताना त्याच सुमारास समाजात घडलेल्या घटना महत्त्वाच्या ठरतात. यामध्ये १९९० चे जागतिकीकरण १९८०-९० हा स्त्री स्वातंत्र्याचा दशकपुर्तीचा काळ, त्याच सुमारास जाणवलेली प्रादेशिक भाषांची अस्मिता तसेच समाजातील जात-धर्माविषयीची तेढ या घटनांच्या पार्श्वभूमीवर नव्वदोत्तरी साहित्य निर्माण झाले. या घटनांचे पडसाद त्या काळाच्या व त्यानंतरच्या साहित्यावर उमटले का? हे अभ्यासणे गरजेचे ठरते.

समाज व साहित्य यांचा आंतरसंबंध खूपच महत्त्वाचा आहे. कारण लेखक ज्या समाजाचा घटक असतो, त्या समाजाच्या अंतरंगात विचारांची घुसळण होत असेल तर त्याचे दर्शन लेखकाच्या साहित्यातून उमटणे निश्चितच आहे. यामुळे समाजातील काही महत्त्वाच्या घटना जशा,

१) जागतिकीकरणातून नव तंत्रज्ञान विकसित झाले, त्या तंत्रज्ञानप्रणित जिवनाचे दर्शन साहित्यातून घडू लागले. माहिती जालामुळे विषयांचे वैविध्य जाणवते. जागतिक स्तरावर अत्याधुनिक जीवनशैलीचा अंगीकार आणि नवनवीन भूप्रदेश कवेत घेण्याची क्षमता यामुळे साहित्यात नवनवीन विषय आणि प्रदेशांचा शिरकाव झाला. साहित्य वाचकाश्रयी होण्याची माध्यमे बदलली. पुस्तकाशिवाय ई जर्नल्स, ब्लॉग, ट्विटर यांवरही साहित्य प्रसवू लागले. त्यालाही तंत्रज्ञानप्रेमी वाचकांनी लगेच आत्मसाद केले. ही सुध्दा महत्त्वाची आविष्कार माध्यमे ठरू लागली. कथा-कादंबरी यांचे सिनेमा, नाटक हे माध्यमांतर, कवितेतून नाटक अशी साहित्याची माध्यमांतरे सुलभ झाली. कवितांचे, नाटकांचे अभिवाचन ही काही जणांची गरज बनली, त्यांना रसिकश्रोत्यांची भरभरून दाद मिळू लागली. त्याच वेळेस नाटक, सिनेमे यांचे विषय सादरीकरण अधिक आव्हानात्मक होत असताना समाजात एक भयानक पोकळी जाणवू लागली. ती म्हणजे अशा दर्जेदार कार्यक्रमांकडे तरुण मराठी मनांची पाठ वळलेली होती. याला कारण मराठी भाषा ही ज्येष्ठांची, श्रेष्ठांची जरूर आहे पण तिने तरुण मनाला भुरळ घातली नाही. पहिलीपासून त्यांच्या मराठी मनावर इंग्रजी भाषेचे गारूड आहे. त्यामुळे मराठी ही फक्त त्यांच्यासाठी बोलण्यापुरती उरते. वाचन-मनन-चिंतनासाठी त्यांना ज्ञान भाषा इंग्रजीची गरज भासते. त्यामुळेच कथा-काव्यवाचन, वक्तृत्व, गायनकला यांसारख्या कार्यक्रमांला गर्दी करणाऱ्या प्रेक्षकांचे सर्वसाधारण वय हे ४०-५० वा त्यापुढचे दिसून येते. अशा कार्यक्रमांत युवकांचा सहभाग नगण्य ठरतो आहे हीच चिंतेची बाब आहे. यातूनच मराठीचे भवितव्य, तिची आदान-प्रदानाची ताकद यांबाबत भविष्यात प्रश्नांकित अवस्था दिसून येते.

२) स्त्री स्वातंत्र्याची १९९० मध्ये दशकपुर्ती झाली. स्त्रियांचा आवाज व्यापक झाला. त्यांची आत्मसन्मानाची भावना प्रखर झाली, त्यांच्या कर्तृत्वाचे क्षितीज विस्तारले. गृहिणी स्त्रीच्या जागी करिअरिस्ट स्त्री, नोकरदार स्त्री यांची संख्या वाढली. तसे स्त्रियांचे प्रश्नही व्यापक बनले. घराभोवती केंद्रित असणाऱ्या स्त्रीचा परिघ आता नोकरीशी तेथील अधिकाराच्या स्थानाशी, तेथील ताणतणावाशी निगडित झाला. तेथील प्रश्न साहित्यातून उमटू लागले. घर आणि नोकरी यांच्यात समतोल साधणारी स्त्री, नोकरीला प्राधान्य देणारी स्त्री, कुटुंबामध्ये निर्णयक्षमता अंगिकारणारी स्त्री असे साहित्याचे क्षितीज विस्तारले. कुटुंबासाठी खस्ता खाणारी स्त्री आत्मसन्मानाचे क्षात्रतेज मिरवू लागल्यानंतर बदललेल्या भुमिकांना सामोरे जाताना विविध ताणतणावांना सामोरे जाऊ लागली. यातूनच घटस्फोट, वंचना, नोकरीच्या ठिकाणाच्या समस्या या सगळ्यांचे चित्रण अपरिहार्य ठरू लागले. येथे स्त्रियांचे वेगळे भावविश्व रेखाटणारे लेखक, लेखिका वाचकांच्या मनावर प्रभाव टाकू लागले. जागतिकीकरणातून निर्माण झालेले विलासी, भोगी, चंगळवादी जीवन, कुटुंब संस्थेच्या भक्कमपणावर झालेले आघात, कमी झालेले परस्पर नातेसंबंध, वाढलेला एकाकीपणा हे सर्व साहित्यातून व्यक्त होऊ लागले. माणसांचे एकतन्हेने उध्वस्त होणे साहित्यातून रेखाटले जाणे ही एक अटळ अवस्था आहे.

३) साहित्य प्रकारात वाढ — याच काळात प्रवास वर्णने, आत्मचरित्र, शब्दांकन या साहित्य प्रकारात वाढ झालेली दिसते. प्रवास वर्णनांमध्ये जगाच्या कानाकोपऱ्यातील देश, तेथील निसर्ग, संस्कृती यांचे घडलेले दर्शन वाचकप्रिय ठरू लागले. आत्मचरित्र स्वतः लिहिण्याऐवजी त्यांचे शब्दांकन करणे हा मार्ग सोयीचा सुलभ ठरू लागला. यामुळेच सर्वसामान्य, कलावंत, गायक, खेळाडू, उद्योजक अशा विविध स्तरावरील यशस्वी मंडळींची आत्मकथने दुसऱ्या कोणीतरी लेखणीबद्ध केलेली दिसून येऊ लागली. प्रकाशक, प्रकाशन

व्यवसाय यामधील अनेकांनी काही व्यावसायिक गणिते आखून असे साहित्य मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध केले. त्यामुळे आतापर्यंतचे अप्रकाशित असे कितीतरी अनुभव यारूपाने लोकांसमोर येऊ लागले.

भाषांतरित, अनुवादित साहित्य यांनाही महत्त्व आले. इंग्रजी ही ज्ञानभाषा तर होतीच, तिचा परिचय होताच पण आता ती इंटरनेटच्या माध्यमातून निरनिराळ्या विषयांवरची माहिती रूपात ती वाचनात येऊ लागली. त्या माहितीचा देशी भाषेत अनुवाद करणे ही सुध्दा एक उत्तम कला गणली जाऊ लागली. यातूनच प्रकाशनाची वेगवेगळी गणित मांडली जाऊ लागली. याच काळातील मराठीतील एक अभिमानाची परंपरा म्हणजे दिवाळी अंक. या दिवाळी अंकांचे विषय, त्यातील नावीन्य, वाचक पसंती या सगळ्यातूनही समाज भानाचे दर्शन घडू शकते.

४) इंग्रजी भाषेचे वर्चस्व — इंग्रजी भाषेचे प्रस्थ आता सर्वांच्या मनाचे ठायी वसले आहे. त्यामुळे गावागावातून इंग्रजी शाळा मोठ्या-मोठ्या नामांकित कंपन्यांकडून चालविण्याचे प्रकार सुरू झाले. त्याच वेळेस मराठी माध्यमांच्या शाळा नेकीने सुरू ठेवणे एक आव्हान होऊन बसले. अशा परिस्थितीत मराठी भाषेतील साहित्यावर इंग्रजीची घनदाट छाया पडणे अटळ होते. भाषा संकर, मिश्र भाषा यातून मराठीची पिछेहाट होऊ लागली. त्याचा परिणाम मराठी भाषेचे संचित म्हणजे म्हणी, वाक्प्रचार यांचा प्रभावी वापर आता कमीच होऊ लागला. मराठी वरील आंग्ल भाषेचा प्रभाव व इतर भाषांचा प्रभाव यामुळे मराठी भाषेतील व्यवहार कमी झाला. तरीही मराठीप्रेमी मराठीतून व्यवहार करताना आढळतात उदा. भ्रमणध्वनीवरील लघु संदेश मराठीतून लिहिणे, युनिकोडचा वापर करून मराठीत टाईपवणे. हे सर्व प्रयत्न मराठी व्यवहारात प्रभावीपणे वापरण्यासाठी त्रोटकच ठरतील. अशीच समाज स्थिती दिसत आहे.

मराठीचा वापर करून ती जगविणे या विषयी एक निराशाजनक सूर जाणवत आहे. यामुळे पुढील काळात मराठीतून साहित्यसेवा घडेल का? घडलीच तर भूतकालीन सामर्थ्य मिळेल का? पूर्वीचे वैभवीरूप तिला पुन्हा प्राप्त होईल का? आजचा युवावर्ग तिला अंगिकारक असेल तरी तिचे देशी रूप टिकेल का? अन्यथा इंग्रजाळलेले मराठीचे भ्रष्ट रूप जे आज आपण सहन करतो तेच पुढेही सहन करावे लागेल का? या व अशा अनेक अनुत्तरीत प्रश्नांच्या भोवती आजचे नव्वदोत्तरी समाजभान उभे असलेले जाणवते.

संदर्भ :-

१. डॉ. सौ. नलिनी महाडिक गौरवग्रंथ 'जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य', संपादक — डॉ. शरद गायकवाड, प्रा. सुनील शिंदे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती १७ ऑक्टोबर २००९. पैष्ठ ९७८.८१.८९६३४.५.७७
२. डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले गौरवग्रंथ 'समकालीन साहित्यचर्चा', संपादक मनोहर जाधव, श्रीकांत देशमुख, प्रकाशक अरूण पारगावकर, प्रतिमाप्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती २ जून २०१०

प्रज्ञा दया पवार आणि कविता महाजन यांची दीर्घकविता

प्रा. शिल्पा नेवे

मराठी विभाग, रामनारायण रुईया स्वायत्त महाविद्यालय, माटुंगा, मुंबई - १९.

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

आधुनिक मराठी साहित्यात दीर्घकाव्याचे दालन तसे मर्यादितच राहिले आहे. माधव ज्यूलियन, यशवंत आणि गिरीश या रविकिरण मंडळाच्या तीनही प्रमुख कवींनी मात्र स्फुटकाव्यलेखनाइतकेच दीर्घकाव्यलेखनही केले आहे. माधव ज्यूलियन आणि यशवंत यांनी तर भावगीत आणि खंडकाव्य यांची वेगळी युती साधण्याचा उपक्रम अनुक्रमे श्रुतलेले दुवे आणि जयमंगला या काव्यांतून केला. माधव ज्यूलियन यांच्या श्रुतधारक व श्रुतहतरंग या खंडकाव्यातून या वाङ्मयप्रकाराला वेगळे वळण देण्याचा प्रयत्न जाणवतो. रविकिरण मंडळाला समकालीन असलेल्या कवी अनिलांची दीर्घकाव्यलेखनातील कामगिरी सुपरिचित आहे. श्रमग्रमूर्ती, श्रेम आणि जीवन, श्रुतिवासित चिनी मुलास ही त्यांची दीर्घकविता निश्चितच दखलपात्र आहे. महाकाव्यलेखनाचे सामर्थ्य असलेल्या कवी विनायकांची दीर्घकविता त्यांच्या गद्याइतकी रसरशीत नाही. रविकिरणमंडळानंतरच्या पिढीतील बा. भ. बोरकरांसारख्या कवींनीही महात्मायन सारखा दीर्घकाव्यलेखनाचा प्रयोग केलेला दिसतो.

साठोत्तर काळात तर नाव घेण्यासारखी दीर्घकविता अरुण कोलटकरांनीच लिहिली आहे. त्यांच्या श्रमिकी वही या दीर्घकवितासंग्रहाचा उल्लेख इथे समर्पक ठरेल.

खरेतर दीर्घकवनालेखन हे कवीसमोरील वेगळे आव्हान असते. कारण त्यासाठी मानवी जीवनाविषयी कवीचे सखोल चिंतन, अनुभवसंपन्नता, स्वतःचे विशिष्ट तत्वज्ञान यांची गरज असते. हे आव्हान फारसे मराठी कवी स्वीकारताना दिसत नाहीत. म्हणूनच या पार्श्वभूमीवर अलिकडील काळात स्त्रीवादी कवयित्री प्रज्ञा दया पवार आणि कविता महाजन यांनी केलेले दीर्घकवितालेखनाचे प्रयोग महत्त्वाचे ठरतात.

प्रज्ञा पवार यांची श्रारपार लयीत प्राणांतिक ही दीर्घकविता जून २००९ मध्ये तर कविता महाजन यांची श्रमुद्रच आहे एक विशाल जाळ ही दीर्घकविता फेब्रुवारी २०१६ मध्ये प्रकाशित झाली आहे. गावकुसाबाहेरील बाईच्या जगण्या - मरण्याचा लेखाजोखा कविता, कथा आणि नाटकामधून एका नव्या आत्मभानाने मांडणारी दमदार लेखिका म्हणून प्रज्ञा पवार यांचा आपल्याला परिचय आहे. अंतःस्थ, उत्कट जीवघेण्या धर्गीवर, मी भिडवू पाहतोय समग्राशी डोळा यासारख्या कवितासंग्रहातून आणि धादांत खैरलांजी सारख्या नाटकातून त्यांचा आपण प्रत्यक्ष घेतलेला आहे. आंबेडकरी लढ्यातून तयार झालेल्या बेबी कांबळे, हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, ऊर्मिला पवार या अगोदरच्या पिढीतल्या स्त्रियांच्या लेखनापेक्षा प्रज्ञा पवार यांचे लेखन निश्चितच वेगळे आहे. एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर उभ्या असलेल्या सर्वच स्त्रियांना आणि विशेषतः बहुजन स्त्रियांना जागतिकीकरण आणि आनुवंशिक नवप्रवृत्तींमुळे एका वेगळ्याच बदलत्या, जटील, गुंतागुंतीच्या सामाजिक - सांस्कृतिक वास्तवाला सामोरे जावे लागत आहे याचे भान प्रज्ञा पवारांच्या कवितेत सातत्याने व्यक्त होत आहे.

कविता महाजन आपल्या ब्र आणि भिन्न सारख्या कादंबऱ्यांमुळे सर्व परिचित आहेत. खरेतर त्यांची साहित्यक्षेत्रातील वाटचाल सुरू झाली कवितेपासून. तत्पुरुष, धुळीचा आवाज हे त्यांचे कवितासंग्रह. कुहू सारखी त्यांची मल्टिमिडीया कादंबरी. केवळ मराठीतलाच नव्हे तर संपूर्ण भारतातला एक आगळावेगळा प्रयोग मानली गेली. श्वारली लोकगीतांश्वे संपादन त्यांनी केले. भारतीय लेखिका या त्यांच्या प्रकल्पांमुळे मराठी साहित्याला अनेक भारतीय लेखिकांची ओळख होऊ शकली. आपल्या कवितेतून एक आगळीवेगळी संवेदनशीलता व्यक्त करणाऱ्या कविता महाजनांनी लहान मुलांसाठीही बरेच लेखन केले आहे.

श्रारपार लयीत प्राणांतिक या दीर्घकवितेत सुरुवातीलाच विठाबाईला एक आवाहन येते की तिच्या थकल्याभागल्या सुरकुतलेल्या देहाने अखेरचा कलगीतुरा मांडावा. तो मांडायचा आहे परंपरेबरोबर. एकदा तरी फक्त आपल्या जिनगानीचं, भोगवट्याचं, आदिअंताचं गाणं तिचं म्हणावं आणि बाईपणापासून सुरू होऊन बाईपणात संपणारी ठसकेबाज अदाकारी करावी. विठाबाईच्या दारुण, भीषण आयुष्याची कहाणी सांगता सांगताच ही दीर्घकविता बाईच्या लैंगिक, जातीय, सांस्कृतिक वंचनेचे आणि सध्याच्या विपरीत वर्तमानाचे पेच आपल्यापुढे ठेवत जाते.

यातला पहिला पेच आहे तो चामडीचा, अर्थात स्त्री-लैंगिकतेचा. प्रज्ञा पवार विठाबाईला उद्देशून म्हणतात, थेट चामडीच्या पिशवीतून आणलीस कातीव सुरांची आग काळजात. बाई म्हणजे निव्वळ लैंगिक अवयवांचा कंटेनर, मांसल, उत्तान, चाळवणारा,

ढळवणारा. अशा मानसिकतेच्या पितृसत्ताक समाजाने विठाबाईला जमिनीसारखं साधं – सोपं राहू दिलं नाही तर तिचं वस्तुकरण केले. आपलं वस्तुजातत्व स्वीकारून, लैंगिक शोषणाच्या परंपरेपुढे नतमस्तक होऊन तमासगिराचं जिणं स्वीकारणारी विठाबाई विकारांची अदा करत, पुरुषी अरेरावीच्या गचपानात रुद्र अद्भुत नाचत स्त्रीपुरुषांच्या जैविक दलदलीचं गाणं मुक्तपणे, मनस्वीपणे गाण राहते. कनातीच्या गुडूप अंधारात यातना सहन करीत फडावर मात्र रंगबाजीचा लोळ उठवत राहते. आपल्या सर्जक, कलात्मक आविष्कारातून पुरुषी प्रभुत्वाला नामोहरम करते असे कवयित्रीला वाटते.

कवितेतला दुसरा पेच आहे जातीचा. श्वामणाघरी लिवणं, कुणव्याघरी दाणं आणि महारामांगाघरी गाणं असं परंपरा सांगते. आपल्याच बिरादरीच्या रक्तात गाणं का वाहतं हा प्रश्न निमूटपणे बाजूला ठेऊन विठाबाईने तमासगिराचे जीवन निमूटपणे स्वीकारले असले तरी सगळ्या शूद्रातिशूद्र स्त्रिया या जणू उच्चवर्णियांची भोगवस्तू हे समाजवास्तव कवयित्रीमनाला मात्र अत्यंत अस्वस्थ करतं. महार, मांग, ढोर, चांभार, डोंबारी, कोल्हाटी अशा विविध जातीतल्या स्त्रियांच्या वस्तुकरणाच्या, जातीपातीच्या, लिंगाङ्गिगाच्या लळिताला हात घालत कवयित्री प्रश्न करते की काय फरक पडतो बाई अशा कुठल्याही जातीतली असली तरी उच्च स्तरातल्या बाईलाही पितृसत्ताक परंपरेने उत्सवी दांभिक देवत्व देऊन जखडलेच, परंतु असे असले तरी तिच्याकडे तमाशात नाचवण्याची चीज म्हणून कधी पाहिले गेले नाही. तिचं बाईपण विकाऊ लैंगिक चीज म्हणून वेशीवर टांगले गेले नाही. त्याअर्थाने उच्चवर्णीय स्त्री दलित नाही.

म्हणूनच कवयित्री प्रश्न करते,

खरंच काय फरक पडतो

बाईला चेहरा असतो

पवळा नावाचा

काय फरक पडतो

जेव्हा चेहरा असतो

विठाबाईचा

काय फरक पडतो

जेव्हा बाई असते

महार, मांग, ढोर, चांभार

कोल्हाटी

किंवा

डोंबारी

काहीच फरक पडत नाही, कारण विठाबाई तीच असते, वेगवेगळ्या नावाने ओळखली जाणारी. टिचभर खळगीसाठी अभावाच्या ढोलकीवर भुकेच्या आदिम वगात विटाळाची बतावणी करत सवालजबाबावर थिरकणारी कुणी पवळा, कुणी विठा!

भूतकाळ तपासताना कवयित्रीला आढळतात अशाच कितीतरी पवळा, विठा परंपरेच्या मरणमिठीने जखडलेल्या. मारुती सावंतला वापरून फाट्यावर मारण्याची गंमत करता न येणाऱ्या. बाईपणाचं आदिम नातं त्यांच्याशी जोडत कवयित्री प्रश्न करते की कधी प्रकट होतील आपल्या कोट्यवधी कहाण्या विठाबाईचा, स्वतःचा, मिळून साऱ्याजणींचा भूतकाळ कवयित्रीला सतावू लागतो. जोगतिणी, मुरळ्या, देवदासी अशी बाईपणाची बेमुर्वतपणे झालेली सांडलवंड... पण कवयित्री केवळ शोषणाचा इतिहास रेखाटत नाही कारण या बाया तिला बापुडवाण्या वाटत नाहीत. न डरणाऱ्या, हिंमतीने उभ्या राहणाऱ्या, वादळवाऱ्याशी झुंजणाऱ्या, रग आणि धग एकवटून विराट दुःख पचवणाऱ्या या स्त्रिया आहेत. भौतिकावर विजय मिळवत कलेच्या इतिहासात अजोड काहीतरी त्या करून जातात. भूतकाळापासून झालेली या आत्मप्रतीतीची ताकद घेऊन पुरुषसत्तेला कवितेत आव्हान दिलं जातं की शूखादा तरी माई का लाल, कधी वाचू शकेल का, तुझ्या कुशीतला न् आदिम अनादि गर्भाशयातला नित्यनुतन ओलसर अंधार...

कवितेतला पुढचा पेच आहे वर्तमानाचा! जागतिकीकरण, नवभांडवलशाहीने बाईचे व्यक्ती आणि समष्टी म्हणून जगणे अधिकच अवघड केलेय. ग्लोबल शक्ती लोकल जगात सर्वसामान्यांच्या आकलनापलिकडचे बदल करताहेत. एकीकडे आयडेंटिटीचे हवाबंद कप्पे तर दुसरीकडे ग्लोबल गिऱ्हाईकीकरण. इतिहास नाकारला जातोय, मतलबी तह होताहेत. संघर्ष आणि प्रतिकाराची संपून गेलेली प्रेरणा माणसाला अधिक कोंडलेले, परात्म करतयेय परिणामी स्त्री सुद्धा तिच्या संघर्षमय इतिहासापासून तोडली जातेय. आपल्या अस्मितेचा पासवर्ड विसरतेय. बाजारकेंद्री नवसाम्राज्यवादी जगात जातसत्ता, वर्गसत्ता, धर्मसंस्था, पितृसत्ता यांची जागा

नव्या शोषक व्यवस्थेने घेतली आहे. ब्रेड. पी., शुगरलॉबी, विविध महामंडळे, बाजारसमित्या यांच्या टोलेजंग वर्चस्वात दलित कष्टकरी, श्रमिक बाईच्या शोषणाचे नवनवे मार्ग उभे राहताहेत. हे नवे मारुती सावंत त्यांच्या सोयीच्या समाजकारणातून, धंदेवाईक सत्ताकारणातून, मतलबी राजकारणातून नव्या पवळा, नव्या विठा, तारा, हिरा बाजारपेठेच्या बोर्डावर नाचायला उभ्या करताहेत. बारबाला, चीअर अप गर्ल्स, वेगवेगळ्या सुंदऱ्या किंबहुना खैरलांजी हे या भयाण अवस्थेचे फलित आहे. अशा विपरीत वर्तमानात आपली सर्जनशीलता बोथट झालेली असून ना ती आज आपल्याला भौतिकावर विजय मिळवणाऱ्या विठासारखे गाऊ देते, ना कलेच्या गगनात मुक्त विहारू देते, ना झीलकरी होऊन साथ देऊ शकतेय, ना निसर्गाशी एकरूप होऊ देतेय, ना इतिहासाप्रमाणे लढू देतेय ना भयंकर वास्तवाशी टक्कर घेऊ देतेय. एक थिजवणारी परात्मभावाची जाणीव कवयित्री व्यक्त करते. प्रज्ञा पवार म्हणतात,

**विठामाय,
मी नाही बघू शकत तुझ्याकडे
ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयातला
एखादा ॲंटिक पीस म्हणून**

आजच्या काळाला साजेशी माफक तटस्थता, माफक कुतुहल, माफक अस्वस्थता, माफक व्याकुळपण, माफक संवेदना मला नाही दाखवता येत, म्हणूनच 'विठामाय' अशी साद कवितेतून येऊ लागते.

विठामाय... हे संबोधन एकीकडे परंपरेशी नाते जोडते आणि तोडतेही. विठामाय... हे संबोधन आठवण करून देते ती भक्तिसंप्रदायातल्या वारकरी संतपरंपरेची. भक्ताची साद ऐकून तिथला विठ्ठल आपले पुरुषपण, देवत्व सोडून मायपण स्वीकारतो. आपल्या असहाय लेकराचे दुःख स्वतःच्या शिरी घेतो. पण इथली विठामाय ही अंगी देवत्व असलेली दगडाची मूर्ती नसून जिवंत – हाडामासाची, स्वतःच्या वासनांध करमणुकीसाठी उच्चवर्गीय समाजाने वेदनेचे घुंगरू पायात बांधून बोर्डावर नाचायला भाग पाडलेली अतिशूद्र जातीमधून आलेली भोगदासी बाई आहे. एक वेगळा मूल्यात्मक ताण हे संबोधन निर्माण करते. बाई असण्याच्या चिरंतन ढोलकाठीचा हा खेळ, भुकेचा हा आदिम वग अजून किती काळ चालणार आहे आणि विठामाई अजून आरपार लयीत प्राणांतिक वंचनेचं गाणं किती काळ छेडत राहणार आहे असा प्रश्न कविता शेवटी उपस्थित करते. या चकाकणाऱ्या ग्लोबल उजेडात कसे थांबवू या गाण्याला अशी परात्मताही व्यक्त करते. एकाच वेळी अनेक पातळ्यांवर वावरणारी, प्रस्थापित साहित्यपरंपरांपेक्षा वेगळी प्रतिमासृष्टी आणि शब्दकळा घेऊन येणारी प्रज्ञा पवारांची ही दीर्घ कविता म्हणूनच लक्षवेधी आणि मराठी स्त्री कवितेसाठी नवदिशादर्शक ठरते.

समुद्रच आहे एक विशाल जाळं ही कविता महाजन यांची दीर्घकविता प्राथमिक पातळीवर समुद्राची आणि अंतिमतः मानवी जीवनाची झाली आहे. वाचकाला ती सतत दोन पातळ्यांवर अनुभव देत राहते. प्राथमिक पातळीवर समुद्राचे वास्तव आणि त्यात घडणाऱ्या नाट्याचे चित्रण येते. निळ्या पोटाची काळी मासोळी ही समुद्रातली छोटीशी मासोळी या कवितेची नायिका आहे. तिच्या अनुषंगाने समुद्र, मासे, माशांतले परस्परसंबंध, त्यांचे निळ्या पोटाच्या काळ्या मासोळीशी असलेले संबंध यांचे चित्रण येते. एका टप्प्यावर या मासोळीला बाकीच्या माशांचे जग केवळ काळेपांढरे असून फक्त आपल्यालाच रंग दिसतात याची जाणीव होते. पण आपल्यात असलेल्या या वेगळ्या क्षमतेची कल्पना तिने इतरांना दिल्यानंतर मासेसमूह ते नाकारतो. तिची चेष्टा उडवतो. आपल्याहून वेगळ्या जातीच्या खडकमाशावर ती प्रेम करते, पण ते रुढार्थाने यशस्वी होऊ शकत नाही. समुद्रातील प्रवाळ, मासे हे भक्ष्य असणारी समुद्रफुले, आकाराने लहान असल्यामुळे मोठ्या माशाचे अन्न बनण्याची शक्यता त्यामुळे सतत प्रत्ययाला येणारी असुरक्षितता पोहत राहण्याची अनिवार्यता पण हेतूशून्यता, भविष्याविषयीची अनिश्चितता या पार्श्वभूमीवर तिला मृत्यूची ओढ वाटू लागते.

या दीर्घकवितेत मत्स्यजीवनाच्या चित्रणातून खरे तर एकूण मानवी जीवनासंबंधीच भाष्य येते. समुद्राच्या रुपकातून मानवी जीवनाचा मोठा फलक समोर येतो. त्यातील अनेक घटकांना प्रतिमात्म अर्थ प्राप्त होतो. संपूर्ण प्राणीसृष्टीत स्वतःला जिवंत ठेवणे आणि वंश टिकवणे या प्रेरणा दिसून येतात. आपल्याभोवतीच्या वास्तवातून प्राणी स्वतःला जिवंत ठेवण्यासाठी अन्न मिळवतो, प्राणघातक गोष्टींपासून बचाव करतो. जोडीदार मिळवून वंशसातत्य राखतो. मानवी जीवनात या प्राथमिक प्रेरणेला स्त्री – पुरुष प्रेमाचे थोडे संस्कारित रुप आलेय एवढेच. पण सर्व प्राण्यांमध्ये मृत्यूभय असते. तसेच जगण्याच्या दृष्टीने पूर्णतः प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झाली तर त्याच्या ठिकाणी मृत्यू – स्वीकाराची प्रेरणा जागृत होते. या कवितेतल्या पत्ती माशाने निळ्या पोटाच्या काळ्या मासोळीला जे मला माझं स्वतःचं एक तत्वज्ञान हवंय! ज्यात मला राहता येईल घर बांधून हे उत्तर दिलंय ते खूप अन्वर्थक आहे. या

जीवनात माणसाला प्रत्यक्षातली सुरक्षितता, सुख कधी लाभत नाही. मग तो एखादे तत्वज्ञान उभारून त्यात आपली सुरक्षितता, सुख शोधतो.

माणूस ज्या जगात राहत असतो त्याला स्वतःला कुठलाही अर्थ नसतो. ते एक केवळ अस्तित्व असते. जगताना मनुष्य आपल्या परीने या अस्तित्वाला काही अर्थ देत असतो. बाह्य वास्तवाला त्याने दिलेला अर्थ, बाह्यवास्तवाशी असलेले माणसाचे संबंध यातून त्याच्या आतले मनोविश्व तयार झालेले असते. या दोन विश्वात तो जगत असतो म्हणूनच मासोळीचा सगळं घडतं ते आपल्या आतच । आतच असतो समुद्र याची जाणीव होते. माणसाची या दोन्ही जगांपासून सुटका नाही म्हणूनच मासोळीला समुद्र एक विशाल जाळेश असल्याचा प्रत्यय येतो. आपण त्यात अडकलेलो आहोत. मग हे जाळे जेव्हा समुद्राबाहेर खेचले जाईल तेव्हाच त्यातून सुटका होईल. पण तिथे मृत्यू आहे आणि म्हणून ती त्याचीच वाट पाहतेच. गळाची प्रतिमा मृत्यूभावनेचे सतत सूचन करते. जणू समुद्रातले जगणे ही मृत्यूपूर्वीची अस्थिर अवस्था आणि मृत्यूनंतरचे जीवन हे स्थिर अवस्था. मासोळीला समुद्राबाहेरच्या जगाची वाटणारी ओढ स्वर्गाच्या वा मोक्षाच्या वाटणाऱ्या ओढीचे अर्थपूर्ण सूचन करते. अशाप्रकारे मानवाच्या समग्र जगण्याचा आलेखच या कवितेत समुद्र आणि मत्स्यजीवनातून साकार होतो.

चांगले साहित्य सभोवतालच्या वास्तवात घडणाऱ्या विविध सांस्कृतिक, राजकीय प्रवाह प्रक्रियांना, त्यांच्या जडणघडणीच्या इतिहासांना, त्यातल्या सत्ताकारणाला भिडत असते. त्याची संगती – अन्वयार्थ लावायचा प्रयत्न करत असते. वाचकांना वास्तवाकडे पाहण्याचे विविध दृष्टिकोण देत असते. म्हणूनच समाजजीवनाच्या सर्वात तळाच्या पातळीवर उभ्या असलेल्या स्त्रीला मध्यवर्ती ठेवून गावकुसाबाहेरच्या स्त्री जीवनाचा मूल्यात्मक वेध घेणारी आणि तो घेत असताना सभोवतालच्या वास्तवाचा राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक वास्तवाची स्वतःच्या नजरेतून सर्जनशील परंतु कठोर चिकित्सा करणारी प्रज्ञा दया पवार यांची आरपार लयीत प्राणांतिक ही दीर्घ कविता दखलपात्र ठरते. तर पुराणकथांचा वापर केला जावो न जावो, जोपर्यंत निसर्ग आणि मानव, जन्म आणि मरण, जीवनातली अर्थपूर्णता – निरर्थकता या चक्रीवादळांनी मानवी जीवन भरलेले आहे. तोपर्यंत त्या वादळाची स्थिती – गती हा मानवी चिंतनाचा विषय राहणार आहे. त्यामुळेच अशा चिरंतन, सनातन विषयाला स्पर्श करणारी समुद्रच आहे एक विशाल जाळं ही कविता महाजन यांची दीर्घकविता लक्षवेधी ठरते.

संदर्भ-

- आरपार लयीत प्राणांतिक – प्रज्ञा दया पवार
- समुद्रच आहे एक विशाल जाळं – कविता महाजन
- आधुनिक मराठी कविता काही रुपे काही रंग – गो. म. कुलकर्णी
- मराठी कविता स्वरूप आणि विवेचन – प्रा. निशिकांत ठकार
- कविता आणि प्रतिमा – डॉ. सुधीर रसाळ
- मराठी वाङ्मय कोश (खंड चौथा) – संपादक विजया राजाध्यक्ष

साहित्यातील सामाजिकता: एक आकलन (एसईझेड च्या निमित्ताने)

प्रा. संजय तुकाराम निचिते

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग,

पी.डी.कारखानीस कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अंबरनाथ

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

साठोत्तर काळातील साहित्यविश्व हे सर्वार्थाने वैविध्यपूर्ण का आहे. त्याची उत्तरं तात्कालीन आणि पूर्वकालीन सामाजिक,सांस्कृतिक,वैज्ञानिक,धार्मिक,राजकीय व शैक्षणिक परिस्थितीत शोधावी लागतील. १९४० नंतर प्रामुख्याने नवसाहित्याचा जमाना सुरू झाला. बा. सी. मर्ढेकरांनी कवितेत,गंगाधर गाडगिळांनी कथेत,नवे आशयवि आणले. दुसरे महायुद्ध त्याचे जागतीक परिणाम,यंत्रयुग,फुगणारी शहरे,स्वार्थासाठी चालणारा बेबनाव,कुटूंबांचे विकेंद्रीकरण,नातेसंबंधात आलेले उधळपण,ताण—तणाव,आशा संदर्भाचे जग भोवताली वाढत होते मर्ढेकर,गाडगीळ,भावे,गोखले,यांनी या परिस्थितीचे ऐतिहासिक व वर्तमान आकलन साधून त्याचे समाजपणाम समोर आणले. आशय नवा,आविष्कार नवा,भाषा नवी,मांडणी,नवी यामुळे प्रस्थापित वर्ग काहीसा हादरला. सहज आकलनाबाहेरचे चित्रणविश्व दुर्बोध ठरू लागले. नव्या साहित्यविश्वाचे समर्थन व अन्वयाथ लावण्याची कामगिरी समीक्षक या नात्याने लेखकावरच करण्याची वेळ येऊ लागली. या साहित्याचे स्वागत बेताने होऊ लागले आशा परिस्थितीत साठोत्तरी नववाड.मयीन प्रवाहाचा उदय होऊ लागला. त्यातदलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य,स्त्रीवादी साहित्य अदिवासी साहित्य,नागरी साहित्याचा उल्लेख केला जातो. या प्रत्येक साहित्य प्रवाहाच्या निर्मातीमागील प्रेरणा—प्रयोजनांच्या गोष्टी वेगवेगळ्या दिसून येतात पुढे प्रादेशिक ही संज्ञा घेऊन येणारे वेगळे साहित्य दाखल होऊ लागले.

ग्रामीण परिसराच्या संदर्भ असणारे साहित्य गेल्या शंभर वर्षांच्या पूर्वाधीत व अखेरीस संख्येने, गुणात्मकतेने अनुक्रमे कमी व अधिक प्रमाणस्वरूपात दिसून येते. वि.स.खंडेकर,गो.नी. दांडेकर,गं. त्रि. मांडेकर, चि. त्रि. खानोलकर,श्री.ना. पेंडसे अशा निवडक ग्रंथकारांनी कोकण परिसराला, केंद्र ठेवून तेथील जीवनसंस्कृतीचे, अनुभवविश्वाचे,भाषेचे, निसर्गा सौंदर्याचे दर्शन घडविले.तिथल्या माणसांचा जीवनसंघर्ष तेवढ्याच ताकदिने उभी करण्याची कर्तबगारी प्रामाणिकपणे बजावलेली दिसून येते. पण १९८० नंतरच्या काळात नव्या आर्थिक, राजकीय,धोरणामुळे जे बदल झाले. व होऊ लागले. त्याचे पडसाद प्रादेशिक साहित्यावर पडू लागले विशेषतः केंद्राने भारताच्या गतीमान विकासासाठी 'खाजगिकरण,उदारीकरण,जागतिकीकरण,म्हणजे 'खाउजा' धोरणाची कठोर अंमलबजावणी झाली. चीन या देशाची प्रगती यातूनच झाल्याची उदाहरणे देण्यात येऊ लागली. विकासाच्या,नव्या संधीच्या नावाने कोकनात 'विशेष आर्थिक क्षेत्र' 'चमबपंस म्बवदवउपब (वदम) आणले त्याचे परिणाम काय झाले त्याच्यावर भाष्य करणारी शंकर सखाराम यांची 'एस.ई.झेड' ही प्रादेशिक कादंबरी २००४ ला प्रकाशित झाली. हया कादंबरीने तीथल्या भूमीपूत्रांची कैफियत संबंध वाचकांपुढे आणली.

'एस.ई.झेड' :भूमीपूत्रांची उद्रेकगाथा

शंकर सखाराम या नव्या उमेदीच्या लेखकाने रैम्ड या स्फोटक व ज्वलंत विषयावर आपली 'एस.ई.झेड' ही कादंबरी उभी केली आहे. या कादंबरीला प्रादेशिक आस्मितेची, तिथल्या कृषीजीवन संस्कृतीची एक अखंड भावनिक लय आहे. कोकणसारख्या नितांतसुंदर परिसरात मूठभर भांडवलदारांच्या आणि निवडक लोकप्रतिनिधींच्या युतीमुळे भयप्रद भस्मासुराच्या साम्राज्य कसे उभेराहिले आहे. आणि त्याचे थेट परिणाम तिथल्या सर्वकष जीवनावर कसे घडतात त्यावर भाष्य करणारी ही संवेदनशील कलाकृती आहे.

याशिवाय तेथील निसर्गाचा अनुकूल,प्रतिकूल अवतार,वेकारी,स्वार्थी राजकारण,भांडवलदारांचे शोषण, कारखान्यांतून होणारे प्रदूषण,राजकारणी लोकांकडून होणारी फसवणूक,उपेक्षा,भूमीहीन व अल्पभूधारकांचे प्रश्न,वीज,पाणि,रस्ते,आरोग्य शिक्षण यांचा विशेष अभाव अशा काही विषयांचा योग्य तेथे संदर्भ वापरून शंकर सखाराम यांनी 'एस.ई.झेड' हया कादंबरीला वास्तव सामाजिक अनुभवांचा परिणामकारक लेप दिला आहे.

आणखी एक पदर या कादंबरीला आहे. तो म्हणजे नव तरुण पिढीत राजकारणाबद्दल, संकुचित एक प्रचंड चीड आहे, राग आहे घाटावरची आणि कोकणातली बळीराजा' या एकाच नावाने ओळखळा जात असला तरी कापूस, ऊस, यावरचे प्रश्न विधानसभेतलगेच पोहचतात पण कोकणातल्या शेतकऱ्याचे प्रश्न तिथे का पोहचत नाहीत ? या नव्या पिढीचा प्रश्न आहे. सगळे सेझ कोकणात ते का ?

हा या पिढीचा प्रश्न आहे भूमीपुत्रांना भूमिहीन करण्याचे षडयंत्र कोणाचे ? हा या पिढीचा प्रश्न आहे. नको ते राजकारण गावपातळीवर कोणी व का आणले कोकणाचे सौंदर्य विकावयास कोणी काले ? अशा अनेक प्रश्नांची साखळी या कादंबरीत पहावयास मिळते.

एस.ई.झेड मधील जीवनसंघर्ष :-

या कादंबरीचे आकलन केले असतो दोन भाग अभ्यासाच्या मांडणीच्या सोईसाठी पाडता येतील. एक म्हणजे या कादंबरीचा पुर्वार्थ आणि दुसरा उत्तरार्थ या कादंबरीची एकूण पृष्ठ संख्या ३२० एवढी असून यातील निम्मा पृष्ठसंख्येपर्यंत कादंबरीकाराने अलिबाग परिसरातील नैसर्गिक कृषीजीवन चितारण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या कादंबरीचा नायक चंद्रकांत काशिनाथ थके हे बी.ए. झालेल्या सुशिक्षित तरुण अलिबाग तालुक्यातील कातळपाडा गावचा रहिवासी आहे. पदवी घेतल्यावर कुठे तरी नोकरी मिळून पुष्कळ प्रयत्न करूनही गडडीवाला नसल्यामुळे कुठेही वर्णी लागत नाही. त्यातही ना कोणत्या पक्षचा गटाचा त्यामुळेही होणारी अवहेलना झेलावा लागणारा तरुण कंटाळून गजानन गुरूजींच्या सल्यावरून पोली टाकून मेहनतीने धंद्यात उतरतो कष्टाने करून हस्तक्षेप येतो त्यावरही या कादंबरीत चित्रण दिसते.

चंदु, रघु, अशोक, गजानन गुरूजी, चंदुचे वडील, आई, बहीण, राधा, व मनी, भाऊराव, शिव्या, किरया, मधु, श्याम, मेजर, अशी लहान- मोठ्या चित्रणातील व्यक्तीचित्रे अनुभवांच्या आवाक्या सुजबद्दतेने बांधूनकादंबरीचा आशय विषय बांधला गेला आहे.

कातळपाडा सारखं खेड, खेड्यातील संस्कृती, दिनक्रम,त्यांच्या आसपासचा गोतावळा छोटी छोटी भाताची खाचरं, सिझननुसार भाजीपाला कलिंगड,मासे विक्रीत रमणारा गावशिव छोटेया छोटेया घटनाप्रसंगातून कादंबरीच्या पूर्वाधात साकारला आहे.गुरंदोर,बकरी,कोबडया यासारख्या साधनसंपत्तीवर दारिद्र्यातही जगत राहणा-या शंतक-याच्या जीवनावर ही कादंबरी अवलंबून आहे.

या सर्व भूमीपुत्रांच्या मते काळी आई म्हणजे जन्मदाती माताच पिढ्यानपिढया आपल्या माणसांचे आपलेपणातून पालन- पोषण करणारी, भरवशाचे कर्तृत्व सतत सिध्द करणारी जन्मदात्या आईची जागा घेणारी शेतीच जेव्हा पोकळ विकासाच्या बाता मारणा-या बेदरकार सरकारमुळे जेव्हा हातातून जाण्याची वेळ येते तेव्हा संपुर्ण परिसरातील गावच्या गावे हातात क्रांतीच्या मशाली घेऊन शासन भांडवलदारांपुढे उभे ठाकतात त्यांतून रक्तरंजित संघर्षाला सुरुवात होते त्याची ही भयप्रदावर आरूढ होणारी शोककथा आहे.

तरुण,म्हातारे,बायका,मुले यांच्या एकत्रित शक्तीच्या सहा याने उभी राहिलेली सर्वसामान्य जनतेचे दुसरे रूप या कादंबरीत प्रकटते विदांच्या 'ती जनताअमर आहे' या कवितेची आठवण हा संघर्ष वाचताना वाचकांना होत राहते. 'एस.ई. जेड.' म्हणजे एल्गार आहे. वंचितांच्या वाटेवर उभ्या असणा-या समाजाने सुखांच्या महालात आरामात झोपलेल्या शोषकांकडून काढलेला आक्रोश आहे. या आक्रोशाचे स्वरूप मोठे भयंकर असेच आहे.

एकंदरीत साहित्य आणि समाज यांचा अतुट आणि घनिष्ठ संबंध असतो असे 'एसईझेड' या कादंबरीतून स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) एसईझेड- शंकर सखाराम
- २) ग्रामीण साहित्य- रा.रं. बोरडे
- ३) ग्रामीण साहित्य- रा.र. बोरडे
- ४) ग्रामीणता: स्वरूप आणि वास्तव- आनंद यादव
- ५) एसईझेड: एक शोध- संपादक डॉ. धनाजी गुरव

दलित आत्मकथनातील समाजदर्शन

डॉ. सुमन जाधव

डॉ.सुधाकर जाधवर कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय , न-हे पुणे. ४११०४१.

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

प्रस्तावना :

साहित्य आणि समाज यांचा परस्परसंबंध आहे. साहित्याची निर्मिती लेखक करत असतो.साहित्य ही लेखकाची निर्मिती असली तरी ती लेखकापुरती मर्यादित नसते.लेखक हा समाजाचा घटक असल्याने समाजातील घडामोडींचा त्यावर कळत- नकळतपणे परिणाम होत असतो. समाजातून मिळणाऱ्या अनुभवातून साहित्य निर्मितीची प्रक्रिया होत असते. संवेदनशील मनाने टिपत असतो आणि साहित्यकृतीद्वारे मांडत असतो. लेखकाची निर्मिती असली तरी व्यापक अर्थाने ती समाजाची निर्मिती असते.

उद्दिष्टे

१ . दलित साहित्यातील आत्मकथन साहित्यप्रकाराचे वगळेपण मोडणे.

२. दलित आत्मकथनातील समाजदर्शनाचे चित्रण करणे

३. दलित आत्मकथनांच्या प्रेरणा मांडणे .

४. दलित आत्मकथनातून दलित लेखकांच्या जाणिवांचा शोध घेणे .

दलित साहित्यामध्ये आत्मकथनांचा एक जोमदार प्रवाह १९७० च्या दशकात अस्तित्वात आला. दलित आत्मकथनांमधून दलित जाणिवांचा प्रथमच प्रभावीपणे आविष्कार झालेला दिसून येतो. तत्पूर्वी दलित कवितेतून दलित जाणिवा व्यक्त झाल्या होत्या. पण आत्मकथनांतून त्या अधिक व्यापकपणे व्यक्त झालेल्या आहेत. सुशिक्षित -तरुण,आत्मभान जागृत झालेल्या लेखकांनी आपल्या व्यथा-वेदना आत्मकथनांद्वारे व्यक्त केल्या आहेत.दया पवारांच्या 'बलुत' (१९७८) या आत्मकथनाने दलित आत्मकथनांचा प्रारंभ करून प्रस्थापित मराठी साहित्यविश्वात क्रांतीकारक बदल घडवून आणला. या घटनेने साहित्यविश्व हादवून सोडले. त्या काळात बलुतंवर विविध स्तरांतून उलटसुलट प्रतिक्रिया उमटल्या. त्यावर 'बलुत' एक वादळ' या नावाने पुस्तक प्रकाशित करण्यात आले. 'बलुत' चा प्रभाव तत्कालीन लेखकांवर झालेला दिसून येतो. 'बलुत' पाठोपाठ 'आठवणींचे पक्षी'-प्र.ई.सोनकांबळे,'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे'- माधव कोंडविलकर, 'उपरा'-लक्ष्मण माने, 'तराळ-अंतराळ'-शंकरराव खरात,'काटयावरची पोत'-उत्तम बंडू तुपे, ही आत्मकथने प्रकाशित झाली. त्यामुळे दलित आत्मकथन हा साहित्यप्रवाह मराठी साहित्यात अस्तीत्वात आला.

दलित आत्मकथनांना प्रदीर्घ परंपरा नाही. ती अगदी अलीकडील चार-पाच दशकातील आहे. दलित आत्मकथनातून वेगवेगळ्या जाती-जमातींचे चित्रण आले आहे.'उचल्या', 'उपरा', 'गबाळ' या आत्मकथनातून भटक्या जमातीतील चित्रण आले आहे. या समाजाच्या पार्श्वभूमीवरही आत्मकथने प्रकाशझोत टाकतात. लेखकाच्या वाटचालीत त्यांच्या कुटुंबाबरोबरच समाजाचा अविभाज्य असा सहभाग असतो. प्रस्थापित मराठी साहित्यातील आत्मचरित्रांच्या तुलनेत दलित आत्मकथने ही रूप-वैशिष्ट्यांच्या बाबतीत भिन्न आहेत. आत्मकथनांद्वारे त्या व्यक्तीच्या जीवनातील साधारणपणे वयाच्या ३५-४० वर्षांपर्यंत कालखंड (व्यावसायिक)दृष्टीने स्थिरस्थायी होण्याचा - आलेला आहे. अगदी तरुणवयात 'स्व'ची जडणघण विशद करण्यामागे त्यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. त्यांनी वयापेक्षा अनुभवाला -वेदनेला प्राधान्य दिलेले आहे. अस्पृश्यतेची भयावह दाहकता दलित लेखकांच्या वाटयाला आलेला आहे. त्यांना सामाजिक स्थैर्य नाही. मान-प्रतिष्ठा तर दूरच असलेली दिसते. असे जीवन जगताना दाहक अनुभवांचे निखारे मात्र त्यांना लहान वयातच सहन करावे लागले आहेत. दलित आत्मकथनकारांना लहानपणी दारिद्र्य-उपासमार,अपमान,अवहेलना यातच सुरुवातीचे आयुष्य व्यतीत करावे लागले आहे. जातीव्यवस्थेमुळे त्यांना असहय यातना भोगव्या लागल्या आहेत. त्यांना त्यांचा भूतकाळाच्या आठवणी काढणे सुद्धा वेदनादायी ठरते. या संदर्भात दया पवार यांनी नमूद केलेला प्रसंग नोंदवावासा वाटतो. दया पवार म्हणतात,"मला वाटतं आपणही हे कुणाला सांगू नये असं आयुष्य विसरण्याच्या सवयीने जिवंत राहिलो. नाहीतर डोकं फुडून मरायची पाळी असे एक भयानक अनुभव व दुःख आहेत. परंतु तरीही हे दुःख वाचकांपर्यंत पोहचावे ही इच्छा दगडू व्यक्त करतो"^१.

दया पवार यांच्यापूर्वयुष्यातील वेदनामय अनुभव व्यक्त करताना झालेला अवस्था सांगतात, "हाती कुदळ घेऊन तो (पहाड) फोडावा अशी तुझी इच्छा दिसते पण फोडताना माझी अवस्था पोतराजासारखी होणार आहे. तू पाहिलं असशील पोतराज स्वतःच्याच अंगावर आसूडाचे फटके ओढून घेतो. पायातील चाळ वाजवित फुगीर दंडात दाभण भोकसतो. रक्ताची चिळकांडी उडत, भोवताली जमलेला

जमाव टाळया पिटतो. कुणी ‘ बिचारा’ म्हणून सुस्कारा सोडतो. तशी माझी अवस्था होणार!”² आपण जगलेले अनुभव कुणालाही सांगावेसे वाटत नाहीत असे असले तरी आपला न विसरता येणार भूतकाळ एकाक्षणी अंतर्मन व बाह्यमन यांच्या दवंदवातून बाहेर पडून ‘बलुतं’ ही साहित्यकृती दया पवार यांच्याकडून निर्माण झाली. होणाऱ्या टीकेची पर्वा न करता त्यांनी निर्भीडपणे — बंडखोरपणे आपले अनुभव शब्दबद्ध केले.

दलित आत्मकथनांतून विषमतापूर्ण समाजरचना दिसून येते. या व्यवस्थेविषयी

(वर्णव्यवस्था) आत्मकथनकारांच्या नजरेत खेद, खंत, विषाद आहे तसाच या व्यवस्थेला नाकारणारा विद्रोही ही आहे. हीन, पशुवत, गुलामगिरीचे जीवन पिढ्यान्पिढ्या जगण्यास’ भाग पडले, त्याचे वास्तवचित्र दलित आत्मकथनांतून आले आहे. या आत्मकथनकारांना ‘स्व’ बरोबरच स्वैतराविषयी लढा द्यावा लागला. आपल्या समाजाची जातीची दुःखे सांगण्याच्या हेतूने आत्मकथने लिहिली गेली आहेत. शंकरराव खरात यांचे आत्मकथन ‘तराळ—अंतराळाचा’ उल्लेख ‘स्टोरी ऑफ दि अनटचेबल’ असा करतात व्यक्तीला स्वतंत्र न मांडता समाजाचा एक अविभाज्यघटक म्हणून त्यांनी चित्रण केले आहे .

दलित समाजातील उपासमार हा ज्वलंत प्रश्न सर्वच आत्मकथनांतून आला आहे. या भूकेचा प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेकवेळा या समाजातील लोकांना शिळे—इतरांनी टाकून दिलेले अन्न खाऊन दिवस काढावे लागले आहेत. त्यासाठी प्रसंगी दलित समाजातील व्यक्ती एकमेकांशी भांडण करताना दिसतात. ‘तराळ—अंतराळाचा’ मध्ये ‘झाडलोट’ करण्यासाठी खोताच्या वडयात कामकरणारी पवाबाई दिसते. तिच्या ठिकाणी चिंगाबाई काम करण्यास जाते. यावेळी दोघींमध्ये भांडण होते.प्रत्यक्षात हे भांडण कामावरून न होता खोताच्या वाडयात मिळणाऱ्या अन्नासाठी असते. असाच दुसरा प्रसंग शंकरराव खरात यांनी नोंदविला आहे. बंडोबा ब्राह्मणाच्या घरी लग्न असते. त्यावेळी शंकररावांची आई लेकीला घरी बोलाविते कारण त्यांना पोळ्या लाडू खाण्यास मिळतील म्हणून पण प्रत्यक्षात त्या दिवशी मुलांनाउपाशीच झोपावे लागते. झोपेतून उठवून वडील मुलांना उष्ट्या पोळ्या लाडू देतात.त्या प्रसंगाच्या निवेदनाच्या वेळी शंकरराव प्रतिक्रिया नोंदवतात. “ त्याकाळात माझाही पिंड वाणी—उद्म्यांच्या पत्रावळीचं उष्ट खाऊन पोसवला होता.याचं आज स्मरण होताच माझ्या मनाला खोल जखम होते.....ती जखम चिघळते....त्यातून वेदना उठतात.”³

या प्रसंगातून दलित समाजातील भूकेचा प्रश्न अत्यंत विदारक असलेला दिसतो. या भूकेपायी या समाजातील लोकांच्या—माऱ्या करण्यासही मागेपुढे पाहत नाहीत.काहीही करून भुक भागवण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. ‘माऱ्या जल्माची चित्तरकथा’ मधील लालू बारा दिवसाची बाळणतीन असताना चौघुल्याच्या मळयात मक्याची कणसे चोरून खाताना दिसते तर कुऱ्याच्या तोंडातून भाकरी सोडवून घेतल्याने खरातांना धन्य वाटते. मृत मांस खाण्याचा प्रसंग महारांवर —अपृश्यांवर आला या संदर्भात खरात यांची प्रतिक्रिया महत्त्वाची आहे. ते लिहितात, “हे असं मेलेल्या जनावरांचं मांस खाण्याचा प्रसंग महारांवर,माझ्या वडिलांवर माझ्यावर तरी प्रसंग का आला? त्याचं उत्तर म्हणजे वडिलांच्या पोटी , महाराच्या पोटी जन्माला आलो म्हणून आणि पुन्हा त्याकाळी .....हे लक्षात ठेवा तुम्हीही माझ्यासारखे म्हार जातीच्या पोटी जन्माला आला असता तर तुम्हालाही या सगळ्या मेलेल्या जनावरांचं मांस गाडग्यात शिजवून खाण्याचा प्रसंग आला असता ”⁴ शंकरराव खरात यांच्या प्रतिक्रियातून तत्कालीन समाजाविषयी चीड, संताप व्यक्त होताना दिसते. अस्पृश्यता हा दलित समाजाला लागलेला कलंक आहे. सवर्ण लहान मुले शाळेत अपृश्य मुलगा चुकून त्यांच्या रांगेत गेला तर त्याच्यापासून दूर पळून जातात. हा अनुभव अनेक दलित आत्मकथनातून आला आहे. शंकरराव खरात पहिल्या दिवशी शाळेत गेल्यावर सवर्ण मुलांच्या रांगेत बसतात. तेव्हा “ एकाकी साप निघावा तशी त्यांचे धावाधाव झाली. ती बाजूला पळाली. माझ्याकडं ती एखादया जंगली जनावरागत बघू लागली ”⁵ या प्रसंगातून मुलांमध्ये मारामारी होते. शाळेच्या पहिल्याच दिवशी शंकररावांना मुलांचा मार आणि मास्तरांचा दम सहन करावा लागतो. तापलेल्या मातीत ,उन्हात बसून त्यांना शिक्षणाचे धडे गिरवावे लागले. चार ओळींचा दुःखद समाचार असणारे पत्र वाचून घेण्यासाठी शंकररावांच्या वडिलांना गाडीभर लाकडं कुलकर्णी मास्तरांना फोडून दयावी लागली. चोर लुटारूंना सुध्दा अपृश्य लोकांची भाकरी चालत नाही. त्याच बरोबर पाण्याच्या प्रवाहात अपृश्य मुले खेळत असतील तर सवर्ण बायका डोक्यावर भाकरी घेऊन पाण्याच्याप्रवाहातून जात नाहीत. कारण भाकरी विटाळल्या जातीील ही भिती वाटते.गावोगाव जाती— जातींचे पाणवटे वेगळे असलेले दिसतात.

गावांमध्ये ज्याप्रमाणे पंचायत भरते व न्यायनिवाडा केला जातो त्याप्रमाणे दलित भटक्या जाती— जमातीतील मंडळींची पंचायत भरते. पंच म्हणून समाजातील वयस्कर मंडळीकडे परंपरेनुसार हे पद चालत आलेले असते. एखादया व्यक्तीने जातीतील नियम मोडला तर त्याला कडक शिक्षा बजावली जाते. वेळप्रसंगी त्याव्यक्तीच्या कुटूंबांवर सामाजिक बहिष्कार घातला जातो. यालाच वाळीत टाकणे असे म्हटले जाते ही प्रथा सर्वच आत्मकथनातून आलेली आहे. विवाह संबंधातील अडचणी सोडवण्यासाठी जात पंचायत निर्णय देण्याचे काम करतात. या पंचायतमध्ये पंच म्हणून पुरुष मंडळी न्यायदानाचे काम करतात. हे काम करत असताना दंड किंवा शासन मुलींच्या

आई-वडिलांना केले जाते. मुलींना शिक्षण देणे हा गुन्हा समजला जातो. वेळ प्रसंगी तिच्या कुटुंबियांना वाळीत टाकले जाते. सासरहून मुलगी त्रासाला कंठाळून पळून आल्यानंतर रातोरात तिला परत पाठविली जाते. विवाहित तरुण स्त्रीला अनेक प्रकारच्या त्रासाला सामोरे जावे लागते. उदा. पायात खोडा घालण्याची प्रथा, तिचे शरीरावयव कापून तिला विद्रुप केले जाते. लहानमोठ्यांना नमस्कार करणे बंधनकारक असते, कष्टाची कामे यामध्ये गुंतवून टाकले जाते. बिनभावेच्या ओडक्यासारखे तिचे जीवन जुन्या आत्मकथनातून चित्रित झाले आहे.

दलित आत्मकथनातून यात्रा-जत्रा, लग्नविधी, भूतबाधा काढणे, सण-उत्सवाचे प्रसंग आले आहेत. 'तराळ-अंतराळ' रेड-जत्रेचे वर्णन आले आहे. या यात्रेला 'बत्तीशी' जमते. बत्तीशी म्हणजे महालातील (परिसरातील) लोक. अशा यात्रांमध्ये वेगवेगळ्या विषयांवर, वादग्रस्त मुद्यांवर चर्चा होते. सोयरीक जमवण्याचे प्रसंग अशा यात्रांमध्ये उरकले जातात. देवाला बळी देण्याचे प्रसंग जत्रा-यात्रांच्या निमित्ताने केले जातात. दलित जाती-जमातींमध्ये देवाला मुले सोडण्याच्या प्रथा अस्तित्वात असलेल्या दिसतात. याचे संदर्भ आत्मकथनातून आलेले आहेत. दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनातून दलित समाजातील चालीरिती, प्रथा-परंपरा-संस्कृतीचे संदर्भ येतात. समाजशास्त्रीय अभ्यासासाठी ही आत्मकथने उपयुक्त आहेत. त्यातून दलित समाजातील स्थित्यंतराचा वेध त्यातून घेता येतो. 'जिणं आमुच'-बेबी कांबळे या आत्मकथनासंदर्भात मॅक्सीन बर्नसन यांनी मांडलेली भूमिका नमूद करावी वाटते, 'बेबी कांबळेचा पिंड मात्र ललित लेखिकाचा नसून समाजशास्त्रज्ञाचा आहे. त्यांनी अनेक वर्षे केलेले स्वतःच्या समाजाचे डोळस आणि सहानुभूतिपूर्वक निरीक्षण ह्या पुस्तकात लिहून ठेवल्यामुळे, 'जिणं आमुच' समाजशास्त्रज्ञ आणि इतिहासकारांच्या दृष्टीने एक अमोल खाण ठरेल, असे म्हटले तर अतिशयोक्ती ठरणार नाहीत. आषढ महिन्याचा देव-देव, घरोघरी अंगात येण्याचा प्रकार, पोतराज सोडण्याची प्रथा, रेडयाची जत्रा याबद्दलची इतरत्र कोठेही उपलब्ध नसलेली माहिती समाजशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाची आहे' समूहजीवनाचे चित्रण या आत्मकथनातून आले आहे.

आत्मभान आल्यानंतर दलित पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनीही आपल्या व्यथा वेदना आत्मकथनातून मांडल्या आहेत. सामाजिक जाणिवेतून हे लेखन केल्यामुळे प्रभावीपणे समाजदर्शन आले आहे. डॉ. मनोहर जाधव यांनी 'समाजदर्शन' हे दलित आत्मकथनांचे वैशिष्ट्य म्हणून नोंदवले आहे. "दलित आत्मकथने ही एक प्रकारची समाजदर्शने आहेत, दलित आत्मकथनकार हा समूहमनाचा प्रतिध्वनी असतो, या आत्मकथनांचा विचार दलित चळवळीच्या संदर्भ तोडून करता येत नाही, आत्मकथनांतून प्रकटणारे दुःख समाजव्यवस्थेने लादलेले आहे, ही आत्मकथन ग्रामीण जीवनाशी निगडित असले तरी गावगाड्यातील आणि गावकुसाबाहेरील सामाजिक द्वंद्व त्यात दिसते, ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणे हा या आत्मकथनांचा प्रधान हेतू नाही, ही आत्मकथने विशिष्ट व्यक्तींची असली तरी सर्वकष शोषितअभावग्रस्त समाजाच्या दुःखाने भरलेला इतिहास त्यातून व्यक्त होतो." स्त्रियांच्या आत्मकथनांतूनही समूह मनाचा प्रतिध्वनी प्रभावीपणे व्यक्त झाला आहे. व्यक्तीपेक्षा समूह केंद्रवर्ती आहे. 'मी' ने आम्हीचे अनुभव विशद केले आहेत. पारंपरिक समाजव्यवस्थेने लादलेले अन्यायग्रस्त जीवन नाकारण्याचे धाडस करताना काहीवेळा विद्रोहाची धार, भाषा तीव्र होते, प्रसंगी प्रक्षोभक होते. मात्र स्त्रियांच्या सोशिक, सहनशील स्वभावामुळे हे वर्णन संयमी झाल्याचे दिसते. बेबीताईनी आपल्या समाजातील चालीरितीचे चित्रण करताना उपरोधिक शैलीचा वापर केला आहे. महार समाजाचे अज्ञान आडाणी पण व्यक्त करताना 'पशुची' उपमा दिलेली आहे. यस्करकीची काठी या समाजातील लोकांना भूषण (राजदंडाप्रमाणे) वाटत असली तरी प्रत्यक्षात मात्र सवर्णांनी स्वतःच्या सोईसाठी केलेली क्लृप्ती यातून दिसते. या समाजातील स्त्रिया रंगमहालाची उपमा झोपडीला देताना दिसतात.

निष्कर्ष : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारसरणीचा प्रभाव सर्वच आत्मकथनकारांवर पडलेला आहे. सामाजिक जागृतीसाठी गावपातळीपासून आप-आपल्याप्रमाणे उठाव, आंदोलने करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला आहे. उदा. धर्मातराचा लढा, स्वतंत्र पाणवठ्यासाठी चळवळी, गावकीच्या कामांना नकार, शिक्षणाचा आग्रह, श्रमप्रतिष्ठेचा आग्रह इत्यादींच्या माध्यमातून गावपातळीवर जवळपास सर्वच समाजातील लोकांनी उठाव केलेले दिसतात. दलितांवर गावकऱ्यांनी केलेले अत्याचार, बहिष्कार, वाळीत टाकण्याचे प्रसंग (सामूहिक नाकेबंदी) आत्मकथनातून आलेले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा वणवा गावपातळीपर्यंत पोहचलेला दिसतो. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, या तत्त्वत्रयीसाठी दिलेला लढा महत्त्वपूर्ण आहे. दलितांमध्ये झालेल्या वैचारिक जागृतीने तो यशस्वी झालेला दिसतो. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचे संदर्भ अलीकडच्या आत्मकथनांमध्ये आले आहेत. 'आयदान'-उर्मिला पवार, 'आमचा बाप आन् आम्ही' - नरेंद्र जाधव यांच्या आत्मकथनातून बदलते संदर्भ येतात. नवीन सुशिक्षित पिढी वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये अधिकांकांच्या पदावर कार्यरत असताना दिसते. त्याचप्रमाणे कांही नवसुशिक्षित तरुण आपल्या समाजापासून दूर जाऊ लागल्याचे निदर्शनास येते. संकुचित वृत्ती, स्वार्थीपणा इत्यादींमुळे सामाजिक दुरावा निर्माण होऊन कलह होऊ लागले आहेत. सत्तेच्या राजकरणामध्ये दलित तरुण नवनवीन अमिषांना बळी पडत आहे.

डॉ. आंबेडकरांच्या तत्वप्रणालीला मूठमाती देऊन परत हा समाज देव-देव, हिंदु संस्कार मोठ्या अभिमानाने जोपासू लागला आहे. 'आयदान' मध्ये उर्मिला पवार यांनी नोंदवलेले प्रसंग महत्त्वपूर्ण वाटतात. आपली जात लपवून राहण्याकडे लोकांची प्रवृत्ती वाढत आहे. उर्मिला पवारांचे बंधू— शाहू यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या प्रभावामुळे धर्मांतर केले. घरातील वंश परंपरागत भिक्षुकी बंद केली, मात्र पारंपारिक मानसिकता तशीच असलेली दिसते. मुलगा होण्यासाठी बायकोच्या मनाविरुद्ध सहा बाळंतपण लादली गेली ' वंशाला दिवा' पाहिजे हि पारंपारिक हिंदु मानसिकता बदलू शकला नाही. पाच मुलींनंतर सहाव्या वेळेस मुलगा झाला आनंद प्रित्यर्थ बारशाचा कार्यक्रम मोठ्या उत्साहात साजरा करतो. लिंग भाव विषयक श्रेष्ठ— कनिष्ठ पारंपारिक मानसिकता दलित समाजात कायम असलेली दिसते. स्त्रियांना वैचारिक स्वातंत्र्य न देण्याकडे पुरुषांची मानसिकता आजही कायम असलेली दिसते.

शसमारोप : दलित समाजाने केलेल्या प्रगतीची उत्तुंग झेप 'आमचा बाप आन् आम्ही'या आत्मकथनातून दिसते. दलित चळवळीने दलित समाजाला दिलेले आत्मभान, मानव— मुक्तीचा लढा हा आजच्या दलित आत्मकथनांचे बलस्थान आहे. पूर्वीच्या दलित आत्मकथनांनी सुरूकेलेली चळवळ आज कांहीशी विसावल्या सारखी दिसत आहे. तिला परत एकदा जोमाने कार्यरत होऊन जागतिकीकरणाच्या युगात भरकटणाऱ्या, दिशाहीन होऊ पाहणाऱ्या पिढीला परत एकदा मावनेचा संदेश देण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) दया पवार — 'बलुतं', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबईसहावी आवृत्ती—प्रस्तावना पृ.क्र.२
- २) तत्रैव. पृ.क्र.३.
- ३) शंकरराव खरात — 'तराळ अंतराळ', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे प्र.आ. १९८१, पृ.क्र. ४८८
- ४) तत्रैव. पृ.क्र. १५४
- ५) तत्रैव. पृ.क्र. ७०
- ६) बेबी कांबळे— 'जिणं आमुचं', मानसन्मान प्रकाशन पुणे प्र.आ.१९८६ पृ.क्र प्रस्तावना.
- ७) डॉ.मनोहर जाधव— 'दलित स्त्रियांची आत्मकथने: स्वरूप आणि चिकित्सा', सुविद्या प्रकाशन, पुणे प्र.आ.२००१ पृ.क्र. २३६—२३७.

—: आधारभूत ग्रंथ :-

- १) दया पवार— 'बलुतं', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई सहावी आवृत्ती
- २) शंकरराव खरात — 'तराळ अंतराळ', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे
- ३) शांताबाई कांबळे— 'माज्या जल्माची चित्रकथा' सुगावा प्रकाशन पुणे द्वि. आ.१९९०
- ४) बेबी कांबळे— 'जिणं आमुचं', मानसन्मान प्रकाशन पुणे प्र.आ.१९८६
- ५) उर्मिला पवार — 'आयदान' —ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई प्र.आ.२००३
- ६) डॉ.नरेंद्र जाधव — 'आमचा बाप आन् आम्ही' ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई १९९३ प्र.आ.

अलिबाग तालुक्यातील आगरी साहित्यिकांचे योगदान (आगरी बोलीच्या संदर्भात)

प्रा. नम्रता नितीन पाटील

मराठी विभाग, पी.एन.पी महाविद्यालय वेश्वी अलिबाग

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

सारांश

आगर 'निर्माण करणारा तो 'आगरी' रायगड,ठाणे,नाशिक जिल्ह्याच्या काही भागात हा 'आगरी' समाज मोठ्या प्रमाणात राहत आहे. या समाजाची बोलीभाषा 'आगरी' आहे. ही बोली प्रामुख्याने उत्तर कोकणात, मुंबई,ठाणे रायगड व नाशिकचा पश्चिम भाग या परिसरात बोलली जाते. आगरी बोलीचा प्रसार आणि प्रचार करून तिला समृद्ध करण्याचे काम आगरी बोली बरोबरचं प्रमाण मराठीत लेखन करणाऱ्या साहित्यिकांनी केले आहे,या आगरी समाजात अनेक प्राथित्यश लेखक,कवी,समीक्षक उदयाला येत आहेत,प्रस्तुत शोधनिबंधातुन अलिबाग तालुक्यातील आगरी साहित्यिकांचा अढावा घेण्याचा अल्पशा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना

१९७५ च्या सुमारास शिक्षणाच्या प्रसाराचा एक टप्पा पूर्ण झाला. ग्रामीण भागात शिक्षणाचे लोण पसरू लागले. ग्रामीण, दलित, अदिवासी जनवादी साहित्य शब्दरूप होऊ लागले. स्वातंत्र्यपूर्व काळ आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात बहुजन समाजापर्यंत शिक्षणाची ज्ञानगंगा पोहचली, आगरी समाजातील तरुनही या ज्ञानगंगेत सहभागी झाले. आगरी तरुनांनीही शिक्षणात आघाडी मारली शिक्षणाचा प्रसार झाला असला तरी दैनिके साप्ताहिके मासिकांमधुन लेख,कथा, कविता तसेच इतर प्रकारचे साहित्य प्रकाशित होऊ लागले आणि आज आगरी साहित्य हे साहित्याच्या मुख्य प्रवाहात सामील झालेले दिसते. या आगरी साहित्याबरोबरचं आगरी समाज व संस्कृतीला लौकीक प्राप्त करून देणारे आगरी साहित्यीक आज उदयाला येत आहेत. केवळ आगरी बोली व आगरी संस्कृती एवढ्यापूरतेच हे लेखन मर्यादीत न राहता आगरी समाजाची चौकट ओलांडून या साहित्यिकांनी आपले योगदान या समाजाला दिले आहे. ऐतिहासिक,सामाजिक राजकीय व सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रात वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख असणाऱ्या या अलिबाग तालुक्यात आगरी समाजातील प्रतिभवंतांनी साहित्याच्या क्षेत्रात गगनभरारी घेतली आहे. आगरी बोली बरोबरचं प्रमाण भाषेला साज चढविला आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधातुन अलिबाग तालुक्यातील आगरी प्रतिभावंतांची साहित्यीक व सामाजिक फलश्रुती सूक्ष्मपणे अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आगरी

आगरी ही एक जमात आहे. या जमातीच्या उगमाबद्दल अनेक प्रवाद आहेत आगरी हा शब्द आगर म्हणजे नारळ,पोफळी, भात, भाजीपाला,मीठ पिकविण्याची जागा यावरून आगर पिळविणारा आगरावर उपजिविका करणारा तो आगरी असा बनला आहे यांना आगळे कुणबी असेही म्हणतात तसेच खारकी —खारपाटे व उथळी असेही म्हणतात बखरीत आगळे कुणबी व बाजे असे जे उल्लेख येतात तेथे लढणारे आरमारकरी तराफेवाले हे आगरी लोकच आहेत. मीठ पिकविणाऱ्या आगरी लोकांना खारवा म्हणतात अलिबाग तालुक्यात जे आगरी लोक खारेपाटात राहतात त्यांना खारेपाट म्हणतात. उलट खारेपाट सोडून जे लोक दूर दुगावर राहतात त्यांना उथळी म्हणतात हे लोक ठाणे, रायगड व काही प्रमाणात नाशिक जिल्ह्यात आढळतात मुंबई,नवीमुंबई, रायगड,ठाणे येथेला मूळ समाज हा आगरी समाज आहे मूळतः हा कष्टकरी शेती निष्ठ समाज आहे

आगरी समाजाचा उगम

पोरणिक दृष्टीने

रावणाच्या काळात जे लोक गायन —वादन करीत त्यांना रावणाने त्यांच्या कामगिरीबद्दल भारताची पश्चिम किनारपट्टी बक्षीस दिली दृ तेथे हया लोकांनी आपल्या वसाहती बसवून आगर पिकविण्यास सुरूवात केली तेच हे आगरी लोक होत. रावणाच्या दरबारातील गायन वादनाचा संबंध आगरी समाजाशी आहे. ढोलवादन करणारे ते ढोलागरी असा हया समाजामध्ये पोटप्रकार आहे. अजुनही बरेच आगरी गायक वादकाचा धंदा करतात.

ऐतिहासिक दृष्टीने

वि.का राजवाडे संपादीत महिकावतीची बखर या ग्रंथात आगरी समाज हा मुंगी पैठणच्या बिंबराजासोबत लढाई निमित्त कोकणात येवुन स्थानिक झालेला दिसतो महिकावतीच्या बखरीतील वर्णनाप्रमाणे बिंबराजे हे दोन प्रकारचे होते १) महिमकर बिंबाची सत्ता शके १०६२ते.

११६३ या काळात होती हे अडनावाने बिंब होते प्रतापबिंब महिबिंब केशवदे व त्यापैकी महिबिंब ने माहिमाचे राज्य सुधारण्यासाठी चंपानेखरून ६६ कुळे आणली व पैठणवरून व्यापारशास्त्र संस्कृती सांभाळणारी कुळे आणली त्यापैकी चंपावती म्हणजे चैउल ,उरण, शहाबाज येथे भोजराजाची सत्ता होती २)दुसरे बिंब देवचे हे यादव कुळातील १२१६ ते १२५४ बिंबनावाचे व जाधव आडनावाने माहिमाचे राजे होते मुंबईच्या वृत्तांतमध्ये बिंबदेवाने पैठणवरून ७ आगरी कुळे आणली असा उल्लेख सापडतो या बिंबदेवाची सत्ता चेउलवर येते तर बदलापुरच्या वर्णनात आगऱ्याचे देव खंडोबा बाहिरी भवानी हे देशावरील लोकांच्या देवाप्रमाणे आहेत म्हणून हे लोक देशावरचे असावेत असा उल्लेख आहे

परंतु आगरी जमातीच्या उगमाबाबत आजही संशोधकांमध्ये मतभिन्नता आढळते ज्ञानकोशकारांनी दिलेल्या माहिती प्रमाणे आगरी समाजाचा उगम हा सुमारे १४ व्या शतकात झाला सुमारे ६०० वर्षांपूर्वी अलिबाग तालुक्यात तीन राज्ये होती १)चौल २)आवास ,सासवणे सागरगड चौल व आवास येथे हिंदू राज्ये होती या लोकांच्या वसाहती पुढे अलिबाग पेण ,पनवेल ,कर्जत , रोहे, माणगाव, मुरुड येथे पर्यंत व इकडे ठाण्यापर्यंत पासरत गेल्या.

आगरी समाजातील साहित्यिक :-

रायगड जिल्ह्याप्रमाणेच अलिबाग तालुक्याचा विचार केला तर या तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात आगरी समाज वास्तव्य करून आहे. या आगरी समाजात अनेक नवसाहित्यिक उदयाला येत आहेत. या तालुक्याला फार मोठी साहित्यपरंपरा लाभली आहे पैकी कही प्रतिभावंत साहित्यिक पुढील प्रमाणे.

भ.ल.पाटील

लोणघर अलिबाग येथील भगवान लक्ष्मण पाटील हे भ.ल.पाटील या नावाने प्रसिद्ध आहेत. १९३०-३५ च्या काळात 'संगीत जमीनदार' आणि 'संगीत कूळकायदा'ही दोन नाटके प्रकाशित झाली. आगरी समाजामध्ये पुस्तक प्रकाशित करण्याचा पहीला मान भ.ल.पाटील यांच्याकडे जातो.या दोन्ही नाटकांचे प्रयोग अलिबाग व पेण तालुक्यात धुमधडाक्यात चालू होते. या नाटकांशिवाय 'चौथेरत्न'मनोमीलन आणि 'सावळा,गोंधळ ' ही त्यांची अप्रकाशित नाटके आहेत.तर सीताकांत या नावाने त्यांनी काव्यलेखन केले आहे.

म.ना. पाटील

अलिबाग पेझारी येथील प्रसिद्ध लेखक स्वर्गीय म.ना.पाटील १९६५ मध्ये रसमाधुरी हे आगरी लोकगीतांचे समीक्षण करणारे लालित्यपूर्ण शैलीचा सुंदर अविष्कार असणारे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. आगरी,कोळी व आगरी संस्कृतीचे दर्शन घडविणारी होळीगीते, गणपतीगीते, लग्नगीते आविष्कृत झालेली दिसतात.

खारेपाट भागातील शेतकऱ्यांच्या जीवन प्रणालीचे वर्णन करणारे त्यांचे लेख अनेक वर्तमानपत्रातून प्रकाशित झाले होते. हंदा आगोटीच्या तोंडावर लाणी,मजत, उधर, त्याच्या या लेखामधुन आगरी बोलीचे माधुर्य वाचकांना अंतर्मुख करते. आणि कृषीजीवनाचं चित्र साकल्याने रेखटलं आहे १९८० मधील खलाटी हे पुस्तकही आगरी संस्कृतीबद्दलच्या अंतरीच्या उमाळयाने साकार झालं आहे दृ स्वानुभावाच्या आधारे तयार झालेले हे ललितलेख खारेपाटाचं कृषीजीवन ललित शैलीत उभं करतं आगरी भाषा आणि आगरी लोकगीत यांचा कौशल्याने प्रयोग खलाटीत केलेला दिसतो.

प्रा. शंकर सखाराम

प्रा. शंकर सखाराम हे अलिबाग तालुक्यातील कोपर हया गावचे आगरी भाषेत लक्षणीय स्वरूपाचे साहित्य लिहण्याचा मान प्रसिद्ध साहित्यिक शंकर सखाराम यांच्याकडे जातो. त्यांचा पहिला कथासंग्रह घुगाट हा १९८५ मध्ये प्रकाशित झाला. ते स्वतः रायगड जिल्ह्यातील कोपर व तिनवीरा धरणाच्या परिसरातील असल्याने त्यांच्या या कथासंग्रहातील अनेक पात्रे ही त्या परिसराच्या अनुशंगाने त्यांनी उभी केली आहेत. त्यामुळे त्यांची ग्रामीण आगरी बोली थेट त्या परिसरात आपल्याला घेऊन जाते. १९९० मध्ये मेल १९९६ मध्ये घरपरसू २००२ मध्ये गावदरणी या कथासंग्रहात रायगड जिल्ह्यातील आगरी समाज तिथली लोकसंस्कृती पोषाख, आचारधर्म,बोलीभाषा यांचे दर्शन घडत त्यांच्या घरपरसू या ललित लेखनात त्यांनी मुक्तपणे आगरी बोली व्यक्त झालेली दिसते. त्यांच्या गावदरनी या कथा संग्रहास ठाणे मराठी ग्रंथ संग्रहालयाचा २००३ च्या कै. रेगे वाड:मय पुरस्कार प्राप्त झाला आहे.

१९९० मध्ये वेडेपक्षी १९९२ बाळगोष्टी १९९६ पिंजऱ्यातला ससा गोष्टुल्या १९९८ मध्ये कोजागिरी या बालवाड:मयातून ते मुलांशी गुंजगोष्टी करतात. त्यांच्या कोजागिरी या पुस्तकाला १९९९ चा राज्य साहित्य पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. याशिवाय आगऱ्यातली माणसे, हरवलेली वस्तुसंस्कृती, एसडीझेड ही पुस्तके ही प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या साहित्यातून रचनेचे सौंदर्य नेटकी मांडणी व वास्तवता अधोरेखित झालेली दिसते.

डॉ.म.सु.पाटील

डॉ.म.सु.पाटील म्हणजेच डॉ.मधुकर सुदाम पाटील हे अलिबाग तालुक्यातील धामणपाडा शहाबाज येथील राहणारे,मराठी साहीत्यात मोलाची भर टाकणारे साहित्यीक म्हणून त्यांचा नावलौकीक आहे. १९८१ मध्ये समीक्षक लोकवाडःमय गृहाने प्रकाशित केलेले त्यांचे पहिले पुस्तक म्हणजे 'दलित कविता' हे आहे. १९८२ मध्ये 'अक्षरवाटा' हे समीक्षेचे पुस्तक त्यांचे प्रसिद्ध झाले बालकवींचे काव्यविश्व,सदानंद रेगे यांचे काव्यविश्व आणि आदिबंधात्मक समीक्षा हे तीन समीक्षाग्रंथ १९८९ मध्ये प्रसिद्ध झाले.

डॉ.म.सु.पाटील यांनी १९७२ पासून 'प्रतिष्ठान' सत्यकथा ,संदर्भ अनुष्ठुभ इ.नियतकालिकांमध्ये समीक्षालेखनाला सुरुवात केली .आणि प्रामुख्याने उल्लेख करावास वाटतो की याच प्रांतात त्यांनी प्रामुख्याने लेखन केले. १९९० मध्ये भारतीयांचा साहीत्यविचार,१९९९ मध्ये कवितेचा रूपशोध यानंतर २००१ मध्ये ,सांस्कृतिक अनुबंध हे समीक्षाग्रंथ प्रकाशित झाले. डॉ.पाटील यांचे समीक्षालेखन किती खोलवर आहे याचा प्रत्यय त्यांच्या 'इंदिरा यांचे काव्यविश्व या पुस्तकातून उलगडते. २००४साली प्रकाशित झालेली ,ज्ञानेश्वरचा तृष्णाबंध आणि तुकाराम अंतर्भाव्य संघर्षाची अनुभवरूपे या समीक्षालेखनातही त्यांच्या अभ्यासपूर्ण लेखनामुळे 'तुकाराम' ही आपण जवळ करतो. हेच त्यांच्या लेखनाचे यश आहे. त्याच प्रमाणे अलिकडेच प्रकाशित झालेले पुस्तक म्हणजे "लांबा उगतय आगरी"

एम.पी.पाटील

एम.पी.पाटील हे अलिबाग तालुक्यातील चिखली या गावाचे जे.एस.एम कॉलेज अलिबाग येथे ते मराठीचे प्राध्यापक होते.२००१ साली नाटयसमीक्षा : संहिता या समीक्षा ग्रंथाला महाराष्ट्र साहीत्य परिषदेचा डॉ.म.वि.गोखले पुरस्कार ,महाराष्ट्र शासनाचा 'कुसुमावती देशपांडे' पुरस्कार ,को.म.सा.प.चा 'प्रभाकर पाध्ये' पुरस्कार तर कलावैभव प्रतिष्ठानचा उत्कृष्ट नाटय संहिता पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. २००२साली प्रसिद्ध झालेला त्यांचा दुसरा समीक्षाग्रंथ म्हणजे 'गीता —ज्ञानेश्वरी—इहवादी दृष्टिकोन ' हा असून या ग्रंथासही वंदना प्रकाशनाचा आशीर्वाद पुरस्कार आणि कोमसापचा प्रभाकर पाध्ये पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. या पुस्तकाचे विवेचन पारंपारिक अध्यात्मिक आशयापेक्षा इहवादी अंगाने झालेले दिसते दृ

अरूण म्हात्रे

अरूण जगन्नाथ म्हात्रे हे अलिबाग तालुक्यातील हाशिवरे या गावाचे कवितेला आपल्या गावी घेउन जाणारे सुप्रसिद्ध कवी म्हणून ते ओळखले जातात १९९० मध्ये ऋतू शहरातले हा त्यांचा पाहेला कविता संग्रह प्रकाशित झाला या पहिल्याच काव्यसंग्रहात बहिणाबाई पुरस्कार वासंती गाडगीळ पुरस्कार स्नेहदा चषक आदि पुरस्कारांनी त्यांना सन्मानित करण्यात आले त्यानंतर २००३ साली कोसो मैल दूर आहे चांदणी आणि ते दिवस आता कुठे हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाले.

कवयित्री निरजा

अलिबाग तालुक्यातील धामणपाडा —शहाबाज हे कवयित्री निरजा यांचे गाव ज्येष्ठ समीक्षालेखक डॉ.म.फु.पाटील व विभावरी पाटील यांच्या त्या युक्त्या होत. आगरी स्त्रीया देखिल लिहू लागल्या आहेत. याच मानदंड म्हणजे कवयित्री निरजा या मराठी काव्यविश्वात आपल्या लेखनाने प्रभावी ठसा उमटविणाऱ्या कवयित्री आहेत त्यांचा कवयित्री म्हणून जास्त लौकीक आहे १९८७ मध्ये निरन्वय १९९४ मध्ये वेणा, आणि २००३ मध्ये 'स्त्रीगणेशा' हे तीन काव्या संग्रह प्रकाशित झालेले आहेत.स्त्री हा त्यांच्या कवितेचा केंद्रबिंदू आहे. पुरुषप्रधान समाजरचनेत स्त्रीची होणारी घुसमट हा या कवितांचा मुख्य धागा आहे. त्या इंग्रजीच्या प्राध्यापिका म्हणून ही कार्यरत आहेत.

कैलास पिंगळे

अलिबाग तालुक्यातील कुर्डूस या गावातील कैलास मारुती पिंगळे हे देखिल साहीत्यक्षेत्रात नावारूपाला येत आहेत. आगरी बोली व प्रमाण मराठीत विविधांग लेखन त्यांनी केले आहे .भारत माझा देश आहे हा ललित लेखसंग्रह रानवारा हा काव्यसंग्रह रानवेल हा कथासंग्रह असा आहे अलिबाग ललित लेख संग्रह ही प्रकाशित झालेली त्यांची पुस्तके आहेत. तर क्षितिज राधिका स्वप्न किनारा हे नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेले लेख आहेत त्यांच्या साहित्याला सर्वोत्कृष्ट वाडःमय पुरस्कार उत्कृष्ट साहीत्य निर्मिती पुरस्कार प्राप्त झालेले आहेत.

या शिवाय अनेक लेखक ,कवी,नाटकार आगरी समाजात उदयाला येत आहेत हे. साहित्यीक आगरी लेखकांची परंपरा निश्चितच उज्वल करून मराठी साहीत्यविश्वात मोलाची भर घालतील आणि आगरी समाज व संस्कृतीला साहित्याच्या यशोगाथेमध्ये उंच भरारी घेण्यास साहयभुत ठरतील

निष्कर्ष

आगरी समाजात शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार झाला. आणि वर्षानुवर्ष मैखिक स्वरूपात जपलेल्या बोलीला आजच्या लिखित साहीत्याच्या प्रवाहात महत्वाचे स्थान प्राप्त होण्यास आगरी समाजातील प्रतिभावंतांचा मोलाचा सहभाग आहे . केवळ आगरी बोली आणि आगरी

संस्कृती एवढ्यापूरतेच या साहित्यिकांचे योगदान मर्यादीत न राहता आगरी समाजाच्या चौकटीबाहेरचेही लेखन करून साहित्यातील काही दिग्गजांनी समीक्षेचे नवे दालन साहित्यिकांसमोर उघडले आहे एकुणच साहित्याची एक अनमोल अशी देणगी या आगरी समाजातील प्रतिभावंताना लाभली आहे त्यामुळे आगरी समाजातील दिग्गजांचे बुद्धीवंतांचे यथोचित मुल्यामापन होऊन ते समाजसमोर अभिव्यक्त होणे आवश्यक ठरते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीअर — रायगड जिल्हा

आगरी समाजाचा इतिहास —मुरलीधर म्हात्रे

आगरी गोंत्र गंगा— काशिनाथ मढवी

आगरी शोध आणि बोध — गोपीनाथ मोकल

आगोट — मासिक

आगरी साहित्य संस्कृती : सदयस्थिती —अशोक धुमाळ

मराठी भाषेतील विविध बोलींचा अभ्यास

डॉ. ओमकार विनायक पोटे

मराठी विभाग, पी.एन.पी. कॉलेज, वेश्वी, अलिबाग.

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

गोषवारा :

मराठी भाषा ही इंडो — युरोपीय भाषा कुलातील एक भाषा आहे. भारतातील प्रमुख २२ भाषांपैकी ती एक प्रमुख भाषा आहे. त्याचबरोबर महाराष्ट्र आणि गोवा या दोन राज्यांची मराठी राजभाषा आहे. जगातील बहुतेक प्रमुख भाषांप्रमाणेच मराठी भाषाही अनेक पद्धतींनी बोलली जाते. प्रमाण भाषेशी नाते कायम ठेवून तिची बोलीभाषा मात्र दर १२ कोसांगणिक औच्चारितदृष्ट्या, कोशदृष्ट्या तसेच आघात, लय, भौगोलिक परिस्थिती, वाक्प्रचारानुसार बदलत रहाते. परंतु असे असले तरी लेखन चिहनांच्या बाबतीत मात्र मुळीच फरक नसतो.

वर्षानुवर्षे महाराष्ट्रातील एखादया प्रदेशात स्थायिक झाल्यामुळे त्या स्थानिक वातावरणाचा अनेकांगी परिणाम तेथील मराठी भाषेवर होत असतो. म्हणून अशा भाषेला तिची बोली असे संबोधले जाते. मराठी भाषेच्या आगरी, अहिराणी, झाडी, नागपुरी, चंदगडी, मराठवाडी, कोंकणी, मालवणी, वऱ्हाडी, तंजावर, मोरस मराठी, वाडवळी, बगलांनी, नंदुरबारी, खाल्यांनी, वल्यंगी, तप्तांगी, डोंगरांगी, जामनेरी, खानदेशी, अशा अनेक बोली-उपबोलींच्या शाखा व उपशाखा अस्तित्वात आल्या आहेत. या बोलींचे महत्त्व, स्थान, औच्चारिक व लिखित स्वरूप, विशिष्ट पारिभाषिक शब्दरचना व सद्यस्थिती यांचा व्यवच्छेदक अभ्यास करून त्याचे काही सूत्ररूपाने ठळक निष्कर्ष प्रस्तुत शोधनिबंधातून मांडले आहेत.

Key Words — मराठीतील बोलीभाषा, मराठी भाषा

प्रस्तावना :

संस्कृत भाषा ही जगातील अतिप्राच्य मुख्य भाषांपैकी एक भाषा. मुळ संस्कृत भाषेतील उच्चार औच्यरिकदृष्ट्या उच्चारण्यास कठिण असल्याने त्याच्या शुद्ध रूपांची वेगळी शाखा निर्माण होऊ लागली. त्यातूनच प्राकृत भाषेचा जन्म झाला. प्राकृत भाषेतील विशिष्ट उच्चार, पद्यरूपी कवने, रचना, शब्दकोटी यांच्या अपभ्रंशातून 'मराठी' भाषा उदयास येवू लागली. त्यामुळे इंडो-युरोपियन भाषा कुलातील असणाऱ्या 'मराठी' भाषेचे उगम स्रोत 'संस्कृत' भाषा मानले जाते.

मराठी भाषा ९ व्या शतकापासून प्रचलित आहे. मराठी मातृभाषा असणाऱ्या लोकसंख्येनुसार मराठी ही जगातील पंधराव्या क्रमांकाची व भारतातील चौथ्या क्रमांकाची भाषा आहे. मराठी बोलणाऱ्यांची एकूण संख्या ९ कोटीपेक्षा अधिक आहे. मराठी भाषा भारतासह मॉरिशस, इस्त्रायल, अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने, संयुक्त अरब अमिरात, दक्षिण आफ्रिका, पाकिस्तान, सिंगापूर, जर्मनी, युनायटेड किंग्डम, ऑस्ट्रेलिया व न्यूझिलंड येथेही बोलली जाते. त्याचप्रमाणे भारतामध्ये मराठी भाषा महाराष्ट्राबरोबरच बडोदा, सुरत, अहमदाबाद, बेळगाव, हुबळी-धारवाड, गुलबर्गा, बिदर, हैदराबाद, इंदूर, ग्वाल्हेर व तंजावर या शहरांमध्ये बृहन् महाराष्ट्रीयन शहरात मोठया प्रमाणावर बोलली जाते. देशातील अनेक राज्यांमध्ये आणि जगातील ७२ देशांमध्ये मराठी भाषा बोलली जाते.

पिढ्या न पिढ्या विशिष्ट राज्यात स्थायिक झाल्यामुळे मराठी भाषिकांच्या मुळ मराठी बोलीवर त्या राज्याच्या स्थानिक परिसराचा ठसा सुस्पष्टपणे उमटलेला दिसतो. प्रमाण मराठी भाषेचे मुळ व्याकरण जरी एकच असले तरी स्थानपरत्वे मराठी भाषेचे कोंकणी मराठी,

कोल्हापुरी मराठी, कारवारी मराठी, अहिराणी, मराठवाडी, नागपुरी असे अनेक मुख्य प्रकार पडतात. या प्रकारांमध्ये त्या ठिकाणाच्या स्थानिक लोकजीवनातले अनेक शब्द मिसळून जी विशिष्ट परिभाषा तयार झाली त्यालाच 'मराठीची बोलीभाषा' असे म्हटले जाते. मराठी भाषेमध्ये अनेक बोलीभाषा प्रचलित आहे. त्यापैकी अजूनही काही मौखिक व सांकेतिक आहेत. तर इतर सर्वच बोली लिपी चिह्नांकीत केले आहे. या बोलीपैकी काही निवडक बोलींचा सैद्धांतिक पार्श्वभूमीवर अभ्यास करूया.

उद्दिष्ट्ये :-

१. मराठीतील विविध बोलीभाषांचे वर्गीकरण करणे
२. बोलीभाषांचे स्थानपरत्वे स्वरूप जाणून घेणे
३. बोलीभाषांच्या सामर्थ्यस्थळांचा अभ्यास करणे
४. बोलीभाषांची वैशिष्ट्ये, तात्वीक स्वरूप, सैद्धांतिक पार्श्वभूमी आणि भौगोलिक स्थाननिश्चिती जाणून घेणे
५. बोलीभाषांति विषयक अभ्यासांचे ठळक निष्कर्ष मांडणे

१) आगरी बोली

भात, मीठ, नारळ, सुपारी, भाजीपाला, फळे व मासे संवर्धन करण्याची जागा म्हणजे आगर होय. असे आगर पिकविणारा तो आगरी होय. आगरी समाज पालघर, ठाणे, मुंबई, मुंबई उपनगर, नवी मुंबई आणि रायगड जिल्ह्यात वास्तव्य करून आहे. यापैकी रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यामध्ये या समाजाची वस्ती मोठ्या प्रमाणात आहे. आगरी समाजाच्या तीन पोटजाती आहेत. शुध्द आगरी, दास आगरी आणि वरप आगरी. शुध्द आगरी म्हणजे मीठ पिकविण्याची कला अवगत असणारे मुळ आगरी होय. दास आगरी प्रामुख्याने पालघर तालुक्यात आढळतात. त्यांना कराडे आगरी असेही म्हणतात. तर आधी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारून पुन्हा आगरी झालेले ते वरप आगरी होय. याशिवाय ढोलवाद्यांचा गजर करणारे ते ढोलआगरी होय. ढोर मेहनत घेणारे ढोर आगरी तर कमी मेहनत करणारे ते सोन आगरी होय. हे सर्व विविध आगरीतील लोक 'आगरी बोली' बोलतात.

आगरी बोली ही समुद्रकिनाऱ्यालगतची असल्याने यामध्ये उच्चार स्पष्टता सखोल नाही. विरार — वसई भागानजीक ती बरीचशी सानुनासिक आहे. त्यामानाने अलिबाग, मुरुड, श्रीवर्धनकडे अधिक स्पष्ट आहे. आगरी बोली देखील प्रत्येक गावानुसार औच्चारिकदृष्ट्या बदलते.

प्रमाण मराठी भाषेतील व्याकरणाच्या दृष्टीने आगरी बोलीचा विचार केला तर उच्चारदृष्ट्या पुढीलप्रमाणे बदल दिसून येतात.

१. आगरी बोलीमध्ये 'ळ' या व्यंजनाचा स्वनलोप होवून या जागी 'ल' या स्वराचा उच्चार होतो. उदा. बाळा — बाला, पिळदार — पिलदार, दिवाळी — दिवाली इत्यादी.
२. या बोलीतील 'ड' या व्यंजनाऐवजी 'र' हे व्यंजन वापरले जाते. उदा. तोडला—तोरला, वाडा — वारा, इत्यादी.
३. या बोलीत अनेकदा 'ल' चा उच्चार 'व' केला जातो. उदा. जाशील —जाशीव, करशील —करशीव इत्यादी.

२) अहिराणी बोली :-

अहिराणी ही मराठीची बोलीभाषा प्रामुख्याने खानदेश प्रदेशात बोलली जाते. जळगाव, धुळे आणि नंदुरबार हे तीन जिल्हे तसेच औरंगाबाद जिल्ह्यातील कन्नड आणि सोयगाव तालुक्यातील काही भाग त्याचप्रमाणे नाशिकमधील कलवण, सटाणा, मालेगाव, देवळा या तालुक्यांमध्ये अहिराणी बोली बोलली जाते. जुना खानदेश परिसरातील अजिंठा मध्ये डोंगर, सातपुडा पर्वत रांगा, चांदवडचे डोंगर आणि बाबर नदी याठिकाणी वास्तव्यास असणारे 'अहिर' लोक अहिराणी बोली बोलतात. खानदेश परिसरातील अहिराणांच्या वास्तव्यामुळे सत्तेतील प्राबल्यामुळे अहिराणांची बोली ती अहिराणी आसा या बोलीचा प्रभाव पडलेला दिसतो.

खानदेशातील महाराऊ, भिलाऊ, लाडसिककी, लेवापातीदार, गुजरी अशा अनेक समाजातील भाषांवर अहिराणी बोलीचा प्रभाव दिसून येतो. जवळजवळ ९५ टक्के खानदेशी माणसे या बोलीचा वापर करतात. उत्तर महाराष्ट्राच्या अमळनेर, साही, पाटोळा, दौंडाईचा, शिरपूर, तळोदा, शहादा, धडगाव, नावापूर, नंदूरबार, धुळे, जळगाव, अक्कलकुवा, सिंदखेडा, घोपडा, येरंडोल, चाळीसगाव, भडगाव, सोयगाव, पाचोरा, कळवण, सटाणा, मालेगाव, देवळा, बागलान, या तालुक्यांतील बहुतेक जातीजमातींची लोक अहिराणी बोली बोलतात. त्याचप्रमाणे गुजरात राज्यातील सोनगड, व्यारा, उच्छल, निझर व मध्यप्रदेशाच्या खेतीया, पानसेमल, संधवा, आणि काही तालुक्यातील ही भाषा बोलली जाते.

अहिराणी बोलीची वैशिष्ट्ये :-

१. जळगाव जिल्ह्यातील अहिराणी बोलीत 'ळ' ऐवजी 'य' स्वन वापरला जातो. तर नाशिक जिल्ह्यातील अहिराणीत मात्र 'ळ' चाच उच्चार होतो. उदा. काळा— काया, केळी—केयी, दिवाळी—दिवायी

२. प्रमाण मराठीतील 'आहे' ऐवजी अहिराणीत 'शे' वापरतात.
३. प्रमाण मराठी भाषेचे षष्ठीच्या प्रत्ययात 'चा', 'ची', 'चे' हे प्रत्यय वापरतात. त्याऐवजी अहिराणीत षष्ठीत 'ना', 'नी', 'ने' वापरले जाते. उदा. कुणाचा-कुणाना, सर्वांचे-सर्वांने इत्यादी.
४. अहिराणी भाषेत अनेक गुजराती शब्द नाम, सर्वनामे यांचे प्रमाण अधिक जाणवते. डिक्रा, बे, ना, नी, ने, छे, इत्यादी.
५. जोडशब्दांचे प्रमाण या बोलीभाषेत अधिक आढळते. उदा. तुन्हा, मन्हा, त्यास्ना, आम्ना, तुम्हना, धल्ला, सम्द.

३) मालवणी बोली

कारवार, गोमंतकासह ते रत्नागिरीपर्यंत कोकण प्रदेशात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीला 'पूर्वी कोकणी' असे म्हटले जाते. 'पूर्वी कोकणी' असे म्हटले जाते. मात्र गोवा राज्याच्या निर्मितीनंतर कारवार आणि गोवा प्रांतात 'कोकणी' ही स्वतंत्र भाषा बोलली जावू लागली. या कोकणी पेशा भाषिक भेदाने 'मालवणी बोली' मात्र अनेक अंगानी वेगळी ठरते. मालवणी बोली दक्षिण रत्नागिरीपासून पूर्ण सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात बोलली जाते.

'मालवणी' ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण बोली आहे. दक्षिण कोकणातील दोडामार्ग सावंतवाडीपासून ते मालवण, देवगड, फोंडा, वैभववाडी ते राजापूर अशा अरबी समुद्राच्या सर्व किनारपट्टीवरील प्रदेश आणि गोमंतकातील सावंतवाडीच्या प्रदेशात ही बोली बोलली जाते. या 'मालवणी' बोलीला काही भाषा तज्ज्ञांनी 'कुडाळी' असेही म्हटले आहे. सुप्रसिद्ध लेखक व अभिनेते व निर्माते मच्छिंद्र कांबळी यांच्या मालवणी नाटकांमुळे कुडाळी बोलीला 'मालवणी बोली' म्हणून ओळखले जावू लागले. 'अनुनासिक उच्चार' हे मालवणी बोलीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. तसेच उच्चार लांबवून हेल काढून बोलणे हा या भाषेचा लहेजा आहे. गावरवाडीतील विविध देवतांना घातली जाणारी गाऱ्हाणी, म्हणी, वाक्प्रचार यातून या बोलीचे सामर्थ्य दिसून येते. अनेक लोककथा, लोकनाट्य तसेच नाटके, दशावतारी खेळ या समाजातील बोलीत अधिक दिसून येते.

इथल्या माणसांकडे असणारे संवादचातुर्य, तसेच त्यांच्या कृतीशिलतेतील तिरकसपणा त्यांच्या भाषेतून सतत प्रत्ययाला येतो. त्यामुळे मालवणी बोली ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण बोली आहे.

मालवणी बोलीची वैशिष्ट्ये :-

१. मालवणी बोलीतील वर्णव्यवस्था प्रमाण मराठी भाषेसारखीच असली तरी प्रत्येक वर्ण हेल काढून उच्चारल्यामुळे शब्दांमध्ये अनेकदा उच्चार दीर्घत्वता जाणवते.
२. मालवणी बोलीत अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण शब्द आहेत. उदा. झिल-चेडवो (मुलगा-मुलगी), घोव (नवरा), सोरगत (लग्नाचे स्थळ), असकाट (झाडी), झगो (झगा), मांगर (शेतघर), कित्याक (कशाला), इत्यादी.
३. मालवणी बोलीमध्ये सुद्धा इंग्रजी भाषेच्या प्रभावातून अनेक शब्द आलेले आहेत. उदा. पंप, मनीआर्डर, माचिस, ब्याग, टेबूल, बलब, बॅसबल्ली, हॉस्पीटल, बुका, डायवर, प्यान इत्यादी.
४. मालवणी बोलीमध्ये ब्राम्हणसमाज, सारस्वतसमाज, कोळीसमाज, कुळवाडी, आणि दलितसमाज या समाजातील जातीसमुहांनुसार एकाच शब्दाचे अनेक उच्चार दिसून येतात. उदा. 'जात आहात' या शब्दाचे जातांत, जाताहत, जाताहात, तप्तासाडत, असे भिन्न भिन्न उच्चार दिसून येतात.

४) झाडी बोली :

महाराष्ट्र राज्याच्या ईशान्य दिशेला असलेल्या भागात 'झाडी' बोली बोलली जाते. भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, आणि गडचिरोली या चार जिल्ह्यांचा भूभाग 'झाडीमंडळ' किंवा 'झाडीपट्टी' या नावाने ओळखला जातो. या चार जिल्ह्यांबरोबरच मध्य प्रदेशातील उत्तर व पूर्व सीमेवरील बालाघाट, दुर्ग व राजनांदगाव या जिल्ह्यांचा काही भागात तसेच भंडारा व चंद्रपूर जिल्ह्यातील पश्चिम सीमेवरील नागपूर जिल्ह्याच्या काही भागात 'झाडी' बोली बोलली जाते. या सर्व भागात मराठीतील ही झाडी बोलणारे बासष्ट लक्ष लोक ही बोली बोलतात.

झाडी बोलीतील लोक साहित्यात अनेक सौंदर्यस्थळे दिसून येतात. क्रीडागीते, पाळणागीते, सासुरवाशिणीची गीते, असे प्रकार दिसतात. शेतात धान्याची रोवणी करताना स्त्रीयांच्या मुखातून रोवणी गीते बाहेर पडतात.

झाडीबोलीची वैशिष्ट्ये :

१. झाडी बोलीत प्रमाण मराठीतील सर्व स्वर आहेत.
२. झाडीबोलीत छ, श, ष, आणि सर या चारही व्यंजनांसाठी 'स' हेच व्यंजन वापरले जाते. छत्री-सत्री, कशाला-कसाला
३. न आणि ण पैकी फक्त 'न' वापरले जाते.

४. 'ळ' या व्यंजनाचा उच्चार 'र' असा होतो. उदा. काळा—कारा, केळी — केरी
५. प्रथम पुरुषी एकवचनात मी केलू, मी धरल अशी उकारांत क्रियापदे असल्याने याबोलीचा लहेजा प्राचीन मराठीतील ओव्यांची आठवण करून देते. तर प्रथम पुरुषी अनेकवचनात आमी केलून, आमी धरलून अशी वाक्यरचना होते.
६. करजो, देजो, पायजो, ही आज्ञार्थी रूपे आहेत.

५) चंदगडी बोलीभाषा :

चंदगड हा महाराष्ट्रातील एकदुर्गम आणि मागासलेला तालुका आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून सर्वाधिक अंतर, दोन भिन्न बोलीभाषांचा शेजार आणि संपर्कापासून दुरापास्त असलेल्या चंदगड तालुक्यामध्ये 'चंदगडी' बोली बोलली जाते. पूर्वेला कर्नाटक राज्य तर पश्चिमेला सिंधुदुर्ग जिल्हा, दक्षिणेला गोवा राज्य असे या परिसराचे भौगोलिक स्थान आहे. या परिसरामध्ये चंदगडी बोली बोलली जाते. या बोलीवर कोकणी आणि कन्नड या दोन भाषांचा प्रभाव आहे. 'चंदगड' ही बोली प्रमाण मराठी भाषेतीलच एक असली तरी शब्दसंग्रह, व्याकरणिक संरचना, उच्चार वैशिष्ट्ये या संदर्भात स्वतःचे वेगळेपण जपणारी बोली आहे.

चंदगडी बोलीची वैशिष्ट्ये :-

१. चंदगडी ही बोली स्वतंत्रपणे अभ्यासताना लिखित, मुद्रित पुराव्यांची कमतरता जाणवते.
२. या बोलीतील परिसरावर मौर्य, सातवाहन, शिलाहार, कदम्ब, राष्ट्रकुट आणि यादव या घराण्यांनी राज्य केल्याचे दिसून येते.
३. या बोलीतील स्त्रिया अनेकदा पुलिंगी शब्दांचा वापर करतात. उदा. 'मिथ्या जेवले', 'मिथ्या बाजारास गेल्लो' असे स्त्रिया बोलतात.
४. चंदगडी बोलीमध्ये पूर्व विभाग आणि पश्चिम विभाग असे दोन विभाग कल्पिले गेलेत. पूर्व विभागावर कन्नर भाषेचा प्रभाव तर पश्चिम विभागातील बोलीवर कोंकणी भाषेचा प्रभाव दिसून येतो.
५. पावसाळ्यात रोप लावणीच्या वेळी, दिवाळी, गौरी—गणपती, नागपंचमी या सणांना लोकगीतांची परंपरा आहे. यावेळी म्हटल्या जाणाऱ्या गाण्यांना 'गिलती' असे म्हणतात.

६) देहवाली बोली :

देहवाली बोली ही मराठी बोलीभाषा प्रामुख्याने भिल्लांची समजली जाते. महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी भागात ही बोली बोलली जाते. या बोलीवर गुजराती आणि हिंदी भाषेचा प्रभाव अधिक दिसून येतो. या बोलीमध्ये मौखिक साहित्य, लोकगीते आणि लोककथांचा समृद्ध भांडार आहे.

देहवाली बोली ही प्रामुख्याने धुळे आणि नंदुरबार या आदिवासी बहुल जिल्ह्यांमध्ये बोलली जाते. या जिल्ह्यांमध्ये वळवी, वसावे, पाडवी, गावीत, नाईक अशा आडनावांचा एक मोठा समाज वास्तव्य करतो. हा समाज प्रामुख्याने भारतातील राजस्थान, गुजरात, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र व मणिपूर इत्यादी राज्यांमध्ये वसलेला आहे. प्रत्येक राज्यातील या जमातीचे राहणीमान, चालीरिती, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन त्या—त्या राज्याच्या स्थानिक, भौगोलिक प्रभावाने बनलेले असल्यामुळे बोलीभाषेतही भिन्नता आढळते.

देहवाली बोलीची वैशिष्ट्ये :-

०१. देहवाली बोलीचे खोलची किंवा खळवाडी आणि मेवासी किंवा राजवाडी असे दोन उपप्रकार आहेत. खळवाडी बोली ही तापी नदीच्या उत्तर भागात राहणा—या भिल्लांची बोली असून ती रांगड्या स्वरूपाची आहे. तर मेवासी किंवा राजवाडी बोली तापी नदीच्या दक्षिण भागात असून ती पूर्वीच्या मेवासी राजांची भाषा असल्याने उच्चारण्यास मृदू व शिष्टाचारयुक्त आहे.
०२. भूप्रादेशिक रचनेनुसार या भूभागाच्या उत्तरेला व पश्चिमेला गुजरातमधील भडोच, बडोदा, सुरत हे जिल्हे असल्याने गुजराती भाषेतील अनेक शब्द जसेच्या तसे देहवालीमध्ये वापरले जातात.
०३. गुजराती समाजातील अनेक वाक्यरचना देहवाली बोलीमध्ये वापरात येतात. उदा. "आफत आवी पडी" हे गुजराती भाषेतील वाक्य "आफत आवी पोडी (संकट कोसळले)" एवढी साम्यता देहवाली मध्ये आढळते.
०४. या बोलीवर राजस्थानी विशेषतः जोधपुरी बोलीचाही प्रभाव जाणवतो. "म्हाने नींद लागे है" हे वाक्य देहवालीमध्ये "मान नींद लागे है" किंवा "म्हाने मारवाड जावणो है" हे वाक्य देहवालीमध्ये "मान मारवाड जावणू हाय" असे बोलले जाते.
०५. वरील इतर बोलींच्या तुलनेत मराठी भाषेचा प्रभाव या बोलीवर अत्यंत कमी प्रमाणात जाणवतो. त्यामुळे या बोलीतील लोकांना प्रमाण मराठी भाषा समजणे अवघड जाते.

७) कोल्हापुरी बोली :

ही बोली मुख्य कोल्हापुर भागात बोलली जाते. हेल कादून बोलण्याची लकब या बोलीमध्ये आढळते. तसेच कोंकणी भाषेचा प्रभाव फार मोठ्या प्रमाणात या बोलीवर आढळतो. या बोलीमध्ये रांगडेपणा, मर्दानी शब्द तसेच शिव्यांचा वापर सतत होताना दिसतो.

८) तावडी बोली :

भुसावळ, जळगाव, सोयगाव, जामनेर, बांदवर, रावेर, यावल अशा तालुक्यांमध्ये तावडी बोली बोलली जाते. खानदेश आणि मराठवाडा यांच्या तावडीमध्ये सापडलेली बोली ती तावडी बोली होय, अशी या बोलीची उत्पत्ती सांगितली जाते. या बोलीमध्ये 'क' च्या जागी 'ख' चा उच्चार होतो. जसे की, डोकं— डोखं, ताक — ताखं. तावडी बोली ही येथील समाज जीवनाशी एकरूप झालेली भाषा आहे. या बोलीची विशिष्ट अशी एक नजाकत आहे. तिची स्वतःची अशी एक उच्चारप्रक्रिया असून व्याकरणिक नियमांची तमा न बाळगणारी ही बोली भाषा आहे. या बोलीमध्ये गोडवा असणारे काही विशिष्ट शब्द आहेत.

जसे की, आयपत—ऐपत, आवस—अमावस्या, आयतवार—रविवार, इत्यादी.

९. नंद बोली :

व्यापारासाठी संपर्क साधताना सांकेतिक भाषेचा वापर म्हणून या नंदबोलीचा वापर केला जात असे. जसे की चलनासंबंधीचा व्यवहार करताना, एक—भुरका, दोन—आवरू, तीन—उधानू, चार—पोकू, पाच—मुळू अशा सांकेतिक शब्दांचा वापर या बोलीत करण्यात येत असल्याने ही बोली देखिल वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.

१०. नागपुरी बोली :

पूर्व विदर्भातील नागपुर, वर्धा, चंद्रपूरचा काही भाग आणि गडचिरोलीचा काही भाग याठिकाणी नागपुरी बोली बोलली जाते. तसेच मध्य प्रदेशातील शिवनी, छिंदवाडा, बालाघाट व रायपूर या भागातही ही बोली बोलली जाते. व—हाडी आणि झाडी बोलीतील अनेक शब्द यामध्ये असले तरी ही बोली स्वतंत्र आहे. या बोलीवर हिंदी भाषेचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर जाणवतो.

मराठीतील या प्रमुख बोलींशिवाय बेळगावी बोली, नारायणपेठ बोली, मराठवाडी बोली, वऱ्हाडी बोली, कोंकणी, चितपावनी, तंजावर अशा एकूण ४४ बोलीभाषांनी प्रमाण मराठी भाषेची संरचना तयार झाली आहे.

ठळक निष्कर्ष :

०१. मराठी भाषा ही इंडो युरोपीयन भाषाकुलातील एक महत्त्वाची भाषा असून जगातील प्रमुख भाषांपैकी पंधराव्या क्रमांकाची भाषा आहे. तर भारतातील चौथ्या क्रमांकाची भाषा आहे.
०२. जगातील इतर प्रमुख भाषांप्रमाणेच मराठी भाषाही एकाहुन अधिक पद्धतींनी बोलली जाते. प्रमाण मराठी भाषेला केंद्रस्थानी मानून तिची बोलीभाषा दर बारा कोसांगणिक औच्चारिकदृष्ट्या, आघात आणि वाक्प्रचारात बदलते. त्यामुळे मुळ भाषेच्या अर्थाचे अनेक पदर जाणवतात. तसेच बोलीभाषेतील संरचना जाणून घेणे, तिचा अभ्यास करणे हे प्रमाण मराठी भाषेच्यादृष्टीने हितावह ठरते.
०३. प्रमाण मराठी भाषा ही आगरी—कोळी, मालवणी, अहिराणी, वऱ्हाडी, तावडी, देहवाली या मुख्य बोलींसह एकूण ४४ बोलींच्या औच्चारिक स्वररचनेच्या संरचनेवर आधारलेली आहे. संरचनेचा हा पट अत्यंत विस्तृत असल्याने अलंकारिक सौंदर्यपूर्ण रचना, अर्थप्रशस्ति, शब्दशक्ती, वक्रोक्ती, ही सर्व वैशिष्ट्ये तिची सामर्थ्यस्थळे आहेत.
०४. ब्रिटीश राजवटीत शास्त्री पंडितांची व शिक्षितांची एक विदग्ध पिढी तयार झाली. तत्कालीन भाषांतरयुगामुळे इंग्रजी भाषेची अनेक आक्रमणे मराठी भाषेवर झाली. भाषिक प्रदुषणाच्या नावाखाली भाषेच्या शुध्दतेकडे लक्ष दिले गेले असल्याने त्यातुलनेत बोली भाषा मागे पडू लागली. परंतु अलिकडील काळामध्ये सामाजिक भाषाविज्ञानाच्या 'वर्णनात्मक' भाषाभ्यासामुळे पुन्हा या सर्व बोलींना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले व या बोलींचा एककालिक, कालक्रमिक पद्धतींनी अभ्यास होवू लागला.
०५. शालेय तसेच महाविद्यालयीन स्तरावरील अभ्यासक्रमात बोली भाषांना प्राधान्य देणे, विविध चर्चासत्रे या बोलींवर आयोजित करणे, त्याप्रमाणे बोलींचे अभ्यासक व त्यांचा अभ्यास जाणून घेणे आणि बोली साहित्याची लेखनासाठी विविध चळवळी राबविणे या माध्यमातून बोलींचा वैश्विक अभ्यास करता येवून त्यांचे संवर्धन करता येवू शकेल.

संदर्भसूची

०१. 'श्री.व्यं. केतकर कोश', संकेतस्थळ : ketkardnyankosh.com/
०२. 'डॉ. प्रगती पाटील', 'आगरी व कोळी समाज आणि जागतिकीकरण', बुकगंगा प्रकाशन.
०३. 'श्री. रमेश सूर्यवंशी', 'अहिराणी बोली — भाषा वैज्ञानिक अभ्यास'
०४. 'श्री. गोविंद काजरेकर', 'मालवणी वा कुडाळी', 'दै.लोकसत्ता', 'मायबोली सदर', दिनांक : २० जानेवारी, २०१३.
०५. 'डॉ. अरविंद सुरवाडे', 'मारगो मे मेंडूल्या आल्या ते ता धुलडो उडावत्या जायरे',

नव्वदोत्तरी मराठी कवितेतील नवसमाजभान.

प्रा. अनिल साबळे

एलफिनस्टन महाविद्यालय, फोर्ट पुंबई

(पुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

मराठी साहित्यपरंपरेत १९६०नंतर तीन महत्वाचे प्रवाह निर्माण झाले. या काळात आंबेडकरी चळवळीतून पुढे आलेल्या दलितानां लेखणी हातात घेतली आणि जातीव्यवस्थेत झालेली आपली होरपळ साहित्यातून मांडली. त्यातून दलित साहित्याचा नवा प्रवाह निर्माण झाला. यंत्रयुगाने ग्रामिण समाजजीवनावर परिणाम केला. या युगाने घेतलेले बळी आणि बदललेली जीवनशैली ग्रामिण साहित्यात व्यक्त होऊ लागली आणि आधीच निर्माण झालेल्या ग्रामिण साहित्यप्रवाहाने नवे वळण घेतले. १९७०नंतर स्त्रीसाहित्याची चळवळ उभी राहिली. त्यातून स्त्रीजाणीव व्यक्त झाली. १९९०नंतर माहितीतंत्रज्ञानाचे युग निर्माण झाले. समाजाची सर्व जीवनक्षेत्रे संघणकाले व्यापली. जीवनशैली बदलली पण मानसिकता रुढीवादीच राहिली. उलट तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापराबरोबर रुढीवादही वाढत गेला. अत्याधुनिक संपर्कसाधने व जगभरच्या खुल्या बाजारपेठा यांमुळे जागतिकीकरण झाले. त्यात माणूस मात्र एकटा पडत गेला. १९९०नंतर जे साहित्य निर्माण झाले त्यातून ही विसंगती टिपली गेली. अरुण काळे यांचा 'नंतर आलेले लोक' हा कवितासंग्रह २००६मध्ये प्रकाशित झाला. त्यांची कविता जागतिकीकरणाचा आणि समाजाच्या पारंपरिक मानसिकतेचा परामर्श घेते. 'नंतर आलेले लोक'मधून दलितजाणीव, स्त्रीजाणीव व माणसाचे अमाणूस आणि माणूसपण व्यक्त होते. त्यामुळे त्यांच्या प्रस्तुत कवितासंग्रहाचा विचार जागतिकीकरण आणि पारंपरिक समाजव्यवस्था या चौकटीत करणे उचित ठरते.

नंतर आलेले लोकमधील दलितजाणीव-

१९९०नंतर जागतिकीकरणाची सुरुवात झाली. संगणकयुग निर्माण झाले. माहितीजालाचा वापर वाढला. पत्र, तार, टेलिफोन यांची जागा मोबाईलने घेतली. संपर्कसाधनांमुळे जग जवळ जवळ आले. पण या माहितीतंत्रज्ञानाच्या युगातही भारतीय समाजाची जातीय मानसिकता कायम राहिली. जातीय व्यवस्था टिकून राहावी म्हणून धर्मसत्तेने खास अंधश्रद्धा निर्माण केल्या. माणसाने जातीनुसार वागावे म्हणून धर्मसत्तेने त्याला मरणोत्तर स्वर्गप्राप्तीचे आमिष दाखवले. तसेच त्याला जातीयव्यवस्थेचा धाक वाटावा म्हणून मेल्यावर नर्कात जाण्याची भीती घातली. यामुळे दलित धर्मसत्तेचे गुलाम बनले. महातमा फुले, छत्रपती शाहू महाराज व बाबासाहेब या महापुरुषांच्या परंपरेने जातीय व्यवस्थेशी संघर्श करून समाजपरिवर्तन घडवून आणले. दलितांसाठी शिक्षणाची संधी निर्माण केली. दलित शिकले. तंत्रज्ञानातही पारंगत झाले. पण संगणकयुगातही ते शब्दप्रामाण्यवादीच राहिले. किंबहुना त्यांनी बुद्धीप्रामाण्यवादी होऊच नये म्हणून जातीय व्यवस्थेने खास काळजी घेतली असा प्रत्यय 'नंतर आलेले लोक' व 'प्रयोजन' या कवितांतून येतो.

उदा. ०१.

नंतर आलेले लोक मतलबी आणि कपटी होते. त्यांनी गुलाम आणि स्वर्ग निर्माण केला. नर्क आणि देव निर्माण केला.

उदा. ०२.

कोण करतंय गुलामांची रोपं विकसीत कोण करतंय ग्रंथांमधून वाहतुक कधीची बजेटमधून रस्त्यात अर्थ नसलेल्या वस्त्यांत
हे तुःखी रोक आणि या जाहिराती.

जातीयव्यवस्थेने समाजा समाजाची जाती जातीत विभागणी केली. ही व्यवस्था श्रेणीवर आधारलेली आहे. उतरत्या श्रेणीनुसार जातीनिहाय समाजाचे अधिकार हिरावून घेण्यात आले. देशात लोकशाहीवर आधारलेली समाजरचना निर्माण झाली. तरीही समाजाची

जातीय मानसिकता नष्ट झाली नाही. आपण आपल्याखालच्या जातीतल्या समाजापेक्षा श्रेष्ठ आहोत असा अभिमान प्रत्येक उच्च जातियाला वाटत राहतो

एकविसाव्या शतकात मोठ्या प्रमाणात संपर्कसाधने निर्माण झाली. तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून जगाशी सहजपणे संवाद साधता येणे शक्य झालेले असले तरी माणसा माणसात विसंवादच निर्माण झाला. याचे कारण उच्च वर्णियांनी तंत्रज्ञानाचा उपयोग लोकशाहीधिष्ठित समाजरचना नष्ट करण्यासाठी आणि जातीयव्यवस्था टिकवण्यासाठी करून घेतला. संगणकयुगात जातीय व्यवस्था सक्रिय झाल्यामुळे दलिताना टाकाऊ वस्तूची पातळी प्राप्त होते असा अनुभव 'तू मदरबोर्ड माझ्या संगणकाचा, 'खिडकी ऊर्फ वॉ २०००'२, बिस्लरीच्या निळ्या रिकाम्या बाटलीसारखा इत्यादी कवितांमधून येतो.

उदा. ०१. आपल्या स्वातंत्र्यासाठी दुसऱ्याच स्वातंत्र्य खतम करणारे हे साले लोकशाही जननीवाले दुलांगे

आपलं त्यांच्यावर फार प्रेम. पण आपल्या कल्याणाचं राज्य निघालेत ते मोडीत काढायला आणि माहितीतंत्रज्ञानाचं कोलित सापडलंय
माकडाच्या हातात.

उदा. ०२. दलितत्व नष्ट करण्याऐवजी दलितच केलाय डिलिट.

दलितांच्या वस्तूकरणाला आणकीही एक पदर आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात जीवनाची सर्वक्षेत्रे स्पर्धेने व्यापली गेली. या युगात प्रत्येकाला आपले अस्तित्व निर्माण करणे व ते टिकवणे महत्वाचे वाटते. आपले अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी दलितांना आंबेडकरी चळवळ हे महत्वाचे आणि अपर्यायी साधन ठरले. जागतिकीकरणात बाजारपेठेलाही अति महत्व आले. साहजिकच सर्व जीवनक्षेत्रांवर तिचा प्रभाव पडला. आंबेडकरी चळवळ त्या प्रभावक्षेत्रापासून दूर राहू शकली नाही. एकीकडे स्पर्धा तर एकीकडे बाजारपेठ यामुळे दलितांचे वस्तूकरण होणे अपरिहार्य ठरते असा प्रत्यय 'बिस्लरीच्या निळ्या रिकाम्या बाटलीसारखा या कवितेत व्यक्त झालेल्या अनुभवावरून येतो.

स्त्रीच्या वाढ्याला अवमूल्यन व वस्तूपातळी येते असा अनुभव 'नंतर आलेले लोकमधील कवितांतून येतो. रानटी अवस्थेतला माणूस आपला समाज निर्माण करून राहू लागला. त्याने आपली संस्कृती निर्माण केली. टोळी करून राहणारा माणूस समाज संस्कृती या चौकटीत आला. पण याच टप्प्यावर कधी तरी त्याने स्त्री-पुरुषभेद निर्माण केला. स्त्रीला बंधनात ठेवण्यासाठी, तिला दुय्यम लेखण्यासाठी व तिला पुरुषधार्जिणी बनवण्यासाठी पुरुषसत्ताक मूल्यव्यवस्था निर्माण केली. समाजकारण, राजकारण, धर्मकारण अर्थकारण इत्यादी सर्वच प्रकारची सत्ता पुरुषाने आपल्या हाती घेतली. धर्मसत्तेने स्त्रीला घराबाहेरील कार्यक्षेपासून व सर्वस्तरीय विकासापासून दूर ठेवले. पुरुषप्रधान समाजाने पुरुष भोगवादी तर स्त्री भोग्य वस्तू असा भेद निर्माण केला. त्यामुळे पुरुषी इच्छेप्रमाणे व गरजेप्रमाणे तिची वापरक्षेत्रे अमर्यादीत बनली. महात्मा फुले व बाबासाहेब या महापुरुषांनी स्त्री-पुरुषसमतेसाठी संघर्ष केला. लोकशाहीधिष्ठित समाजरचना निर्माण केली. ही समाजरचना स्त्रीच्या व्यक्तीविकासाला पोषक असली तरी तिच्या मनातला परंपरावाद नष्ट झाला नाही आणि पुरुषी मानसिकताही बदलली नाही. संगणकयुगात तर पुरुषाने आपल्या भोगवासनेच्या प्रकटीकरणासाठी तंत्रज्ञानाचाही वापर सुरू केला. त्यामुळे स्त्री नेहमीच भोग्य वस्तू ठरली अशी जाणीव ण ज्ञाचा रेडलाईट एरिया व व्हायरकोडिंगवाल्या मुली या कवितांमधून ध्वनीत होते.

उदा. ०१.

हाताचा करिश्मा दावणाऱ्या कलावंतांनो आख्खा पाच बोटांचा हात नसला तरी बटन दाबायला बोटाचं थोटुकही चालतं.

कुठंही घुसा आणि बाहेर या. कायवं बाय काय हाय कशी दिली कंची किती क्रेडिटकार्ड बी चालतंय. लय काय काय हाय.

उदा. ०२. बाजारात बसून मुलींच्या झाल्या रोगट म्हाताऱ्या इंद्रधनुषी अंधार, विजांच्या लखलखाटात आणि मेघगर्जनेसारख्या स्टेरिओ आवाजावर थिरकत पुन्हा लावलाय त्यांनी डाव बिगबाजारासारखा फिक्स भाव.

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रीला उपयोगिता मूल्य दिल्यामुळे ती वस्तू बनलेली असली तरी तिचे वस्तूकरण केवळ एक पदरी नाही. भारतीय समाजात स्त्री-पुरुषभेदाबरोबर जातीभेदही अस्तित्वात आहे. जातीय व्यवस्थेने दलितांची शिक्षण, व्यवसाय व इतर सर्व प्रकारची व सर्व स्तरीय स्वातंत्र्ये हिरावून घेतली. त्यामुळे त्यांच्या वाढत्या आर्थिक अस्थैर्य व असुरक्षितता आली. अशा परिस्थितीत दलितांला अर्थार्जनासाठी भोगमूल्य असलेली वस्तू बनणे अपरिहार्य ठरते.

पुरुषाच्या भोगवादी दृष्टीमुळे स्त्रीच्या भोग्य वस्तूकरणाची आणि नैतिक अधःपतनाची परंपरा निर्माण झाली. तिचे उपयोगितामूल्य संपल्यानंतर तिला टाकाऊ वस्तूच ठरवण्यात आले. मात्र तिच्या उपेक्षेचा इतिहास दडपून टाकण्यात आला. पुरुषावर मात्र नैतिक व शारिरदृष्ट्या कोणताही परिणाम झाला नाही असे 'ब्रारकोडिंग'वाल्या मुली या कवितेतून सूचित होते.

उदा. आणि इथला गोरख दंदा हे सगळं राजे देवाथिकांपासून चालत आलंय पण बाकीचे संदर्भ कुठे गडप झालेत त्या अप्सरा, राजनर्तकी

बेनाम वेशांना शेवटचा रोग झाला किंवा कसे

माणूस तंत्रज्ञानात झपाट्याने प्रगती करून घेत असल्यामुळे संगणकयुग निर्माण झाले. पण समाजाचे मानसिक उन्नयन झाले नाही. जातीय मानसिकता आणि स्त्री-पुरुषविषमताधिष्ठीत मानसिकता यांत बदल झाला नाही. पुरुषी वासना आणि दलितत्व यांमुळे स्त्री असुरक्षित बनली.

पुरुषप्रधान समाजाने स्त्रीच्या संदर्भात उपयुक्ततावादी मानसिकता निर्माण केली. तिचे उपयोगिता मूल्य संपले तर तिला साहजिकच टाकाऊ वस्तूची पातळी प्राप्त होते असा अनुभव ^{११} जेन्ना रेडलाईट एरिया झलक व 'माणसाचं मालरान' होतंच शेवटी या कवितांमधून व्यक्त होतो.

उदा. ०१. माहितीचा घनकचरा कितीही साठो कंडमच्या घंटागाडीतून पाठवतो आम्ही.

उदा. ०२. समोर हे गार्डन झाडाखाली एक हात तुटका जिवंत ओंडका. पाच दहा पैशांसारखी झोपलेली लहानी दोल गाल उकललेले

दुष्काळी जमिनीसारखे.

'लहानी बाय लार्जर दॅन लाईफ' या कवितेत व्यक्त झालेली स्त्रीजाणीव वेगळी आहे. काव्यगत वास्तवातील स्त्री योनिशुचिता मूल्य आणि त्यावर आधारलेले मातृत्व नाकारते. ही स्त्री आपली पारंपरिक गृहकक्षा ओलांडून आपले नवे कार्यक्षेत्र निर्माण करते. पुरुषप्रधान समाजाने निर्माण केलेली 'अबला' ही प्रतिमाही काव्यगत वास्तवातील स्त्री नाकारते. ती स्वतःच निर्णय घेते आणि जबाबदाऱ्या ही समर्थपणे पार पाडते. लहानी बाय ही अपरंपरावादी आहे असा प्रत्यय संबंध कवितेतून येत राहतो.

नंतर आलेले लोकमधील मानवी जाणीव-

एकविसाव्या शतकात तंत्रज्ञानाचे युग निर्माण झाले. बाजारात प्रत्येक क्षणी अत्याधुनिक संपर्कसाधने येऊ लागली. माहितीजालाद्वारे जग जवळ जवळ आले. पण माणसा माणसात विसंवाद वाढला आणि तो हास्यास्पद बनला असा अनुभव 'प्रेमाचं होऊद्याना जागतिकीकरण' या कवितेत येतो.

उदा. कितव्या इयत्तेत शिकतोस बापाने मुलाला विचारलं.

तुमचं पूर्ण नाव काय? मुलाने बापाला विचारलं.

मोठ्या मुलाने चितेला अग्नी दिला कुरियासदामंगलम् मागून मोबाईलवर रिंगटोन आला.

सतत नवनविन तंत्रज्ञान निर्माण होत असल्यामुळे जागतिकीकरणही झपाट्याने वाढले. सर्व जग एक बाजारपेठ बनले. उद्योगधंद्यांत तंत्रज्ञानाचा वापर सुरू झाला. त्यामुळे पारंपरिक क्षमता आणि कौशल्य असलेल्या कामगारापुढे जगण्याचे प्रश्न निर्माण झाले ही जाणीव फार अर्थपूर्ण रीतीने 'खरं बोललं तर सख्ख्या आईला राग येतो व 'सीताराम मास्तरांचं अगतिकीकरण' या कवितांमधून व्यक्त होते.

जागतिकिकरणात टिकाव धरण्यासाठी माणूस तंत्रज्ञानाच्या आहारी गेला. काळाबरोबर चालण्याच्या अट्टहासामुळे त्याच्यात यांत्रिकपणा निर्माण झाला. मानवी मूल्यांना अर्थ राहिला नाही. माणसाच्या या यांत्रिकतेचा अनुभव 'खिडकी ऊर्फ विंडो २०००.१', 'खिडकी ऊर्फ विंडो २०००' २ व प्रेमाचं होऊद्याना जागतिकिकरण या कवितांमधून अर्थपूर्ण रीतीने व्यक्त होतो.

उदा. ०१.हॉरनसारखं रडतंय बाळ.

उदा. ०२.डोअरबेलसारखं किरकिरतंय हे पोर्टेबल बाळ.

उदा. ०३.दर तासाला पतीशी संपर्क ठेवणारी विचारते, हुरहूर म्हणजे काय

माणसाने विज्ञानात आणि तंत्रज्ञानात प्रगती केली पण विज्ञानवाद स्वीकारला नाही. विज्ञानवाद म्हणजे मनाचे शूचित्व असे बाबासाहेबांनी आपल्या 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. माणसाने या विज्ञानवादाचा अव्हेर केल्यामुळे जागतिकिकरण घडून आले तरी माणूस अमाणूसपणाच्याच पातळीवर राहिला असा प्रत्यय नंतर आलेले लोक या कवितेतून येतो.

उदा. देश शोधले, खंड शोधले, ग्रह शोधले, तारे शोधले आपल्या बापांची नावं दिली त्यांना. माणूस शोधला नाही नंतर आलेल्या लोकांनी.

माणसाच्या अमाणूसपणाच्या दृष्टीने नाती संपली म्हणजे या कवितेचाही विचार करता येतो. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या आहारी गेलेला माणूस आपल्या अत्युच्च क्षमतांचे प्रकटिकरण करतो. पण मानवी मूल्यांच्या अभावी त्याला टाकाऊ वस्तूचीच पातळी प्राप्त होते. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने पिकासो, ब्रॅडमॅन आदर्श गुलाम यांपैकी कोणत्याही पातळीवरचा माणूस निर्माण करता येतो. पण हेच विज्ञान-तंत्रज्ञान मातृत्व नष्ट करते. त्यामुळे नाती संपतात आणि माणूस स्कॅप होतो असा अनुभव 'वर निर्देशीत केलेल्या कवितेत व्यक्त होतो.

नंतर आलेले लोकमधून मानवी समाजाची पुनर्रचना करण्याची जाणीव व्यक्त होते. एकविसाव्या शतकात समाज तंत्रज्ञानाचा वापर करू लागला. संपर्कसाधनांना महत्व आले. पण संवाद नाहीसा झाला. माणूस एकटा एकाकी बनला. एकविसाव्या शतकापर बाजारपेठेचा फार मोठा प्रभाव पडला. पेठेत टिकून राहण्यासाठी महत्वाकांक्षी लोक आपली जाहिरात करू लागले. त्यामुळेच माणसाला वस्तुरूप प्राप्त झाले. ज्याला बाजारात टिकता आलेतो टिकला. जो आपली जाहिरात करण्यात कमी पडला किंवा ज्याचे उपयोगिता मूल्य संपले तो टाकाऊ ठरला. माणसाचे असे वस्तूकरण होऊ नये म्हणून जागतिकिकरणात समाजाची पुनर्रचना करणे आवश्यक ठरते अशी प्रचिती 'खरं बोललं तर सख्ख्या आईला राग येतो व प्रेमाचं होऊद्याना जागतिकिकरण या कवितांमधून येते.

उदा. ०१.मी नात्यांची नव्याने मांडामांड करतो. माणूस भंगारात येऊ नये म्हणतो. कवितेतून पुन्हा पुन्हा उगवत राहतो.

निष्कर्ष-

०१. १९९०पूर्वीच्या दलित कवितेतून वेदना, विद्रोह व नकार ही तीन सूत्रेव्यक्त झाली. ही सूत्रे अरुण काळे यांच्या कवितेतूनही व्यक्त होतात. पण त्यांच्या कवितेतील दलितवेदनेला जात आणि जागतिकिकरण असे दोन पदर असलेले आढळतात.

०२. त्यांच्या कवितेतून स्त्रीशोषणही व्यक्त होते. पुरुषसत्ताक मूल्यव्यवस्था आणि दलितत्व अशा दुहेरी पातळ्यांवर स्त्रीचे शोषण होत असल्याचा प्रत्यय त्यांच्या कवितेतून येतो.

०३. जागतिकिकरणात दलितांच्या स्थितीत काहीच बदल झाला नाही म्हणून जागतिकिकरणाला नकार देणे हे त्यांच्या कवितेचे एक सूत्र ठरते

०४. तंत्रज्ञानाच्या युगात माणसाला मानवी मूल्यांचा विसर पडला म्हणून माणसाला टाकाऊ वस्तूचे रूप प्राप्त झाले अशी जाणीव अरुण काळे यांच्या कवितेतून व्यक्त केली जाते.

संत साहित्याचा तरूणांवरील पडणारा प्रभाव

डॉ. नंदकुमार इंगळे

मराठी विभाग प्रमुख,

मातोश्री सुमती चिंतामणी टिपणीस कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

नेरळ, ता. कर्जत, जि. रायगड

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

प्रस्तावना

संत साहित्याचा अभ्यास करीत असताना एक गोष्ट नक्की जाणवते ती म्हणजे हे वृद्धांसाठी नसून ते तरूणांसाठीच आहे. संत साहित्यातील मौलिक विचारधन आज बुद्धापेक्षा तरूणांनी आत्मसात करून त्याची अमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. मळणून संत साहित्य तरूणांवर विशेष प्रभाव पाडणारे साहित्य आहे.

संत साहित्याचा तरूणांवरील पडणारा प्रभाव

संत साहित्याच्या विचारांचा एकुणच समाजावरचा प्रभाव हा सकारात्मक आहे. आज काही नास्तिकाना असे वाटत असेल की त्याचा आज काय उपयोग आहे? पण ते चुकीचे आहे. महाराष्ट्रातील सर्व जनताच संतांच्या विचारानी प्रभावीत आहे. आषाढी कार्तिकेला वैष्णवांचा मेळा प्रदरपूरला येतो. महाराष्ट्रातूनच नव्हे भारतातील कानाकोपऱ्यातून विठ्ठलभक्त आपल्या विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी येतो. त्याने सर्व श्रेय हेसंतानाच द्यावे लागते.

वयाच्या १६व्या वर्षी ज्ञानेश्वरानी 'ज्ञानेश्वरी' लिहली. ती आज वयाच्या १६व्या वर्षाच्या व्यक्ती देखील त्यातील चैतन्यामुळे अजूनही आपण चिरतरूण असल्यासारखे वाटते म्हणून आजही गावोगावी पारायणे होतात त्यामध्ये अनेक लहान मुले, तरून मुले, वयस्कर मंडळी मुले—मुली सर्वच जण पारायणाला जातात. आणि त्यातील अनमोल विचारांचा आपल्या जीवनात अविष्कार करताना दिसतात. आजही जे वारकरी आहेत. ते मोठ्या माणसांच्याच नव्हे तर आपल्यापेक्षा लहान असलेल्या मुलांच्या देखील पाया पडतात. 'जे जे भेटी भूत । ते ते मानिले भगवंत ।' त्या विचारांचा संस्कार त्यांच्यावर झालेला आहे. आपण विठ्ठलाच्या पाया पडतो असा त्यांचा भाव असतो. एकुणच पारायण असो किंवा पंढरीची वारी असो ती लाभल्यानंतर त्याला संसारी धन्य झाल्यासारखे वाटते हा अनुभव सांगताना संत तुकाराम म्हणतात.

“धन्य झालो हो संसारी । आम्ही देखिले पंढरी ॥ १ ॥

चंद्रभागे करू स्नान । पुंडलीकाचे दर्शन ॥ २ ॥

करू क्षेत्र प्रदक्षिणा । भेटू संत या सज्जना ॥ ३ ॥

उभे राहू गरूडापासी । डोळे भरून पाहो हरी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे वाळवंटी । महालाभ फुकासाठी ॥ १

हा तुकोबांचा अनुभव सर्वच वारकऱ्यांना येतो. संसार, प्रपंच त्यामध्ये असणारे पाप—ताप हे सर्व विसरून परमेश्वराच्या चरणी लीन होण्यासाठी प्रत्येक भाविक आसुसलेला असतो. मग त्यासाठी पंढरीची वारी असो, की कीर्तन पारायण असो, तिकडे समाज सुखशांती आणि समाधानासाठी ओढ घेताना दिसते. आणि आज त्यामध्ये तरूणांचा ओढाही अधिक वाढलेला दिसतो. कारण आज त्यांनाही खरे सुख कशात आहे याची प्रचीती नव्हे अनुभूती आलेली आहे.

वारकरी संप्रदायामध्ये वारीला आणि पारायणाला फार महत्त्व आहे. आषाढी एकादशी आणि कार्तिकी एकादशी दोन्ही एकादशीला पंढरपूरमध्ये भक्तांची मांदियाळी जमा होते. विशेष म्हणजे वारीला येणाऱ्या गर्दीकडे पाहिल्यास ६० ते ७० टक्के तरूणवर्ग असल्याचे दिसते. हे पाहिल्यानंतर आज तरूणांमध्ये स्वार्थ सोडून पामार्थवर लक्ष केंद्रीत करण्याची माणसिकता वाढल्याचे दिसते. आषाढी वारीला जाणाऱ्या काही तरूणांची याविषयी चर्चा केल्यानंतर. “आम्ही लहानपणापासूनच पंढरपुरच्या आषाढी वारीला जातो. श्री विठ्ठलाबरोबरच संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम ही आमची दैवत आहेत. 'ज्ञानेश्वरी'तून नामदेव, गाथेतून तुकारामांच्या गाथेतून त्यांनी जे समाजजागृतीचे समाजप्रबोधनाचे, अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे जे विचार मांडले ते आजच्या काळाला लागू होणारे आहेत. त्या विचारानी आम्ही प्रभावीत झालो आणि त्यांना हा समाजप्रबोधनाचा वारसा जनसामान्यांपर्यंत पोहचवून आपापल्या परीने समाजजागृती करायचा प्रयत्न करणे एवढेच आमचे ध्येय आहे. अशाप्रकारची वृत्ती आजच्या तरूणामध्ये दिसत आहे.

जे तरूण वारीला जातात त्यांच्या मनाला जराही स्वार्थी विचार शिवत नाही. काम, क्रोध, मद, मोह, मत्सर नाहिसा होतो. सर्वांशी जातिभेद विसरून आपपर भाव विसरून एकोप्याने एकादिलाने राहण्याची, वागण्याची शिकवण अशा वारीतून मिळते. म्हणूनच वारकरी संप्रदायातील तत्वज्ञान, विचार स्वीकारण्यामध्ये तरूण वर्ग मोठ्या प्रमाणात दिसतो. हे पाहिल्यावर वारकरी संप्रदायावर अरविंद नेरकर जे म्हणतात त्याची आठवण होते, ते म्हणतात,

“वारकरी संप्रदायातील आचारात सामाजिक नित्तिमत्तेची पातळी उंचावण्यावर अधिक भर दिल्यामुळे दया, क्षमा, शांती या उदात्त तत्वांबरोबरच सत्य आणि अहिंसा या दोन तत्वाआधारे चारित्र्य संपन्न समाजजीवनाची उभारणी होण्यास मदत झाली”

वारकरी संप्रदायातील वारकरी वारीला जात असताना माणसाना देव पाहण्याचा मोठा विचार त्यांच्या मनात रुजविला गेला. इतकेच नव्हे तर पायी जाणारा वारकरी हा माणूस नसतो तर साक्षात देवच आहे ही जाणीव ठेवून प्रत्येक वारकरी एकमेकांच्या पाया पडतात. मोठा माणूस देखील लहान मुलांच्या पाया पडतो कारण ते लहान मुल नसते तर तो साक्षात विठ्ठल आहे, ही भावना त्याची असते ‘जे जे भेटे भूत। ते ते मानिले भगवंत’ या ज्ञानेश्वरांच्या उक्तीचा संस्कार तरूण वारकऱ्यावर झालेला दिसतो. यावरून एकच गोष्ट स्पष्ट होते सर्व समान आहेत, सर्व माणसे सारखीच आहेत त्याच्यात भेद-भाव नाही तो कोणीही करू नये.

संत तुकारामही “विष्णूमय जग वैष्णवाचा धर्म। भेदाभेद भ्रम अमंगळ।”^३ असे म्हणतात. यावरून हेच सिद्ध होते की समाजामध्ये वावरताना कोणीही कोणाचा मत्सर करू नका, भेदाभेद करून कोणीही कोणाला उच्च नीच समजू नये. माणसे सारखीच आहेत. हे सांगताना पुन्हा तुकाराम म्हणतात. “तूका म्हणे एका देहाचे अवयव। सुख दुख भोगी पावे”^४ हा संतांचा संस्कार समाजातील सर्वांनीच अनुसरण्याची आज गरज आहे.

संत हेच खरे समाजाचे आदर्श आहेत. मानवी जीवनातील असा एकही पैलू नाही ज्याची चर्चा, विवेचन संतानी केली नाही. तत्कालीन काळापासून आजपर्यंत स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण हा संकुचित आहे. स्त्रीकडे एक उपभोग्य वस्तू म्हणूनच पाहिले जाते, पण ते तिला दासी म्हणून पाहिले जाते. पण ते पूर्णपणे चुकीचे असल्याचे संतानी निश्चून सांगितले आहे.

स्त्री ही स्त्री असते मग ती आपल्या घरातील असो की इतरांच्या घरातील असो. सर्वच स्त्रियांशी समानतेने वागले पाहिजे. परस्त्रीशी मनामध्ये कधी पापवासना आणू नये. हा आजच्या तरूणाना लागू पडेल असा अनमोल विचार संतानी तत्कालीन काळात मांडून ठेवला आहे. उदा. “संग खोटा परनारीचा । नाश होईल या देहाचा ॥” परस्त्रीशी वाईट नजरेने पाहिल्यास, तिच्याशी संग केल्यास देहाचा नाश होईल असे नामदेव सांगतात. इतकेच नव्हे तर रावण, भस्मासूर, चंद्र, इंद्र, यांची कशी अवस्था झाली याची उदाहरणे देऊन नामदेव सांगतात की, परस्त्रीचा संग हा वाईटच आहे. म्हणून परस्त्रीच्या नादी लागू नये या विचाराचा प्रभाव आजच्या तरूणावर पडणे गरजेचे आहे.

संत नामदेवांचा हाच विचार पुढे जाऊन संत तुकारामही असाच संस्कार जनमाणसावर करताना दिसतात. त्यांनीही परस्त्रीला देवतासमान मानले आहे. परस्त्री पाहिली की मोहाला लाळ सुटता कामा नये. कारण त्याच्यामते,

“पराविया नारी माऊली समान।

मानिलिया धन काय वेचे।

न करिता परनिंदा परद्रव्य अभिलाषा।

काय तुमचे यास वेंचे सांगा॥”^५

परस्त्री माऊली समान वंदनीय आहे. आणि तिला देवासमान मानले पाहिजे. तसेच परनिंदा आणि परद्रव्याची अभिलाषा बाळगू नये, असे तुकारामांना वाटते. एकूण संतांचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण विशाल आहे. ते परस्त्रीला विठू माऊलीचे रूप मानतात. आजच्या तरूणांनीही संत नामदेव तुकारामादी संतांचे विचार आत्मसात करून आचरण करण्याची गरज आहे.

माणसाने सामाजामध्ये इतरांशी कसे वागावे हे सर्वच संतानी आपल्या साहित्यातून सांगितले आहे. घरातील आणि समाजातील कोणीही माणूस असो जोपर्यंत त्याच्याकडे धन, सत्ता, संपत्ती असते तोपर्यंत माणूस त्याला किंमत देत असतो. जर एखाद्याकडे यातील सर्वसंपत्ती जाऊन तो एकाकी पडला तरी त्याला कोणीही विचारत नाही. हे सांगताना तुकाराम म्हणतात,

“जन हे सुखाचे दिल्या घेतल्याचे। अंत हे काळीचे नाही कोणी।...६

आपल्याजवळची माणसेदेखील मग बायकोला ‘मरता तरी बरे’ असे वाटते. म्हणून समाजामध्ये वागत असताना एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की सुखात सगळेच सहभागी होतात परंतु दुःखात कोणीही कोणाच नसत. जवळचे सोबती इतकेच नव्हे तर बायकोदेखील कठोर वागते. हा सध्याच्या काळाला लागू होणारा असा विचार संत तुकाराम मांडतात. या विचाराचे आचरण आजच्या तरूणानी केले पाहिजे.

जेव्हा आपले 'दिवस चांगले' असतात तेव्हा परमेश्वरासह सर्वांशीच प्रेमाने, ममतेने, समतेने, एकतेने वागले पाहिजे. तरच आपल्या दुःखातला काळ सुखात जाईल. या तुकारामांच्या विचाराचा प्रभाव आजच्या तरुणानी आत्मसात करणे गरजेचे आहे. एकुनच आजच्या समाजाचा विचार करता, ज्याच्याजवळ पैसा भौतिक सुखे भरपूर आहे त्यानाच आज मान असल्याचे दिसते. श्रीमंत लोकांचे सर्वजण ऐकतात. त्याच्या शब्दाला मान देतात. घरातील भाऊ बहिण, बायको सर्वजन त्याला वंदन करतात. परंतु धन संपले की त्याचे भाग्य संपते असा विचार सांगताना तुकाराम म्हणतात,

‘‘धनवंतालागी। सर्वसामान्य आहे जगी।

माता पिता बंधू जन। सर्व मानिती वचन।।

जव मोठा चाले धंदा। तव बहीण म्हणे दादा।।

सदा शृंगारभूषणे। कांता लवे बहूमानाने।।

तुका म्हणे धन। अश्वाश्वत जाण।।’’^७

थोडक्यात पैसा हा सर्वश्रेष्ठ नाही. बहुतेक माणसे ही पैशालाच अधिक महत्त्व देतात. पैशामुळे भौतिक सुखे मिळू शकतील परंतु माणुसकी किंवा आत्मिक सुख, समाधान शांती विकत मिळत नाही. याची जाणीव होणे ही आज काळाची गरज आहे. कारण आज जो तो पैशाच्या मागे धावत आहे. खरे सुख कशात आहे. हेच त्याला कळत नाही. ते सांगण्याचा प्रयत्न तुकाराम या अभंगातून करताना दिसतात. आजच्या तरुणानी तुकारामांच्या ह्या विचाराचे अनुकरण करून जीवन जगल्यास खऱ्या सुख शांतीचा त्याना अनुभव नक्की येईल असे वाटते.

संत ज्ञानेश्वर, नामदेव तुकारामादी सर्वच संतांच्या विचारांचा प्रभाव आजच्या तरुण पिढीवर होणे गरजेचे आहे.

समारोप

अशाप्रकारे वरील विवेचनावरून संत साहित्याचा तरुणांच्यावर पडलेला प्रभाव हा सकारात्मकच असल्याचे दिसते.

संदर्भ टीपा

१. संपा. डॉ. माहिते, शिवाजीराव : उ. नि. पृ. २२६.

२. डॉ. नेरकर, अरविंद : ‘पंढरपूर वारी संप्रदाय, संपा. डॉ. माहिते शिवाजीराव, उ. नि. पृ. ६३.

३. डॉ. रोकडे मनोहर : संत तुकाराम अभंगवाणी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती १ जुलै, २०१३, पृ. ४९.

कर्जत तालुक्यातील कातकरी जमातीचे लोकजीवन,लोकसंस्कृती आणि शिक्षण

प्रा. संतोष आशुजी तुरुकमाने

मातोश्री सुमती चिंतामणी टिपणीस महाविद्यालय, ममदापूर -नेरळ. (मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

आदिवासी ही संकल्पना अतिशय व्यापक आहे.आजही आशिया ,आफ्रिका आणि अमेरिका या खंडामध्ये देशातील आदिवासी मोठ्या प्रमाणात आढळतात.आदिवासी या शब्दावरून आदि-म्हणजे मूळ,व वासी म्हणजे राहणारे.यावरून 'मुळचे रहिवासी'जे आजही जंगलामध्ये राहतात.

'आदिवासी' ह्या शब्दावरून काही अर्थ अभ्यासकांनी मांडले आहेत."Aboriginols किंवा Aborigines म्हणजे अगदी मुळचे रहिवासी,प्राचीन किंवा आदिवासी असे म्हटले जाते.हा शब्द प्रयोग प्रामुख्याने रिस्ले,एल्विन,ग्रीगसन तसेच ए.व्ही.ठक्कर ह्यांनी वापरला आहे." आदिवासी या शब्दावरूनच त्याचे प्राचीनत्व लक्षात येते.काही संशोधकांनी 'आदिवासीचा जमातीचा'संदर्भ नागवंशीय लोकांपर्यंत देखील नेऊन पोहचविला आहे.भारतीय स्वातंत्र्यानंतर ह्या आदिवासींसाठी 'गिरीजन' हा शब्द वापरला आहे. सध्या भारतामध्ये आदिवासी लोकसंख्येचा विचार करता त्यांचे अतिशय अत्यल्प प्रमाण असल्याचे दिसते. "सध्या भारतीय राज्य घटनेनुसार ५५० आदिवासी समूहाचा अनुसूचित जमातीच्या यादीत समावेश आहे,भारताच्या विभाजानंतर १९५१ मध्ये भारतीय आदिवासींची संख्या १.१९ कोटी म्हणजेच एकूण लोकसंख्येच्या ८.०८ टक्के होती. ई.स. २००१ मध्ये ती ८.८५ झाली आहे."

डॉ. रिहर्स : "जमात किंवा आदिवासी हा एक सरळ ,साधा सामाजिक समूह आहे ज्यातील सदस्य एकसमान बोलीभाषेचा वापर करतात व व्युद्ध इत्यादींसारख्या उद्देशपूर्तीकारिता एकत्रित कार्य करतात."

डॉ .डी .एन .मजुमदार : "जमात किंवा आदिवासी समाज हा समान जीवन पद्धती असणारा समान भाषा बोलणारा व व्यवसाय ,विवाह इत्यादी बाबतीत समान निषेधनियमांचे पालन करणारा आणि एकाच भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या कुटुंबांचे किंवा कुटुंब समूहाचे एकत्रीकरण आहे."

कर्जत तालुक्यातील कातकरी जमात : जीवन पद्धती

रायगड जिल्ह्यातील कर्जत तालुका ऐतिहासिक दृष्ट्या समृद्ध आहे. रायगड जिल्ह्यात आदिवासी मोठ्या प्रमाणात आढळतात.कर्जतच्या मोठ्या परिसरात कातकरी,ठाकर ,महादेव कोळी,दुबळा ह्या आदिवासी जमाती आढळतात.कर्जतच्या परिसरात नेरळ -खांडा ,माथेरान,भडवळ ,नागेची वाडी ,लोभेची वाडी ,अवसरे वाडी ,वेणगाव वाडी,गौरकामत ,कौटिंबे,कोल्हारे, वारे ,वाकस ,सालोक वाडी ,डोनेवाडी ,वदप ,देवाची वाडी ,कुशुली ,संजय गांधी नगर बेकरेवाडी,आसलवाडी, नान्याचामाळ, मन्याचामाळ, मना धनगरवाडा, सागाचीवाडी, चिंचवाडी, भूतिवलीवाडी, आषाणेवाडी, सावरगाव, किरवलीवाडी अशा विविध भागात कातकरी आणि ठाकर ह्या जमाती आढळतात;परंतु कातकरी जमात ही सर्वात मागासलेली जमात आहे.

कातकरी लोकांची घरे :

शेणामातीने सारवून बनविलेल्या असतात घरे चौकोनी किंवा आयताकार आकाराची असतात तसेच घराच्या एका कोप-यात लाकडे ठेवलेली असतात . छतावर नारळीची पाने किंवा गवत वापरीत असत मात्र आता मातीची कौले असतात.नवीन झोपडी बांधण्यापूर्वी एक नारळ व थोडे तांदूळ एका कापडात बांधून एका खांब्याच्या वरच्या एका टोकाला बांधतात .यामुळे घराला लोकांची नजर लागत नाही अशी त्यांची श्रद्धा आहे.आदिवासीच्या या वस्तीला 'पाडा' असेही म्हणतात. भिंतीवर चुन्याने काही चित्रे काढलेली असतात .घरात देवांचे फोटो लावलेले असतात.त्यांचे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होत असल्यामुळे कायमचे घरे - दारे नाहीत ;परंतु अलीकडे सरकारने लक्ष घातल्यामुळे अनेक कातकरी एकाच गावात स्थायिक झाल्याचे दिसून येते. व्यवसाय व उदरनिर्वाह :

कातकरी जमातीत परंपरेचे असे कोणतेही उपजीविकेचे साधन नाही ते निसर्गावरच अवलंबून असतात."कातकरी स्त्री, पुरुष दैनंदिन उपजीविकेसाठी कष्ट, मेहनत, मोलमजुरी करतात. ऋतुमानाप्रमाणे कोणत्या हंगामात काय व्यवसाय करायचा, हे कातकरी लोकांनी ठरवलेले असते. डोंगर, दऱ्यांमध्ये करवंदाची मोठ्या प्रमाणात झुडप आहेत. आंबे, जांभळांची झाडे गावाच्या परिसरात

असतात. मार्चमध्ये कच्ची करवंदं खुडून ती पळसाच्या पानांच्या द्रोण (डोमा)मध्ये ठेवून ती मुख्य रस्त्यावर बसून पाच ते दहा रुपयांमध्ये विकली जातात. करवंद पिकली की त्यांचीही अशीच विक्री केली जाते. हा हंगाम चालू असताना आंबे, जांभळांचा हंगाम सुरू असतो. सुरुवातीला कच्चे लहान आंबे(कैऱ्या) विक्रीला नेले जातात. नंतर आंबा पिकायला लागला की तोही टोपलीमध्ये भरून त्याची विक्री केली जाते. अख्खी कातकरी विशेष करून स्त्रिया, लहान मुले रानमेवा विक्रीचा व्यवसाय करतात. कर्जत,नेरळ, कल्याण येथील बाजारात हा रानमेवा विकला जातो. लहान मुले परिसरातील गावात फिरून रानमेव्याची विक्री करतात. या माध्यमातून तीन महिन्यांत हाताशी चांगले पैसे येतात,शेतात ,डबक्यात ,ओढ्यात गावरान मासळी मिळते. सकाळ, संध्याकाळ ओढ्यातून मासळी काढून ती विकण्याचा व्यवसाय स्त्रिया करतात. तसेच काही स्त्रिया खेकडे पकडून बाजारात विकतात

पोशाख :

कातकरी लोकांचा पोशाख अत्यंत साधा असतो पूर्वी कातकरी लोक लंगोटी व बंडी घालत प्रसंगी धोतर ,कुडता आणि पागोटे घालत .आता त्यांचा शहरांशी संबंद वाढल्यामुळे अलीकडे लोक शर्ट व पायजमा घालतात. पुरुष सहसा दागिने वापरात नाहीत;परंतु कमरेला करगोटा वापरतात.कातकरी मुली सामान्यपणे परकर व पोलके घालतात तर स्त्रिया लुगडे व चोळी घालतात.तसेच काचेच्या बांगड्या व रंगीत मण्यांच्या मला घालतात

कातकरी स्त्रिया :

स्त्रिया काळ्यासावळ्या असल्या तरीही त्वचा सहसा तुकतुकीत असते. किंबहुना अगदीच बारीक अश्या अनेक स्त्रिया असतात. पैसे नसल्यामुळे कपडे किंवा दागिने ह्यांचा प्रश्न येत नाही. तसेच, जीवनशैली वेगळी असल्याने मेक-अपचाही प्रश्न येऊ शकत नाही. नाही म्हणायला आता काही स्त्रिया गाऊन घालून हिंडतात ही थोडीशी अधुनिकता! मात्र ह्या स्त्रियांच्या देहबोलीत मोठे सौंदर्य लपलेले असते. खणखणीत आवाज, ताडताड चालणे, पातळ पार मांड्यांच्यावर घेऊन खोचलेले, एका हातात कोयता किंवा डोक्यावर मोळी अश्या अवतारात रानोमाळ अती आत्मविश्वासाने हिंडणाऱ्या ह्या स्त्रिया ठिणग्यांसारख्या वावरत असतात.

देव-देवता :

आदिवासी मध्ये प्रत्येक जमातीच्या देवदेवता वेगवेगळ्या आहेत.कातकरी वाघदेव,गावदेवी,यांची पूजा करतात.तसेच खंडोबा ,भैरवनाथ ,भवानी ,आणि कणसरी या देवतांना मानतात.तसेच त्यांचे कुलदैवत 'वाघदेव'असलेल्याचे ते सांगतात.तर गावदेवी संकटापासून वाडीचे,बक-या ,शेळ्याचे संरक्षण करते अशी त्यांची श्रद्धा आहे.याच बरोबर ते नागीरादेव ,वेताळदेव बहिरी ,सरनोबा यांची देखील त्या -त्या प्रसंगी पूजा करतात.

अन्न / आहार :

कातकरी हे जंगलात राहतात त्यामुळे जंगलात ते कंदमुळे खातात.भात व नाचणी हे त्यांचे प्रमुख अन्न आहे ,तसेच ते ज्वारी,उडीद, तूर, नागली व मका खातात .मांसाहारामध्ये मासे ,खेकडे ,कोंबडी व ससे याचे सेवन करतात विशेष म्हणजे ज्वारीच्या पिठाची आंबील ते मोठ्या आवडीने पितात ते त्याला 'भडकू' म्हणतात.कातकरी हे कधी गायीचे दूध काढत नाहीत व पीतही नाहीत.आहारामध्ये दारूचे व्यसन जास्त करतात.जंगलात राहत असल्यामुळे त्यांना मुबलक पाले –भाज्या मिळतात व अशा अनेक नवनवीन भाज्यांची माहिती आदिवासींना आहे.

खेकडे पकडण्यासाठी कातक-यांनी आपली एक पद्धत विकसित केली आहे.ते एका काडीच्या टोकाला सुताच्या साह्याने 'टोळ' बांधतात आणि मग तो टोळ खेकड्याच्या बीळासमोर धरतात खेकडा टोळाला बघून बिळातून बाहेर येतो व कातकरी त्याला पकडतात .अज्ञानी असूनही त्यांनी हे तंत्र विकसित केले आहे.ही बाब नक्कीच महत्वाची आहे.

लग्न विधी :

कातकरी जमातीत अथावर, धेड, सिधी, सोन व वरप असे पाच पोटविभाग असून त्यांच्यात लग्नसंबंध होत नाहीत.कातकरी लोक कोणत्याही जमातीत आपली मुलगी देत नाहीत तर उलट –पालट म्हणजे याची मुलगी त्याच्या घरी आणि त्याची मुलगी आपल्या घरी अशी प्रथा आहे.किंवा आत्याच्या मुलाला मुलगी देतात.भावाची मुलगी सून करत नाहीत.कातकरी मध्ये मुलगी बघण्यापासून सुरवात होते देणे घेणे ठरल्यानंतर लगेच साखर पुडा ठरवला जातो.

१. लग्ना आधी सासरी जाणे:

कातकरी जमातीत एक विशेष प्रथा अशी आहे की ,साखरपुडा झाल्यानंतर मुलगी लगेच पाच दिवस सासरी जाते.या मागचा प्रगत मुद्दा असा आहे कि मुली साठी परीक्षा असते. ह्या दरम्यान तिला घरातील जेवण बनविणे ,धुणी-भांडी अशी कामे येतात किंवा नाही ते पहिले जाते.हा त्यामागचा उद्देश असतो .पाच दिवसानंतर नवरीचा भाऊ तिला घेऊन येतो .सासरकडून तिला थोडे पैसे देखील दिले जातात व नंतर लग्न ठरते.

२.हळद लावणे :

हळदीचा विधी महत्वाचा असून नव-याची उष्टी हळद नवरीला लावली जाते त्या दिवशी नवरी व तिची आई उपवास ठेवतात नवरदेवाकडून व-याच वस्तु पाठवाव्या लागतात.हळद ,सुपारी,चोळीचा खण तसेच मांडव घालणा-या व्यक्तीला दारूसाठी पैसे द्यावे लागतात.मग ते कुडा व मेढी जंगलातून आणतात.

३.लग्न :

लग्नाच्या वेळी नागीरादेवाची पूजा केली जाते .तसेच सरनोबा वेतालदेव यांची देखील पूजा करतात.लग्न मुलीच्या घरी मांडवात होते.लग्न लागण्या अगोदर नवरीचा भाऊ नवरदेवाचे कान फुंकतो ही एक प्रथा आहे.लग्नविधी ब्राम्हणाकडून पार पडतो .एका ताटात दिवा लाऊन मुलगा त्यामध्ये वधू मूल्य ठेवतो नंतर गाठ बांधली जाते .यानंतर पूजा व नंतर अंधोळ होते .लग्न लागल्यावर सर्व व-हाड वस्तीला राहते रात्रभर नाच गाणी होतात.आधी नवरदेवाची मंडळी नाचतात व नंतर नवरीची मंडळी नाचतात.दुस-या दिवशी मुलगी मुलाच्या घरी जाते.व पाच दिवसांनी तीला पुन्हा माहेरी आणतात.नवव्या दिवशी दिवशी नवरा स्वतः येऊन तीला गहरी नेतो व त्यानंतरच ते पतीपत्नी म्हणून राहू शकतात.

कातकरी सोन लोकांचा लग्नविधी जातीतील एखादा धर्मशील मनुष्य करतो. त्याला गोतर्णी म्हणतात. नवरी मुलगी मंडपाच्या दारातच बराच स्वागत करून त्याला माळ घालते. नंतर दोघांना समोरासमोर उभे करून मध्ये अंतरपाट धरतात. गोतर्णी एका घोंगडीवर अक्षता मांडतो व मध्ये पैसा ठेऊन त्यावर हातातील सुपारी टाकतो. त्यानंतर नवरानवरी मंडपाभोवती पाच प्रदक्षिणा करून घोंगडीवर ठेवलेल्या अक्षतांना डोकी लावतात. एवढे झाल्यावर लग्नविधी पुरा होतो. कातकरी जमातीत पूर्वीपासून विधवाविवाह रूढ आहे. या लोकात गांधर्वविवाहाची प्रथाही आहे. हे लोक विधीपूर्वक लग्न करतात.

४.वधू मूल्य देणे :

कातकरी समाजामध्ये मुलीचे लग्न करताना मुलाला हुंडा द्यावा लागतो. त्यामुळे कातकरी समाजात मुलीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शिक्षण किंवा इतर बाबतीत मुलगा-मुलगी असा भेद कधीच केला जात नाही. सर्वच कामे महिला पुरुष मिळूनच करतात. याखेरीज व्यसनाधीनतेचे प्रमाण देखील अत्यल्प असल्याची माहिती या वेळी कातकरी बांधवांकडून देण्यात आली.

मुलगा मुलगी भेद नाही :

मुलीचा जन्म होताच ज्या समाजात आनंद सोहळा साजरा केला जातो, त्या कातकरी समाज घटकांकडून खूप काही शिकण्यासारखे आहे. आजचा समाज स्वतःला पुढारलेला म्हणत असेल; पण सध्याच्या व्यवस्थेत कातकरी समाज घटक देखील वैचारिकदृष्ट्या प्रगत आहे,स्त्री-पुरुष समानतेसाठी आम्ही लढा उभारतोय. सर्व वस्तीला गोडधोड जेवू घातले जाते. हा आदर्श सर्वच समाज व्यवस्थेने घ्यायला हवा.कातकरी बांधवांत मूळात स्त्री-पुरुष समानता आहे. त्यांच्यात कुठेच भेदाभेद नाही. या उलट मुलीचा जन्म होताच कातकऱ्यांमध्ये आनंद सोहळा साजरा केला जातो

जमात पंचायत :

कातकऱ्यांमध्ये जमात पंचायतीला खूप महत्त्व आहे.ही पंचायत व्यवस्थापनेचे काम करते शासनव्यवस्था ,कायदे करणे हे त्यांच्यामार्फत चालते.या पंचायतीत पाच ते तेरा असे सदस्य असतात.जमात पंचायत गाव पातळीवर काम करते.तर मोठी पंचायत वर्ष किंवा दोन वर्षात एकदा जमते.कातक-याची पंचायत रायगड जिल्ह्यातील पाली भागामध्ये भरते.या वेळी सर्व पाडयातून लोक एकत्र येतात .किरकोळ घरगुती गुन्हे मारहाण ,पती-पत्नीच्या व्यभिचार ,चेटूक करणे धन्य चोरणे खून अशा सर्वच गुन्ह्यासाठी पंचायत काम करते .

पंचायतीत गुन्हा सिद्ध झाल्यास गुन्हेगराला शिक्षा देते.ही शिक्षा साधारण असते.जसे माफी मागणे ,गाव जेवण देणे दारू कोंबडी देणे जमातीबाहेर काढणे ,अशा प्रकारच्या शिक्षा असतात.

सण –उत्सव :

कातकरी लोक आपली संस्कृती सण उत्सव साजरे करून आजतागायत जपत आले आहेत. सण उत्सवा प्रसंगी ते परंपारीक नाच गाणे करतात. संक्रात, होळी, गणेशोत्सव, शिमगा हे उत्सव आनंदाने साजरे करतात. होळीला गावकरी एकत्र येऊन पाच दिवस शिकारीला जात नाहीत. तसेच शिमग्याला देव देवतांची सोंगे घेऊन लोक गावो-गावी फिरतात. 'पोस्त' मागितली जाते वाघ-बकरी चा पेहराव किंवा माणसे बाईचा पेहराव करतात.

नृत्यकला :

आदिवासींचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची नृत्यकला होय. लावणी, सण –उत्सव, लग्न इत्यादी प्रसंगी आदिवासी आपली नृत्यकला सादर करतात. कातकरी लग्नात, गणपती उत्सव, नवरात्र, शिमगा, नागपंचमी यावेळी आपले पारंपारिक नृत्य सादर करतात. यामध्ये ढोलकी, किंवा पिपा देखील वाजून त्यावर ते सुरेख नृत्य करतात. स्त्रिया आणि पुरुष फेर धरून नाचतात. पायांची लयबद्ध हालचाल करून, व कमरेवर हात ठेवून नृत्य सादर केले जाते. तसेच 'फुगडी' देखील खेळली जाते.

शिक्षण आणि पालकाची उदासीनता :

आदिवासी, कातकरी लोक हे सहसा रानावनाच्या जवळ किंवा एखाद्या लहान पाणसाठ्याच्या कडेला राहतात. सहसा एखादे लहानसे गाव आठ दहा किलोमीटरवर असते. त्यांना वर्षातून तीन महिने वीटभट्टीवर रोजगार मिळू शकतो. बाकीचा काळ ते लाकुडफाटा जमवणे, बकऱ्यांसाठी हिरवा पाला तोडून आणणे, मासे पकडणे असे प्रकार करत असतात. ही मुले शाळेत गेल्यानंतर इतर मुलांच्या तुलनेत मळकट, अस्ताव्यस्त, अस्वच्छ व बावळट दिसतात. त्यांना अभ्यासात फारशी गती नसल्याचेही जाणवते. मग शिक्षकांचा संयम संपला की शिक्षकही विचार करतात की ह्यांच्यावर प्रयत्न करायचे तरी किती. शिकतील तेवढे शिकतील अशी भूमिका घेऊन शिक्षक आपले अधिक बऱ्या विद्यार्थ्यांना शिकवू लागतात. आदिवासी मुले शाळेतून घरी आली की त्यांना बकऱ्या घेऊन चरायला जा, डोक्यावर पाण्याचे हंडे धरून लांबून पाणी भरून आण अशी कामे सांगितली जातात. त्यांच्या पालकांना असे वाटते की शाळेत जो अभ्यास झाला तितकाच अभ्यास करायचा असतो. घरी आल्यावर परत कशाला अभ्यास? त्यामुळे मुलांनाही अभ्यासाशी घेणेदेणे उरत नाही. अनेकदा शाळा चुकवली जाते. शासनाने भरपूर संधी देऊनही हा समाज शिक्षणाच्या बाबतीत अत्यंत उदासीन आहे. ही बापुडवाणी मुले मग रानावनात फिरून पाणी आणणे, एखादा लहान प्राणी धरून आणणे असे प्रकार करतात. ह्या मुलांच्या पालकांना अजून हेच ज्ञात नाही की त्यांची मुले शिकली तर कुठे त्या मुलांची मुले शहरी लोकांसारख्या नोकऱ्या करू लागतील.

वनवासी आश्रम /वसतिगृहे :

कातकरी लोकांचे रोजगारासाठी होणारे सततचे स्थलांतर यामुळे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न ऐरणीवर आला होता. या समस्येवर कायम तोडगा काढण्यासाठी वनवासी संस्थेने ह्या मुलांसाठी निवासी आश्रमाची व्यवस्था केली आहे. व ही कातकरी जमातीच्या मुलांसाठी एक पर्वणी ठरली असून अशा आश्रमातून अनेक मुले शिकून मोठ्या पदावर गेली आहेत. ह्या आश्रमाचे विशेष म्हणजे कोणत्याही सरकारी अनुदानाशिवाय हे आश्रम चालतात. रायगड जिल्ह्यात असा वनवासी आश्रम गौरकामत आणि कौटिंबे या ठिकाणी आहे. मा.ठमाताई पवार ह्या या आश्रमाचे काम पाहत आहेत. मुलांना शिक्षण देणे एवढेच या आश्रमाचे काम नसून ह्याद्वारे मूलाच्या आई-वडिलांवर संस्कार करण्याचे काम देखील येथून चालते. पालकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणे, स्त्रियांना व्यासानाधीनतेपासून परावृत्त करणे. त्यांना संस्कृतीची ओळख करून देणे. असे अतिशय महत्त्व कार्य ह्या अशारामाद्वारे केले जाते. हे आश्रम जणू कातकऱ्यांसाठी नव- संजीवनी आहेत. कातकऱ्याचे जीवनमान ह्या आश्रमांमुळे नक्कीच उंचावले आहे.

निष्कर्ष :

१. राज्य घटनेत आदिवासी साठी 'जमात' हा शब्द वापरलेला आहे. हे आदिवासी जंगलात दूर टोळी करून राहतात म्हणून 'जमात' हा शब्द प्रयोग वापरल्याचे दिसते.
२. आदिवासी समाज हा एक विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, एकसमान बोलीभाषा बोलणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटांचे एकत्रीकरण आहे
३. हिंदू समाजाच्या वर्णव्यवस्थेत त्यांना कुठेही स्थान दिलेले नाही
४. अर्थप्राप्तीसाठी बहुदा ते निसर्गावर अवलंबून आहेत

५.कातकरी जमातीत आजही न्यायदान पंचायती मार्फत होते.लोक पंचायतीने दिलेले सर्व नियम पाळतात. पंचायतीला जेवण देणे,दारू, कोंबडी देणे,दंड भरणे,धान्य देणे,वाळीत टाकणे,फटके मारणे अशा प्रकारच्या शिक्षा असतात.

६.मुलगा मुलगी असा भेद केला जात नाही दोघांना घरात आणि समाजात सारखाच दर्जा असतो.उलट वधुमूल्य मिळत असल्याने मुलीच तीचा भार वडिलाला वाटत नाही.

७.कातकरी सांगतात त्या कथांप्रमाणे ते वानरांचे वंशज आहेत असे त्यांचे मत २४. कातकरी वाघदेव,गावदेवी,यांची पूजा करतात.तसेच खंडोबा ,भैरवनाथ ,भवानी ,आणि कणसरी या देवतांना मानतात.तसेच त्यांचे कुलदैवत 'वाघदेव'असल्याचे ते सांगतात आहे.

८.कातकरी हे कधी गायीचे दूध काढत नाहीत व पीतही नाहीत.

९.कातकरी जमातीत एक विशेष प्रथा अशी आहे की ,साखरपुडा झाल्यानंतर मुलगी लगेच पाच दिवस सासरी जाते.या मागचा प्रगत मुद्दा असा आहे कि मुलीची ती परीक्षा असते ह्या दरम्यान तीला घरातील जेवण बनविणे ,धुनी भांडी अशी कामे येतात किंवा नाही ते पहिले जाते.हा त्यामागचा उद्देश असतो.

संदर्भ :

1. देवगावकर शैलजा (डॉ.),एस.जी.देवगावकर (डॉ.),आदिवासी विश्व,साईनाथ प्रकाशन,नागपूर.द्वि.आ.२०१५ .पृ. १
2. तत्रैव -पृ. ६
3. भगवान मंडलिक | April 1, 2016 4:04 AM)
4. (<https://www.facebook.com/vanvasi.talasari/posts/971026826274865>)
5. www.maayboli.com बेफिकीर,२२ डिसें.२०१४
6. <https://mr.wikipedia.org/wiki/>
7. आदिवासी जीवनशैली,बेफिकीर,२२ डिसें.२०१४ www.maayboli.com
8. कुलकर्णी ,शौनक (डॉ.)महाराष्ट्रातील आदिवासी ,डायमंड पब्लिकेशन्स ,पुणे , द्वि.आ.२०११पृ.२२

तोकोनामा आणि पूर्वरंग मधून चित्रित झालेली जपानी संस्कृती.

अनुजा चंद्रकांत कानडे

कोकण ज्ञानपीठ कला, विज्ञान आणि वाणिज्य विद्यालय, कर्जत, जि. रायगड

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

‘प्रवासवर्णन’ हा ललित गद्यात समाविष्ट होणारा वाङ्मयप्रकार आहे. मानवी मनाच्या एका स्वाभाविक प्रवृत्तीतून प्रवासवर्णनपर लेखन होत असते. आपण पाहिलेला प्रदेश, तेथील लोकजीवन, निसर्ग, प्रवासातील अनुभव, सुखाचे, संकटाचे प्रसंग इतरांना सांगावेत. आपल्या आनंदामध्ये इतरांना सहभागी करून घ्यावे. या स्वाभाविक प्रवृत्तीतून हे लेखन होत असते. ‘प्रवासवर्णन’ हा वाङ्मय प्रकार ज्या घटकांनी साकारतो. त्यापैकी पहिला घटक प्रवासी आहे व दुसरा घटक प्रवास आणि तिसरा घटक प्रदेश यातील प्रवासवर्णन व प्रवासी हे अविभाज्य घटक आहेत. प्रवास हा एका अर्थाने प्रवाशाचा वास्तव अनुभव असतो.

प्रवासवर्णनात व्यक्त होणारा प्रदेश म्हणजे केवळ स्थळ नव्हे तर प्रदेश म्हटल्याबरोबर त्याचा भुगोल, इतिहास, धर्म, कला, निसर्ग, तिथले वातावरण व इतर गोचर, अगोचर गोष्टी तसेच प्रदेशाची खास वैशिष्ट्ये यामध्ये अभिव्यक्त होत असतात. प्रदेश हा प्रवासी लेखकाला माणसा सारखा भेटत असतो. कोणत्याही प्रवासवर्णनातून जाणणारा प्रदेश. तेथील माणसे, निसर्ग, तिथला भुगोल संस्कृती, धर्म, राजकरण, अर्थकारण व सामाजिक जीवन या सर्वातून जाणवत राहतो आणि प्रवास, प्रवासी व प्रदेश या मुलभूत घटक तत्वांनीच प्रवासवर्णन साकार असते.

प्रवास वर्णनाचा इतिहास :-

भारतीय साहित्यातील रेखाटलेली प्रवासपरंपरा इ.स. 1200 पर्यंत पाहता येते. ही परंपरा प्राचीन मराठी साहित्याच्या प्रारंभकाळाशी येऊन भिडणारी आहे. महानुभावपंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर किती स्थळे फिरले हे स्थानपोथी मध्ये दिले आहे. तसेच नागदेवाचार्य, भास्करभट्ट बोरीकर यांची चरित्रे तसेच खळी व्यासांचे सहयाद्रीवर्णन नागव्यास, बहालिये यांचे ‘ऋद्धिपूरवर्णन’ हे ग्रंथ महानुभावंच्या प्रवासविषयक पुराणे आहेत. त्याचप्रमाणे संत वाङ्मयामध्ये सुद्धा प्रवासवर्णनाचे पुरावे आलेले दिसून येतात. तसेच शाहीर कवींचा प्रवास कलगीतून्यासाठी होणाऱ्या फडाच्या तमाशासाठी होत असे. शहिरांच्या स्थळवर्णन पर लावण्या याचा पुरावा आहे. प्रारंभकाळापासून ते इ.स. 1800 पर्यंत म्हणजे ऋणकलेचा भारतात अवतार होईपर्यंत पुढील ग्रंथ प्रवास ग्रंथ सदृश दाखविता येतील.

- 1) ऋद्धिपूरमहात्म्य 2) सहयाद्री वर्णन 3) ऋद्धिपूरवर्णन 4) प्रतिष्ठानवर्णन 5) संतकवीची तीर्थयात्रा 6) मुकुंद कवीचे
- 7) निरंजन माधवाचे 8) सामराजाचे मुद्गलाढायीत 9) चंद्रात्मज रुद्र यांचे गोकर्ण माहित्य

असे महानुभावंच्या काळापासून प्रवास वर्णनाची परंपरा दिसून येते.

प्रवास वर्णनाचे वैशिष्ट्य :-

प्रवासवर्णनपर लेखनात स्थळदर्शन, निसर्गदर्शन, व्यक्तीदर्शन संस्कृतीदर्शन त्याचप्रमाणे लेखकाची जीवनदृष्टी व चिंतनपरता या घटकांना महत्वाचे स्थान असते. प्रवासकरणे ही मानवी जीवनाची मुलभूत व प्राचीन प्रेरणा आहे. दैनंदिन जीवनातील तोच तोचपणाला उबलेला माणूस प्रवासातून नित्यनूतन अनुभव ग्रहणातून ताजा, टवटवीत बनतो.

प्रवासाच्या व प्रवास लेखनाच्या प्रेरणा या प्राचीन काळापासून ते अर्वाचीन काळापर्यंत भिन्न असल्या तरी त्यांच्या अभिव्यक्तीचे बीज माणसाच्या गोष्टी वेल्हाळपणात जीवनातील साऱ्या अनुभवात दुसऱ्याला सहभागी करून घेण्याच्या प्रवृत्तीत आढळते. प्राचीन वाङ्मयात महाराष्ट्रातील संतांचा हेतू लोकशिक्षण, लोकोद्धार, तीर्थयात्रा, ज्ञानजिव, मनुष्य स्वभावातील कुतूहल असे विविध स्वरूप प्रवासाचे व प्रवास वर्णनाचे होते. कालापरतवे यास उपदेशवर माहितीपर वृत्तांतपर असे स्वरूप येत गेले. इ.स. 1940 ते 1965 या कालखंडातील प्रवासवर्णन या वाङ्मय प्रकाराच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा कालखंड म्हणावा लागेल. या कालखंडात अनेक श्रेष्ठ प्रवासवर्णनाची निर्मीती झालेली दिसून येते. पु.ल.देशपांडे यांचे ‘पूर्वरंग’ (1963) व प्रभाकर पाध्ये यांचे तोकोनामा (1961) ही प्रवासवर्णने या कालखंडातील आहेत. या दोन्ही प्रवासवर्णनातील साम्य म्हणजे जपानचे केलेले वर्णन.

प्रभाकर पाध्ये यांच्या व्यक्तीमत्वाचे विशेष

‘तोकोनामा’ वाचल्यानंतर प्रभाकर पाध्ये हे समर्थ प्रतिभाशाली लेखक आणि जवळ जवळ अर्धे अधिक जग फिरणारा फिरस्ता केवळ सौंदर्याशानाच्या प्रकरणेतून आपले अखंड लेखन करतो. असे रसिकाला आढल्यावाचून राहत नाही. अनेक देशांच्या प्रेमात पडून त्या सौंदर्याने प्रेरीत होऊन प्रभाकर पाध्ये यांनी प्रवास लेखनाला 1954 पासून सुरुवात केलेली दिसून येते. ‘तोकोनामा’ हे प्रवास वर्णन 1961 साली त्यांनी लिहीले. त्यांचे उडता गालिचा, नवे जग नवी क्षितीजे, हिरवी उन्हे अशी वेगवेगळी प्रवासवर्णने त्यांनी लिहीली. वेगवेगळ्या देशात जावून तेथील संस्कृती, तिथली माणसे, तेथील स्थळे हॉटेल, रस्ते वास्तू शिल्पे यांचे प्रत्ययकारी दर्शन त्यांच्या प्रवासवर्णनात दिसून येते.

‘तोकोनामा’ हे प्रवासवर्णन जपानवरील प्रवासवर्णन आहे. या पुस्तकाचे नाव ‘तोकोनामा’ आणि तो शब्द जपानच्या गृहरचनेतील सौंदर्यसृष्टीचे प्रतिक वाटावा असे आहे. प्रभाकर पाध्ये यांचे हे प्रवासवर्णन लेखनामागचे प्रमुख कारण जपानवरील अनुभूतीने या प्रवासवर्णनाचे सर्वच पट विणलेले आहेत.

‘तोकोनामा’ तील प्रवास हा घटक त्यांचा एक अविभाज्य घटक आहे. पाध्यांनी जपानच्या अंतरात शिरून तेथील पोहचलेल्या रस्त्यांचे वणाचे, बाजाराचे, चिडाच्या वृक्षाचे, हॉटेलचे, स्नानगृहाचे, खानावळीचे, बार, गर्दी यांचे चित्र काढले आहे. प्रवासाची तयारी, प्रवास कसा केला, कोणत्या गाडीने केला. या विषयाची माहिती पाध्ये सांगत नाहीत. तिथे अनुभवलेल्या प्रवेश त्याच्या वैशिष्ट्यांसह चित्रित करतात. जपानी घरांच्या खोल्यांत, निदान आगतखागताच्या खोलीत, कोणाकडे भिंतीला एखादा लांबरुंद कोनाडयासारखा भासणारा एक भाग. ‘तोकोनामा’ या प्रवासातील जपान, जपानी माणूस जपानी संस्कृती तिच्या सौंदर्यातून जशी जाणवते, तशीच तिच्या स्वैराचारी जीवनाच्या व विरोधाभासातूनही जाणवते असे म्हणता येईल. त्यात खाली एका चौरंगावर अगर पाटावर एक पुष्पात्र असते. पुष्पात्राच्या मागे भिंतीला त्या त्या ऋतूला योग्य असे एखादे निसर्गचित्र अगर चित्ररूप काव्यचरण टांगलेला असतो. या भागाला ‘तोकोनामा’ असे म्हणतात.

हे पुस्तक सौंदर्यदृष्टीने लिहिलेला आहे. याची चुणूक या नावातच मिळते आणि या पुस्तकाच्या प्रकरणांची नावेसुद्धा काव्यात्म. तसेच सूचक व त्या त्या प्रदेशाचा आत्मा सुचविणारी असून एकूण प्रवासवर्णनात्मक जपान, जपानी माणूस त्यांची सौंदर्यदृष्टी कलेची आवड जपानी संस्कृती, तिथला निसर्ग यातील संगती विसंगती यांचे उत्कृष्ट चित्र इथे पहायला मिळते. तोकोनामा मधील जपान हा वस्तुनिष्ठ रितीने व भौगोलिकरितीने सांगितलेला जपान नव्हे तर तो तेथील प्रवासात जाणवलेला जपान आहे आणि हे जाणवणे लेखकाने या प्रवासवर्णनात प्रत्येक प्रकरणात चित्रित केले आहे.

‘तोकोनामा’ तील जपान संस्कृती-विकृती सुंदरता, कुरुपता अशा संगती-विसंगतीने भारलेला आहे. तसाच जपानी माणूस हा उद्यमशील हाडाचा रचनाकार निसर्गभक्त अबोल कळला तरी न जात्याचा फिरस्ता, व्यापारी वृत्तीचा, रसिक, कलाप्रिय, देवभोळा, भूतवेडा, कुस्ती खेळणारा, कचित् वेश्यवृत्तीचा, दारू, जुगार अशी व्यसने असलेला तरीही या व्यसनांकडे उदात्त वृत्तीने पाहणारा, पैशांचा लोभी, स्वाभिमानार्थ आत्महत्या करणारा, भोगी तसाव त्यागी म्हणून या पुस्तकात जाणवत राहतो आणि जपानी माणसाचे चित्र या प्रदेश प्रत्ययातून समोर येते. ‘तोकोनामा’ या प्रवासातील जपानी माणूस, जपानी संस्कृती जशी जाणवते तशीच तीच्या स्वैराचारी जीवनाच्या विरोधाभासातून ती जाणवते, असे म्हणता येईल.

प्रभाकर पाध्ये यांची निवेदनशैली :-

प्रभाकर पाध्ये यांचे ‘तोकोनामा’ मध्ये होणारे दर्शन म्हणजे ते एक रंग, रूप, स्पर्श, गंध, नाद या संवेदना तीव्रतेने जागृत करणारे कवी वाटतील, श्रेष्ठ निवेदक व कथाकार वाटतील. व्यक्तीत्रिकार वाटतील, रसिक फिरस्ते वाटतील आणि वास्तुशिल्पांचे जाणकार, रसिक फिरस्ते वाटतील आणि वास्तुशिल्पांचे जाणकार, भाष्यकार असा एक वेगळा पैलू या व्यक्तिमत्वात असल्यामुळे पाध्यांनी निवेदनशैली एकाच वेळी कवीची कथाकाराची भाष्यकाराची वाटते असे म्हटल्यास हरकत नाही. पाद्यांनी ‘तोकोनामा’ त जपानचा निसर्ग व त्याची जपानी कलादृष्टीतून केलेली विशेष जोपासना, रचना व त्यातील त्यांची सौंदर्यदृष्टी योग्य शब्दांत प्रकट केली आहे.

पाद्यांची निवेदनशैली एक उत्कट कवीची वाटते यची असंख्य उदाहरणे “ तोकोनामामध्ये जागोजागी सापडतात. उदा. आसामीचे वर्णन पाद्यांच्या मनात जपानचे स्थान ‘तोकोनामा’ सारखे आहे. पाद्यांनी सगळे देश पाहिले पण जपानने मनात हे स्थान निर्माण केले जसे काय त्यांच्या मनावर भिंतीवर जपानचे मानचित्रच रेखाटले आहे. हे चित्र रेखाटताना विविध तऱ्हांनी कलात्मकतेचा अविष्कार झाला आहे. काय सांगू आणि किती सांगू अशा प्रकारची निवेदनशैली ओथंबून गेलेली दिसून येते.

तोकोनामा यामध्ये पाद्यांनी जपानमधल्या स्त्रीया, त्यांची राहण्याची, त्यांच्या सौंदर्याविषयी त्यांच्या पेहरावा विषयी अगदी ठळकपणे वर्णन केले आहे. त्याचप्रमाणे जपानमधल्या प्रत्येक लहान, लहान गोष्टींचे वर्णन तोकोनामामध्ये प्रभाकर पाध्ये करताना दिसून येतात.

पु.ल.देशपांडे यांच्या व्यक्तिमत्वाचे विशेष :-

पूर्वरंग वाचल्यानंतर पु.ल.देशपांडे हे समर्थ, विनोदी, प्रतिभावान लेखक तसेच प्रत्येक घटनांची स्थळांची त्यांनी बारकाईने निरीक्षण करून त्यांनी अत्यंत सौंदर्यात्मक पण विनोदी लेखन केलेले दिसून येते. पु.ल.देशपांडे यांचे विनोदी साहित्यातील स्थान श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. कोटीप्रधान, शब्दनिष्ठ अनेक श्लेषार्थ हा त्याच्या लेखनाचा गाभा आहे. पु.ल.देशपांडे यांनी 1960 पासून प्रवासवर्णन लेखनाला सुरुवात केलेली दिसून येते. 1960 ला त्यांनी अपूर्वाई हे प्रवास वर्णन लेखन केले. त्यानंतर 1965 साली पूर्वरंग हे जपान त्याच प्रमाणे आशियायी देशाकडे त्यांनी केलेला प्रवास या बदल माहिती देणारे प्रवासवर्णन लेखन केलेले दिसून येते. त्यांच्या विनोदात्मकतेने प्रवासवर्णनांनी विनोदी वाडःमयामध्ये भर घातलेली दिसून येते. ‘पूर्वरंग’ या त्याच्या प्रवासवर्णनाच्या नावावरून त्यांनी पूर्वेकडील प्रवास केलेल्या देशांचे प्रवासवर्णन आहे हे त्यांच्या नावावरून समजून येते. पूर्वेकडील देशात जावून तेथील माणसे त्यांची संस्कृती तेथील स्थळे याचे विनोदी वर्णन त्याच्या प्रवासवर्णनात दिसून येते.

पूर्वरंग हे प्रवासवर्णन पूर्वेकडील देशाचे प्रवासवर्णन आहे. यामध्ये त्यांनी जपान शहरात केलेला प्रवास याची माहिती दिसून येते. या पुस्तकाचे नाव पूर्वरंग या शब्दामधूनच आपल्याला समजून येते की पूर्वेकडील असलेल्या देशाचे चित्रण त्यांनी या प्रवासवर्णनात केलेले आहे. प्रवासाची तयारी प्रवास कसा केला. कोणत्या मार्गे केला. प्रवासाची सुरुवात या सगळ्या विषयीची माहिती पु.ल.देशपांडे सांगताना दिसतात. तिथे अनुभवलेल्या प्रवेश त्याच्या वैशिष्ट्यांसह चित्रित केलेले दिसून येते.

पूर्वरंग मधील जपानी संस्कृतीचे वर्णन :-

ज्याप्रमाणे तोकोनामा मधील जपानी संस्कृतीचे वर्णन अगदी ठळक पद्धतीने केलेले दिसून येते त्याप्रमाणे पूर्वरंग मधील जपान मोजक्या शब्दात पण सविस्तर शब्दात पु.ल.देशपांडे यांनी मांडलेला दिसून येतो. विनोदात्मक पद्धतीने पु.ल.यांनी पूर्वरंगमध्ये जपानचे चित्रण रेखाटलेले दिसून येते. जपानी संस्कृती, तिथला निसर्ग यातील संगती-विसंगती याचे उत्कट चित्रण त्यांनी केले दिसते. त्यांच्या

लेखनातील जपान आणि भारत यांचे साम्य भेद यांचे चित्रण सुद्धा दिसून येते. त्याचप्रमाणे जपानमध्ये झालेल्या बदलाची त्यांच्या प्रगतीची मांडणी सुद्धा त्यांनी योग्य प्रकारे केली आहे. जपानमधील छोट्या छोट्या गोष्टींमध्ये भारताविषयी असलेले नाते त्यांना येणारी आठवण याचे ते वर्णन करतात. या वर्णनावरून त्यांचे भारताविषयी असलेले प्रेम पूर्व्रंगमधून दिसून येते.

पूर्व्रंग मधील जपानी संस्कृती-विकृती, सुंदरता, कुरुपता अशी विसंगती संगतीने भरलेला आहे. जपानी माणूस हा बुद्धशील हाडाचा रचनाकार, फिरस्ता, व्यापारीवृत्तीचा, कलाप्रिय, मेहनती, देवभोळा, दारू, जुगार, व्यसन लोभी अशा स्वरूपाचा माणूस व त्याचे चित्रण या प्रदेश प्रत्ययातून दिसून येते.

पु.ल.देशपांडे यांची निवेदनशैली :-

पु.ल.देशपांडे यांच्या पुर्व्रंगमध्ये जपानचे होणारे दर्शन म्हणजे कमी शब्दात पण संपूर्ण जपान संस्कृती विस्तृतपणे मांडलेली दिसून येते. यामध्ये जपानी संस्कृतीचे रंग, रूप, गंध यांना त्यांनी योग्य प्रकारे स्पर्श केलेला दिसून येतो. पु.ल.देशपांडे यांची निवेदन शैली ही एक वेगळ्याच प्रकारची निवेदनशैली यामधून दिसून येते. विनोदीशैली जागी ठेवून त्यांनी संपूर्ण प्रवासवर्णनाचे लेखन केलेले दिसून येते. कुठे विनोदीशैली किंवा विनोदात्मकतेचे वापर जास्त प्रमाणात झालेला दिसून येतो. प्रत्येक व्यक्ती, तेथील संस्कृती तेथील ठिकाण यांचे वर्णन त्यांनी फार वेगळ्या शैलीत मांडलेली दिसून येते. लेखक आपल्याशी गप्पा मारत संपूर्ण प्रवास वर्णन उलगडत असल्याचे त्यांच्या शैलीतून दिसून येते. त्यांना जपानमध्ये प्रवास करताना भारताची प्रत्येक वेळीस कशी आठवण येते हे त्यांच्या निवेदनात प्रत्येक प्रवासवर्णनात दिसून येते. तसेच जपानमध्ये सुद्धा दिसते. उदा. जपानमधील लग्नविधी आणि भारतातील यांचे वर्णन त्यांनी केलेले दिसते.

समारोप :-

तोकोनामा आणि पूर्व्रंग या दोघांमधून एकाच देशांचे म्हणजेच जपानचे दर्शन लेखकांनी केलेले दिसते. परंतू दोघांच्याही नजरेतील जपान मात्र भिन्न असल्याचे त्यांच्या प्रवासवर्णनावरूनच दिसून येते. या दोघांची लेखनशैली सुद्धा भिन्न स्वरूपाची दिसते. या दोन्ही लेखकांनी जपान बदल या प्रवास वर्णनात जे लेखन केले आहे. त्यामुळे एक वाचक म्हणून जपान बदलची प्रतिमा डोळ्यासमोर उभी राहते. तसेच वाचक म्हणून आपल्या मनात एक विशिष्ट समाज निर्माण झालेला दिसतो.

संदर्भसूची :-

- 1) प्रवास वर्णन – एक वाऽडमय प्रकार – डॉ. वसंत सावंत
- 2) प्रभाकर पाध्ये – वाऽडमयदर्शन सं. पा. – गंगाधर पाटील, म. स. पाटील
- 3) भीमराव कुलकर्णी – प्रदक्षिणा खंड –1

आगरी साहित्यातील आगरी समाज वास्तव

डॉ. अलका पवार

मातोश्री वेलजीबाई देवजी हरिया, महाविद्यालय, कल्याण.

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

आगरी भाषा बोलणारा समाज फार मोठा असून तो ठाणे जिल्ह्यातील पालघर पासून रायगड मधील श्रीवर्धनच्या खाडीपर्यंत पसरलेला आहे. आगर पिकविणारा तो आगरी समाज होय. आगरी समाजाची मुल वस्ती ठाणे मुंबई रायगड ह्या भागात मोठ्या प्रमाणात होती आज ती ठाणे, मुंबई, नवी मुंबई, रायगड व नाशिक ह्या भागामध्ये मोठ्या प्रमाणात आहे, “ठाणे आणि रायगड जिल्ह्यात खाड्या, नदीकाठी आणि भात खाचरांच्या ठिकाणी हा समाज बहुसंख्येने आहे १९३१च्या जनगणनेनुसार आगरी लोकांची जनसंख्या ठाणे जिल्ह्यात ९८ हजार ७१७, तर कुलाबा जिल्ह्यात १ लाख ३७ हजार ५२८ एवढी होती, मुंबई शहर जिल्ह्यात ७,४८६ तर मुंबई उपनगर जिल्ह्यांत ७,३२०, जंजिरा संस्थानात ९,९४२, भोर संस्थानात ४३३, तर कराची जिल्ह्यांत ६,६८० २०तकालिन मुंबई राज्यातिल एकुण लोकसंख्या .(सध्या पाकिस्तानात असलेला जिल्हा), ६५,२८५ होती.” आगरी समाज हा आगरी बोली बोलतो आगरी बोली ही खूप पुराचीन असून हि बोली प्राकृतकालीन मराठी आहे. “आगर बोली ही प्राकृत बोलीतील एक बोली आहे . तिच्यात यादवकालीन बोलीतील ,ज्ञानेश्वरी ,विवेकसिंधू ,लीळाचरित्र वगैरे ग्रंथातील शब्दांबरोबरच संस्कृतमधील शब्दांची अनेक अपभ्रंश रूपे दिसून येतात.”

आगरी समाज हा डहाणू दीव –दमणपासून मुरुड, म्हसळा, श्रीवर्धनपर्यंत बहुसंख्येने महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीवर पसरलेला आहे. आगरी समाज हा दूर वसलेला त्यामुळे शिक्षणापासून वंचित राहिला. आगरी समाज समुद्र किनारी वसला. आगरी समाज शेती, मासेमारी, रेती काढणे व मासेमारी मीठ पिकविणे, यामुळे त्यांच्या भाषेवर परिणाम होत राहिला. आगरी बोली ही स्वतः अशी समृद्ध अशी बोली आहे.

१९६० नंतर मराठी साहित्यामध्ये अनेक नवे प्रवाह आले, दलित, स्त्रीवादी, ग्रामीण, आदिवासी या बरोबरच अनेक आगरी समाजातील लेखक आपल्या आगरी बोलीतून कथा कविता लिहू लागले आणि आगरी समाज वास्तव त्यांच्या साहित्यातून प्रकट होऊ लागले.

१९६० नंतर प्रा. एल. बी. पाटील, चंद्रकांत मढवी, डॉ. संजीव म्हात्रे, पुंडलिक म्हात्रे, मुकेश कांबळे, यांनी आगरी बोलीतून कविता लिहल्या तर सुनंदा मोडखरकर, शोभना पाटील, दमयंती भोईर या स्त्रियांनी देखील विपुल कविता लेखन केले. कथा या प्रकारात देखील आगरी समाजाचे वास्तव परेन जांभळे, प्रा. शंकर सखाराम, मोहन भोईर हरिभाऊ घरत, गजानन म्हात्रे इत्यादी अनेक कथाकारांनी कथेतून मांडले.

आगरी समाज लोकसंस्कृती: आगरी समाजाची लोकसंस्कृती लक्षणीय असून आगरी समाज बांधव हे प्रामुख्याने कृषक आहेत, पूर्वी आगरी बांधव हे आगरात मीठ पिकविण्याचे काम करीत असत, आगर या शब्दाचा अर्थ फक्त मीठ पिकविण्याचे ठिकाण एवढ्याच मर्यादित अर्थाने न वापरता नारळ-सुपारी यांच्या बागा, शेतीवाडी, भाजी-पाल्यांचा मळा इत्यादीचे संग्रह ठिकाण होय अशा अर्थाने वापरला जातो. आगरी समाज बांधव सुरुतीपासून खाडी किनारी स्थिर झाला त्यामुळे तो प्रगती पासून वंचित राहिला, त्यांनी आपली संस्कृती जोपासली आजही आगरी समाजात सण –उत्सव, गौरी –गणपती, लग्न, हळदी, नवरात्र उत्सव, होळी, नागपंचमी ही सर्व लोक परंपरा जपली जाते. ह्या सर्व उत्सव आणि देव देवतांचा फार मोठा परिणाम त्यांच्या जीवनावर असून, आगरी समाजात रूढ असलेल्या श्रद्धा –अंधश्रद्धा यांचाही फार मोठा परिणाम त्यांच्या जीवनावर झालेला दिसतो. आगरी समाजातील ह्या रूढी, प्रथा, परंपरा आणि आधुनिकीकरणाचा त्यांच्या जीवनावर झालेला मोठा परिणाम आगरी साहित्यातून दिसतो.

आगरी साहित्यातील आगरी समाज वास्तव:

१९६० नंतर आगरी समाजाच्या जीवनात अनेक बदल झाले. ह्या काळात त्यांनी शिक्षण घ्यायला सुरुवात केली. त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटले. त्यामुळे बऱ्याच लोकांच्या जीवनात शिक्षणामुळे बदल झाला. पारंपारिक शेती सोडून ते नौकरी करू लागले, जीवनमान

सुधारले.तसेच कोकणात अनेक नवे प्रकल्प आले आणि आगरी समाजाला शेतीतून अचानक खूप पैसा मिळाला त्यामुळे त्यांनी मोठे बंगले बांधले,गाड्या घेतल्या आणि दारिद्र्य हद्दपार झाले.खाजगीकरण,उदारीकरण,आणि जागीतीकरण याचा फार मोठा परिणाम आगरी समाजावर आणि त्यांच्या जीवन शैलीवर झाला.काही लोकांना त्याची चांगली फळे मिळाली तर अनेक कुटुंबांना त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागले.शासनाने निरक्षर लोकांची फसवणूक देखील केली तर त्या पाठोपाठ राजकारण देखील त्यांच्या जीवनात शिरले.ह्या सर्व बदललेल्या समाज वास्तवाचा वेध आगरी बोलीतील साहित्यकांनी आपल्या साहित्यातून घेतला आहे. प्रा.एल.बी.पाटील,चंद्रकांत मढवी,डॉ.संजीव म्हात्रे,पुंडलिक म्हात्रे,मुकेश कांबळे,यांनी आगरी बोलीतून कविता लिहल्या तर सुनंदा मोडखरकर,शोभना पाटील,दमयंती भोईर या स्त्रियांनी देखील विपुल कविता लेखन केले आणि आगरी समाजवास्तव मांडले तर कथा या प्रकारात देखील आगरी समाजाचे वास्तव परेन जांभळे,प्रा.शंकर सखाराम,मोहन भोईर हरिभाऊ घरत,गजानन म्हात्रे इत्यादी अनेक कथाकारांनी कथेतून मांडले.

आगरी बोलीतील कवितेतून आलेले आगरी समाजवास्तव:

आगरी समाजाचे बदलेले समाजवास्तव प्रा.एल.बी.पाटील यांनी आपल्या 'सारेबाराचा पलाट' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला त्यांनी आपल्या काव्य संग्रहातून गावात प्रकल्प आल्यामुळे गावाचे बदलेले चित्र,राजकारण,आणि लोकांच्या जीवनात झालेला बदल याचे वास्तव चित्र मांडले आहे. आगरी समाजाच्या जमिनी प्रकल्पात गेल्यामुळे त्यांच्याकडे अचानक खूप पैसा आला,परंतु लोकांमधील नातेसंबंध संपुष्टात आले. भावाबहीनीतील नाते दुरावले....

**“ वाटा झेवाला बयनीस धावली
तिचा पन्नास हाजारान भाग नाय
जावय म्हणतय सासरला
तुला जिताच ठिवणार नाही”**

लोकांच्या हातात मोठ्या प्रमाणात पैसा आल्यामुळे त्यांचे राहणीमान बदलले,जीवनमान उंचावले.लोक गळ्यात साखळ्या,हातात अंगठ्या आणि कडे घालू लागले...एवढाच नाहवे तर आपली बायको देखील त्यांना आता डोकरी

**“वाटू लागली आहे..
बायकू पून आथा डोकरी झाली
बगाची बाबकटवाली बाय”**

आधुनिक बायको करण्याचा विचार निवेदकाच्या मनात येतो.हे वास्तव एल.बी.पाटील मांडतात.

तर दुसरया बाजूला पुंडलिक म्हात्रे प्रकल्पात जमीन गेल्यामुळे हतबल झालेल्या तरुणांचे चित्रण इनकूरी या कवितेतून मांडतात....

“इनवी कुंडलिक तुमा नोकरी द्या तरी वाचमेनची”

अशा प्रकारे हतबल झालेल्या तरुणांचे भावविश्व या कवितेतून मांडले आहे.

भूमिपुत्रांच्या प्रश्नांचे चित्रण:

आगरी- कोळी बांधवाच्या आजच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम चंद्रकांत माधवी यांनी आपल्या कवितांमधून केले आहे.परकीय लोकांनी इथल्या मुल रहिवाशांच्या निरक्षरतेच फायदा घेऊन त्यांना बेघर व भूमिहीन केले.त्यांच्या जमिनी घेऊन त्यांचे मुळ आगार बंद पाडले आणि तेथे मोठे-मोठे व्यवसाय सुरु केले.त्यामुळे आपले मीठ पिकवीण्याचे व्यवसाय सोडून त्यांना दूर जावे लागले.दुखात खितपत पडावे लागले.

“धनी होता तेंव्हा आता झालाय चाकर”

शहरीकरणाच्या नावाखाली इथल्या मूळ लोकांना फसवून मालकाचे नोकर झाले याची व्यथित भावना चंद्रकांत मढवी यांनी मांडली आहे.

शहरीकरणाचा आगरी समाज जीवनावर झालेला परिणाम :

आगरी समाज जीवन हा खाडीच्या ठिकाणी वसलेला होता व त्यांच्याकडे असलेली वडीलोपार्जित जमीन कसून तो उदरनिर्वाह चालवत होता तर कुठे आगर पिकवून मीठ काढत होता.परंतु शहरीकरणाच्या नावाखाली ह्या मूळ भूमिपुत्रांच्या जमिनी लोकांनी बळकावल्या आणि त्या ठिकाणी नवी मुंबई सारखी मोठी शहर वसवली.परंतु त्यामध्ये मूळ मालक मात्र भिकारी झाला.याचे चित्रण रामनाथ म्हात्रे यांच्या 'नवी मुंबई' या कवितेतून येते...

“सिरकुनी बंत येऊन आखर

**भूमिपुत्रांनाच केल बेघर
झेऊन त्यांची आर्दी भाकरी
मालकांनाच बंत केलं भिकारी”**

शेता-मिठावर जाणाऱ्या आगरी मुलांचे व्यवसाय आज बुडाल्यामुळे त्यांच्यावर आलेल्या उपासमारीचे चित्रण रामनाथ म्हात्रे यांनी आपल्या कवितेतून केले आहे.

शिक्षणामुळे बदलेले आगरी जीवन

पूर्वी खाडी किनारी राहण-या आगरी बांधवाना शिक्षणाचे महत्त्व वाटत नव्हते ते निरक्षर असल्यामुळे शेतीत ,आगरात काम करून आपला उदरनिर्वाह भागवत असत,परंतु शिक्षणामुळे त्यांचे जीवन बदलेले ह्या वेगळ्या आशयाची कविता सौ.शोभना पाटील यांनी लिहिली आहे. पणजोबानी कष्ट केले आणि आजोबाला शिकविले ,त्यामुळे आजोबाला मास्तर होता आले ,भरपूर पैसा मिळू लागला आणि सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे आजोबांपासून प्रत्येकाने आपल्या मुलींना शिकव्याचे ठरविले आणि त्यामुळे निवेदिकेला आगरी समाजातील असूनही डॉक्टर होता आले ...

**“बाबानी मना कालेजाला धारली
न पक्की शिकवून डॉक्टरीन केली”**

पंनजोबाने हा शिक्षणाचा पायंडा पाडल्यामुळेच हे सर्व शक्य झाले.

एकूणच आगरी कवितेतून आगरी समाजाचे बदलेले समाज वास्तव ,दुरावलेले नाते संबंध ,दारिद्र्य यांचे चित्रण आले आहे.

निष्कर्ष :

१. ‘आगर बोली ही प्राकृत बोलीतील एक बोली आहे.
२. खाजगीकरण,उदारीकरण,आणि जागीतीकरण याचा फार मोठा परिणाम आगरी समाजावर आणि त्यांच्या जीवन शैलीवर झाला.
३. १९६० नंतर सर्व बदललेल्या समाज वास्तवाचा वेध आगरी बोलीतील साहित्यकांनी आपल्या साहित्यातून घेतला आहे.
४. आगरी समाजाच्या जमिनी प्रकल्पात गेल्यामुळे त्यांच्याकडे अचानक खूप पैसा आला,परंतु लोकांमधील नातेसंबंध दुरावले.
५. प्रकल्पात जमीन गेल्यामुळे तरुण हतबल झालेले असून त्यांच्यावर चाकर होण्याची वेळ आली आहे.
६. भूमिहीनांचे प्रश्न आगरी साहित्यातून प्रामुख्याने येतात.
७. आगरी समाजातील बांधवाना आता शिक्षणाचे महत्त्व पटले असून शिक्षणामुळे त्यांचे जीवनमान उंचावले आहे.

संदर्भ :

१. आगरी साहित्य संस्कृती : सदयस्थिती – अशोकधुमाळ
२. आगरातल्या वाटा (आगरी बोली) – मनीषा बनसोडे , प्रज्ञा कुलकर्णी , मटकर अलका , प्र. आ.२०१७
३. प्रत्यक्ष मुलाखती

POVERTY AND SOCIAL JUSTICE: ENIGMA OF ALL SOCIETIES**Prof. Grace Verghese***Assistant Professor**R.A.D.A.V. College, Bhandup (E), Mumbai.**(Affiliated to University of Mumbai)*

Abstract

Poverty is often defined as a form of deprivation – deprivation of wellbeing. Though it is measured on the basis of income reflecting the notion that economic deprivation is the defining characteristic of being poor, it can be defined as a general construct to include the deprivation of basic necessities in life too. In a liberalized global economy, with multiple advances in science and technology, poverty is a social injustice. This paper is an attempt to show how social justice with its mainstream concept linked to human rights is subverted in the presence of poverty and hunger. It also tries to bring to light how the alleviation of poverty can be possible to a great extent by concentrating on the upholding on justice through inclusion, empowerment and freeing people from repressive, cultural or societal circumstances.

Key Words: *Poverty, Social justice, Empowerment, Human rights, Alleviation, Economic Deprivation*

Poverty and Social Justice: the Enigma of all Societies

The World Bank, for instance, has defined poverty as “pronounced deprivation of well-being.” (World Bank Institute, 2005). For a wider understanding of the term, we can refer to the “capabilities approach” (Banik, Dan, 2006, p.12) put forth by Amartya Sen. This approach defines poverty as the lack of key capabilities to ensure adequate functioning in a given society. Key capabilities would mean the capability to access food and health care, obtain employment or other basic capabilities. Poverty, in this sense, would mean “capability deprivation”. It is a state of being, where an individual does not have the minimum amount of income needed to meet the minimum requirements for one or more essential needs over a considerable length of time. The essential needs refer to food, potable water, sanitation facility, adequate shelter, basic education, access to information and services. The poverty fixed according to a set standard not consistent over time and countries is referred to as relative poverty. It is the condition in which people lack the minimum amount of income needed in order to maintain the average standard of living in the society in which they live. All absolute poverty is relative too but all relative poverty need not be absolute.

The causes of poverty – absolute or relative – are more or less the same. However, the causes are only more acute and chronic in the case of absolute poverty. The accountable factors of poverty are the population growing faster than the GDP and the life expectancy being low. In a backward economy, there would be absence of basic government services and low access to basic health care. The damaging effects of natural disasters and civil war, coupled with threats to democracy and stable institutions and corruption impoverish a nation further. Severe savings gap reduce investment and thereby production. The high levels of debt, high interest rates and the vulnerability to loan sharks mars the future of the poor. The absence of property rights, low employment rates and poor wages adds up to the woes of the less unfortunate. The enrollment rates at school is very low as education is unaffordable and the population has a limited access to technology, be it radio, TV or computers. The severity of the above causes determines the stage of the cancer of poverty in a particular country.

Social justice is a political and philosophical concept which holds that all people should have equal access to wealth, health, well-being, justice and opportunity. The philosophers of the world should engage in putting forward an idea, concept or theory amongst the populace that would enhance their thoughts, words and deeds.

The current activities of development agencies and governments are failing to address the scale and depth of social injustice in urban areas. The urban poor groups in Africa, Asia and Latin America are forming federations and social movements that are active in shelter and livelihood struggles. These groups are contributing their own solutions to reduce urban poverty and secure social justice. The development agencies and governments can use aid more effectively by working with these local grass root organizations and thereby bring about change for the urban poor. Informal settlement dwellers and informal workers take many initiatives to address their disadvantage and exclusion. By joining together to form networks or federations, they are able to challenge the isolation

experienced by individuals. Network and federations prevent divisions among the poor, strengthen their vision, and increase their capacity to act and their ability to press for political reform. Private business houses can play an important role as investors, employers and taxpayers. As investors, they generate savings for further investments; as employers, they provide the population with purchasing power and a developing market and as taxpayers, they contribute to the government coffers. Corporate Social Responsibility and non-Corporate Social Responsibility activities of firms have a bearing on poverty. One-off philanthropic projects like building a school, clinic or water treatment plant can bring large short and long term benefits to a community. Such projects may not reflect always the communities' own priorities but they definitely contribute to developmental gains.

The virtue of social justice is universally appealing and this influenced the design and formulation of state policy in all countries. Social justice is recognized as an indispensable part of a welfare state. Democratic societies continue to stress on minimum wages, narrowing of income inequalities and expansion of welfare rights. The elimination of poverty cannot obviously be achieved merely by redistributing existing wealth. Even a programme aiming only at raising production cannot eliminate existing inequalities. However, a simultaneous advance along both these lines can create conditions in which the society can put forth its best efforts for promoting development. Today, it is an open world economy where liberalization, privatization and globalization is the economic mantra for growth and development. It has laid emphasis on productivity, efficiency and market orientation. Huge borrowings from banks by private business houses coupled with poaching of public sector resources, men, material and machines have made public sector redundant and outdated. It is time for political interference to change social and cultural norms and shape policies for promotion of social justice. The ultimate purpose of such policies should be to elevate the dignity and sovereignty of the individual to where he does not need charity but can himself become charitable. Social justice imposes in every individual a personal responsibility to work with others to and continually perfect our social institutions as tools for personal and social development.

Social justice is often linked to human rights. People are poor because they lack the capabilities to create for themselves an acceptable standard of living. Poverty alleviation to be successful and sustainable must deal with multitude of issues at the individual and systemic levels. A multidimensional approach to poverty should include the excluded, confront the powerful, advocate the oppressed, and empower the weak and free people from repressive cultural or societal barriers. Nearly four million people around the world do not enjoy protection under law. These poor people are further exploited by corrupt government officials or local power brokers. Poverty alleviation programmes should see that poor enjoy the rule of law and functioning institutions of justice. Access to independent, impartial and high quality justice should be an essential component of the rule of law for marginalized people in society to uphold their human rights.

It is difficult to fathom which comes first – poverty or social justice. They appear to be a corollary of each other. If there is social injustice, poverty will follow as a natural occurrence. However, if there is poverty, social injustice need not be a natural occurrence, but they are breeding grounds for social injustice to thrive. Access to justice is a state obligation. Civil society, bar associations, local and international organizations together with the state should be responsible and accountable for generating access to social justice for the less fortunate and marginalized people of the society. Absolute poverty is dangerous and life threatening. If social justice can be ensured by the state and civil society groups to all sections of society, absolute poverty can be eliminated from the face of the earth. Relative poverty will always remain because as Mahatma Gandhi has said, “The world has enough for everyone’s need but not enough for everyone’s greed.” If Socialism and Capitalism could merge with the slogan of Karl Marx, “From each according to his ability to each according to his needs”, poverty and social justice – the enigma of all societies – would be consigned to the archives of world history for eternity.

References

1. Banik, Dan (2006). *Poverty, Politics and Development: Interdisciplinary Perspectives*. Bergen: Fagbokforlaget.
2. Jimenez Francisco (1987). *Poverty and Social Justice: Critical Perspectives*. New York: Bilingual Press.

TRANSGENDER INITIATIVES: A WAKE-UP CALL FOR A DIFFIDENT SOCIETY**Ms. Suju Gujar**

*Assistant Professor, Dept. of Political Science
R.K.Talreja College, Ulhasnagar, Thane (Dis)
(Affiliated to University of Mumbai)*

God did not create human beings as only male or female. He made transgender too. The word transgender encompasses all those people whose gender identity does not correspond to the actual sexual identity given to them at the time of birth. Some transgender people identify themselves as male or female, gender queer, non-binary or a gender. Although the word transgender and our modern definition of it only came into use in the late twentieth century, people who would fit under this definition have existed in every culture throughout recorded history. Transgender issues came into focus in the year 1952 when Christiense Jorgensen went in for a sex change operation. In the same year transgender rights movements began in the United States with the launching of Transvestia. In 1966 San Francisco was home to militant transsexual politics. In 1969 riots broke out at New York's Stonewall Inn where transgender "street queens" played a pivotal role and this in turn paved the way for contemporary LGBT rights. The 1970s were tough on transgenders. Many activists chose to remain mum on transgender issues. The common feeling then was that transgenders would rather (mutilate their bodies rather than liberating their minds.) pg.3. (Feminist ethicist Janice G. Raymond was of the opinion that female -to- male transsexuals were traitors to their sex and to the cause of feminism and male- to -female transsexuals were rapists who entered women's space). This hampered the cause of the transgenders as they would not align themselves with any good political movements in their fight for human rights and equality. 1980s saw the emergence of Female -to- male transgender community. In 1981, when the AIDS epidemic became rampant, transgenders involved in street prostitution and injection-drug users were very badly affected. 1990s brought a ray of hope for transgenders. Positive changes took place and transgender civil rights legislations were passed in a number of cities India is home to a number of transgenders like the hijras, kinnars, shiv-shaktis, jogtas, jogappas, Aradhis, Sakhi and those transgenders who do not associate themselves with any group but nevertheless are transgenders. Caste and religion plays a vital role in Indian politics. Our Constitution framers took pains to ensure better and meaningful rights to its citizens by guaranteeing liberty, equality, justice and fostering fraternity amongst all Indians. The pertinent question is then why is it that the transgenders are still being tortured, harassed, and kept aloof and not being amalgamated into the mainstream of society. Unfortunately the transgenders are denied equality. Article 15 states that the state cannot discriminate against any citizen on the bases of their race, caste, place of birth, religion, sex or any of them. Article 21 talks of right to life. The State has to ensure a meaningful and worthy life to all its people - a right to live with dignity. However, the transgenders have to fight for their basic identity. Indian government till 2014 April refused to accept the third sex. This questioned the very existence of the transgender community. In order to avail legal protection, transgenders need to show proof of their sexual transition and it has to be medically confirmed. Some transgenders have no desire to change their sexual orientation got at the time of birth and hence, they are non-entities in the eyes of law. The right to vote was given to them in 1994 and many of them did not get Voter IDs due to the problem of identity.

Lack of legal protection translates to unemployment for the transgender people. Their very existence is ignored.

For their livelihood, some transgenders engage in toli-badhai: a traditional way of showering blessings on any auspicious occasion with their songs, dances, prayers and dholak beats. Some transgenders enter into the sex market by offering services to willing customers in bars, pubs, hotels, homes. Some transgenders resort to begging at traffic signals, trains, busy market places, shops. Some of them work as extras in movies, plays.

Lack of identity documents among the transgenders have an impact on each and every area of their lives. They are unable to own property, make a passport, driving license, ration card etc. The PAN card does not have a third column for the transgenders. The Aadhar card does have a column wherein they can mention their gender. Unfortunately the PAN card and Aadhar card cannot be linked. According to 2011 census, the transgender

population of the country is around 488,000. As of now, the transgendered persons are misgendered by the State. The PAN card assigns the gender given at the time of birth. For the transgender community identity is a highly fraught issue. They face severe stigma as the gender assigned at the time of birth is at odds with their own self identity. The Finance Act (2017) has made it mandatory to link the PAN card with the Aadhar card latest by 31st March 2018. They are forced to make repeated trips to the Passport office adding to their pain and discomfort. The NALSA judgement and the Transgender Persons (Protection of Rights) Bill, 2016 fails miserably to protect the right of self-identification, as it suggests that the screening committee will decide on the genuineness of an individual's identity.

NALSA judgement legalised the identity of the third gender and declared that every transgender has the right to determine his/her identity. They can decide to be a man, woman, trans or third gender. Despite this, the very edifice of their fundamental rights is being questioned and thwarted by some State Agencies making a mockery of some well meaning judgements.

Transgenders are refused medical care because of bias- towards their gender identity or expression. .May transgenders due to lack of financial resources, education cannot access medical services. They do not have medical insurance to fall back on due to lack of identity records. Sex appears in more than two forms i.e. male and female and hence legal identity too recognizes only male and female sexes. Treatments should be given keeping in mind their self- determination and self-identity.

Time and again they fall a prey to violence, oral abuse, sexual abuse, degradation, shame, stigma imposed by society. They are accused of child nabbing and prostitution thereby creating fear and antagonism in the minds of the general public.

We need to take concrete steps to bring about a metamorphosis in society. Society needs to amalgamate the transgenders into its fold and whole heartedly accept their right to self- determination and self-identity, accept them as they are or with changes if they so desire, help them live a life of dignity and ensure their well-being.

They are as human as any one of us and hence, have every right to health. A more positive and humane attitude towards them is very much necessary and needed. They too have a right to education and adequate steps should be taken to ensure that they join schools and centres of learning. They should have access to basic amenities such as washrooms, toilets, restrooms, be it a school, hospital, religious place, prison or public spaces. Hospitals should have separate HIV Sero-surveillance measures for the transgender population. They should not be forced to change their gender or opt for Sex Reassignment Surgery. Their entity should be recognised in civil and criminal statutes.

On 15th April 2014, Supreme Court Judgement (NALSA) brought a fresh lease of hope for the transgenders. The principle of self-identification or self-declaration is very basic to the principle laid down in NALSA. The Court directed the Centre and State governments to grant legal recognition of gender identity to make, female or third gender.

NALSA judgement also questions the validity of Section 377 as it is an instrument of harassment and physical abuse against the transgenders and hijras. The Court upheld that transgender people are first and foremost human beings and hence have every right to enjoy human rights. Any discrimination on the basis of sex or gender violates Article 14 of the Indian Constitution. It opined that Sec 377 fails the test of equality under the Constitution *.

Most transgender community members come from poor economic background. Getting proper medical attention, undertaking specialised treatment or undergoing surgery (SRS) is not easy and many a times beyond their reach. Well meaning Trusts and Institutions should take up their cause and come to the forefront to better their lot. They should reach out to them and ensure that their needs are looked into properly.

Let us look into the lives of two transgender activists Gauri Sawant and Laxmi Narayan Tripathi who have taken initiatives to reform and enhance the lives of their brethren to lead a life of dignity and at the same time change the gender dynamics in India.

Gauri Sawant was born as Ganesh Sawant to her parents. She left her home and joined Guru Ketna Shivaji Sawant. She was the first transgender to file a petition with the Supreme Court for transgender rights of marriage

and adoption. She adopted a daughter at a time when it was illegal for transgenders to adopt children. She very boldly stated that “there is no gender in being a mother”. Her daughter Gayatri was orphaned in 2001, as her mother who was a sex worker died due to HIV. Gauri met Gayatri while she was working for an NGO. Gayatri’s grandmother was unable to look after her and hence decided to sell her into slavery. Gauri intervened then and took Gayatri into her fold. Under Gauri’s loving care and upbringing Gayatri bloomed and is now studying Medicine.

Gauri formed Sakhi Char Chowghi Trust which advocates safe sex and provides counselling to transgenders from Mumbai. She set up a canteen so that the HIV / AIDS afflicted transgenders get at least one wholesome meal a day. Unfortunately, the canteen could not function due to harassment by the authorities and police. Sakhi Char Chowghi started beauty courses, incense making classes etc. However, as the transgenders lacked marketing skills agarbatti making classes could not flourish. She also founded Aajicha Ghar under Sai Sawli Trust. Her aim was to tend to, care for the girls born to prostitutes and who were abandoned by their mothers. She wanted to provide these children with a safe roof over their head, educate them, empower them and take care that they don’t enter the flesh trade. She also took great care and efforts to teach these children the importance of good health and hygiene. Moreover she wanted the Old Aged transgenders to give vent to their motherly feelings by looking after the little girls, feel loved and wanted themselves and be fruitfully occupied in their old age. She also took pains to ensure that Aajicha Ghar will be a home where in the destitute, old aged transgenders will feel safe and secure. Their social and spiritual well being will also be taken care of.

Laxmi Narayan Tripathi was a resident of Thane graduated from Mithibai College. She was one of the earliest activist to demand for the inclusion of the Hijras in the anti AIDS Programme. From the Dai Welfare Society she became a part of Asia’s first community based programme. Astitva a no-profit organisation is her brain child and she aims to empower and truly support the hijras from her hometown Thane through it. She published her autobiography titled, *Me Hijra...Me Laxmi* in Marathi in the year 2012 and translated it to English in 2015. To depict the everyday lives and struggles of Hijras, she in 2005, starred in a film, *Between the Lines*. As a trained classical dancer, she took her dance troupe of Hijras to perform in Amsterdam.

It is essential that the transgenders believe in themselves and have conviction in their own ideas. They should be united as a community and develop the strength and stamina to voice their concerns and persevere towards it. They need to battle social pressures unitedly, become master of their own destinies, and live a life of dignity.

References

1. Khan, Liza. “Transgender Health at the Crossroads: Legal Norms, Insurance markets and the Threat of Health Care Reform” in *Yale Journal of Health Policy, Law and Ethics*, Vol.11, Issue 2, Art.4, 2013.
2. Nayar, K. R. and Ina Goel. “Trajectories of the Transgender: Need to Move from Sex to Sexuality” in *EPW*, Vol XLVII, Nos.47 & 48, 1st December 2012.
3. Dhamini Ratnam. “In Aadhaar-PAN Linkage, a Gender Lost.” in *Hindustan Times*, 1st March 2018.
<https://www.ids.ac.uk/publication/leave-no-one-behind-gender-sexuality-and-the-sustainable-development-goals>.
<https://www.lgbtmap.org/policy-and-issue-analysis/transgender-workers>.

HIGHER EDUCATION AND SKILLS DEVELOPMENT WITH SPECIAL REFERENCE TO STUDENTS OF POLITICAL SCIENCE

Prof. Steven A. Lobo

Assistant Professor, Dept. of Political Science

Ramniranjan Jhunjhunwala College, (Affiliated to University of Mumbai)

Abstract:

A lot of changes are visible in the educational scenario today. The conventional system had become stagnant and many graduates were being manufactured who were not even employable. So, do we need to continue with such a system? What should we do to bring about a change in the system? Countries all over are trying to have systems in place which would make education more adept to the current realities. So, there is a clear gap between higher education and skills development in India. Here an attempt has been made to understand and apply some methods for skills development with reference to students of Political Science studying at the under graduate level in Mumbai.

Key Words: *Higher Education, Skills Development, Political Science*

Methods:

The sources used for this study are secondary. However, based on the teaching experience of the author suggestions have been made that would help students develop their skills and make them employable.

Literature Review:

The British Council book Overview of India's Evolving Skill Development Landscape highlights the important policies and programmes that the government of India has run to get the youth of India skilled. The book by the OECD on Higher Education to 2030 looks at the recent trends in tertiary education systems that relate to globalization. The Latin American Economic Outlook: Education, Skills and Innovation for Development stresses on education, skills and innovation as important sources of inclusive growth. Salmi Jamil very beautifully brings out what competencies graduates should inculcate to be able to contribute effectively to address current challenges. Wolfensberger, on the other hand has prepared an extensive study of talent development in certain European countries. In their research article Brar and Amandeep have sought to answer questions as to where we in India are on skills. Shobha Chaturvedi, in her research article explores how for a sustainable human future we need a paradigm shift in our educational system.

Introduction:

The 21st Century has brought along several changes in all spheres of life. All areas of life are affected by what has been inculcated into an individual right from birth. The first ever formation that one receives is at home. The immediate family determines the values, lifestyles, upbringing, etc. that an individual will have for the rest of life. Once a child starts interacting with the immediate environment around him/her the whole perspective of life changes as there is an influence of a new environment. Even though this environment envelopes the individual and could have good or bad influences, it is the education that one receives that makes him/her balanced and reasonable.

Trying to understand the nature of education brings us face to face with knowledge, skills, values, beliefs etc. The future of the country is determined through education because it has the power to change everything. (<http://www.thehansindia.com/posts/index/2015-09-16/Education-Skill-Development-impact-on-Economic-Growth-in-India-176280>). The face of India is changing with 'skills development' and 'make in India'. The focus of education is moving from rote learning to inculcation of values, skills, knowledge in the practical domain, etc. If education is planned properly then it can increase cultural richness, build the economy, open new horizons, build positive attitude and provide new hopes. (Brar & Amandeep, 2015).

The crisis that the world is facing is that of environmental degradation. Educating the new generation will help curb the problems that we are currently facing. Unfortunately, our education system does not prepare students to challenge certain taken for granted assumptions like humans are the dominant species, resources are free and inexhaustible, technology will solve all of society's problems, etc. (Chaturvedi, 2013). If the educational system

is changed and an environment created whereby sensitivity is imbibed by the student community, then the problems of the world would certainly get reduced, if not completely eliminated.

The 'Skill Development and Higher Education in India' report prepared by the National Skill Development Corporation (NSDC) and published by YES Bank Ltd. and ASSOCHAM shows how the higher education system has been witnessing a healthy growth over the last decade. In spite of this the entire population does not have equitable access to education. The government needs to bring about changes in its policies, adopt innovative techniques and address certain issues to help the lesser privileged classes. (Public and Social Policies Management Group, Yes Bank, 2014).

The population of India that is in the working age group is at 62%, and more than 54% of the total population is below 25 years of age (British Council, 2016). This clearly shows that 54% of the population will be able to contribute to the economy if it is equipped with skills that will make them employable. With a large workforce at hand, the economy can look forward to a bright future and good economic growth.

To help develop skills and talent, European nations are doing much that deserves mention. They conduct the Honors Programs that help inculcate talents among students. Their honors programs are integrated with challenge, risk, interdisciplinarity, collaboration, reflection, research, ethical conduct, community, integrity and other qualities (Wolfensberger, 2015). The Latin American countries have started investing considerably in education. Though they have several challenges there is a gradual change in the numbers getting educated, which is quite remarkable (OECD, 2014).

Private higher education is growing phenomenally today. Higher education is still being largely funded by the public purse. However, given the foray of private enterprise into education for profits, there is a significant increase in privatization of education. The market-like mechanisms will be more prevalent wherein everything will be evaluated on the basis of performance (OECD, 2009). The positive side to this is that industry standards will set in and persons with requisite skills will be employed thereby making students more employable. Of course, it would be the curriculum, infrastructure, exposure and teaching faculty that would bring about holistic development.

Given that private education is rampantly increasing in India and specially in Mumbai, focus needs to be given on the already existing courses of higher education on which the government has been spending money. The author would like to highlight the importance of skills development in higher education in India with special reference to the subject of Political Science being taught in the University of Mumbai. Being an undergraduate teacher for the past 17 years certain observations have been made and suggestions have been given.

To help make the suggestions more practical reference has been made to Jamil Salmi's book *The Tertiary Education Imperative: Knowledge, Skills and Values for Development*. He states that individuals can become successful professionals and active citizens by their character qualities which are also called 'socio-emotional skills'. These are commonly misnamed as 'soft skills'. These qualities are – curiosity, initiative, persistence (or grit), adaptability, leadership and social & cultural awareness (Salmi, 2017).

1. Curiosity: This can be inculcated by making students read newspapers and journals in class after lectures are over.
2. Initiative: Students could be made to work with communities in the neighbourhood wherein they can teach languages or any other subject that they are comfortable with.
3. Persistence: Working in slum areas or villages will help understand the norm of persistence as it wouldn't be an easy task.
4. Adaptability: When students take up internships it helps them adapt to the work environment and the reality.
5. Leadership: Students should be given opportunities to organize and conduct departmental activities which will hone their leadership skills.
6. Social & cultural awareness: Working with NGOs will help students mix around with different types of environments and communities which in turn will bring about social and cultural awareness.

On the other hand Howard Gardner has spoken about 5 minds for the future that have complex competencies:

1. The disciplined mind: Here training is needed to acquire skills to become an expert in a specific professional area. For a student of Political Science various avenues are open. For this skill set training in law would be most ideal and make the person adept in a profession that will allow him/her to practice in different set ups.
2. The synthesizing mind: Here abilities are created to understand, evaluate, use and communicate information from various sources in a coherent way. A course in journalism will help a student synthesize the happenings in the world from a proper perspective. Even a course in photo journalism will be an enhanced skill.
3. The creating mind: This encourages to think outside the box, break new ground, bring out new ideas, ask unfamiliar questions and bring out new ways of thinking. Serious attempts should be made to train students to become representatives at all the 3 levels of governance. This will bring in fresh blood and new thinking and change the face of politics.
4. The respectful mind: It is the capacity to defer to the ideas of diverse groups. Compulsory working with NGOs will help students develop a respectful mind to different issues, communities, etc.
5. The ethical mind: Here the focus is on the capacity to do the right thing under all circumstances. Training in preparing for competitive examinations will help students gear up for higher positions where the ethical mind is most in need.

The World Economic Forum in its Report of 2015 has mentioned the 21st Century Skills as follows:

1. Foundational Literacies: These are core skills that students apply to everyday life. These skills are literacy, numeracy, scientific literacy, ICT literacy, financial literacy and cultural & civic literacy.
2. Competencies: Here we have approaches of students to complex challenges. They use critical thinking/problem solving, creativity, communication and collaboration.
3. Character qualities: Here we see how students approach their changing environment. Students display curiosity, initiative, persistence/grit, adaptability, leadership and social & cultural awareness. (<https://www.weforum.org/.../21st-century-skills-future-jobs-students/>)

The first set of skill sets are obtained by a student during the formative years in school and high school. The second set of competencies are gradually imbibed during their graduation years. The third set is inculcated right from childhood to their youth. Putting all this together one can see that there is a holistic development to be attained through the educational system.

To add to this the students of Political Science can be made to pursue an Honors Program simultaneously as they obtain their graduation. The author suggests the following:

1. Working with an NGO.
2. Working as an intern compulsorily.
3. Working under a mentor, namely, an advocate, journalist, political representative, etc.
4. Having a film club, literary circle, film festival, etc.
5. Attending workshops on writing skills, preparation for competitive examinations, etc.
6. Preparing a newsletter covering important national, state and local issues.
7. Research on any issue under the guidance of a reputed journalist, advocate, political representative, etc.

Conclusion:

Students graduating from government run institutions do not really have employability skills. They need to be trained and updated on the current skill sets that they have. If they are able to adapt to the suggestions given then the bar will be raised and they will certainly be employable. In fact they will be more in demand compared to their peers.

References:

Books:

1. British Council. (2016). Overview of India's Evolving Skill Development Landscape. New Delhi: British Council.
2. OECD. (2009). Higher Education to 2030, Vol 2, Globalization. Paris: OECD Publishing.
3. OECD. (2014). Latin American Economic Outlook 2015: Education, Skills and Innovation for Development. Paris: OECD Publishing.

6. Salmi, J. (2017). The Tertiary Education Imperative: Knowledge, Skills and Values for
7. Development. Rotterdam: Sense Publishers.
8. Wolfensberger, M. V. C. Dr. (2015). Talent Development in European Higher Education.
9. Heidelberg: Springer Open.
10. **Journals:**
11. Brar K. K., & Amandeep. (2015). Skill Development in Higher Education: Trends and Issue.
12. International Journal of Emerging Research in Management & Technology, 4(11), 126-130.
13. Chaturvedi, Dr. S. (2013). Role of Higher Education in Skill Development Program in India.
14. International Journal of Engineering Technology and Computer Research, 3(1), 75-79.

ADOPTION OF VILLAGES: A BEST PRACTICE

Mr. Sandip Shinde & Mr Sanjay Chakane

Arts, Science and Commerce College, Indapur (Pune), Maharashtra.

Abstract

The present research work describes the best practice and that is adoption of villages. There are many problems are faced by villagers at village level. When we try to solve these problems then we realized that data are not as much of available at village level. Data are also necessary to villages for planning and management. Adoption of villages is one of the best practices to know the problems and find solutions at village level.

The village Ajoti has been adopted by our college and the fields like historical background, demographic analysis, socio-economic analysis, cultural analysis, energy consumption analysis, water and soil analysis, flora etc. have been encountered under this research work. In the fulfillment of this work, the GPS and GIS proved to be most important tool for integrating and analyzing spatial information from different sources. We organized camps through NSS unit and carried out extensive surveys and field work. Many problems are identified in this village like less water quality, soil salinization, sex ratio etc. We are suggested solutions for problems by workshop. In future, this practice or research will lead us to get village-wise spatial information of Indapur Taluka.

Key words: *Best practice, GIS, GPS, Culture, Energy*

1. Introduction

India is developing country where more than 70% of the population resides in rural area; we need a very preparation and management procedure to develop activities and infrastructure facilities at both urban and rural level. The planning issues are very much related to the availability of right kind of data at appropriate place and time. The decision makers along with planners, policy makers and administrators feel helpless while planning the natural and social wealth of a region, in the absence of accurate information about all kinds of resources at village level (Sitender & Satish Kumar, 2012). Rural development planning must rely on accurate and relevant information to support decision making (Tantisripreecha, Buranarach, & Tetiwat, 2008). Secondly, the planning and development process is very much influenced due to the complexity of social and population characteristics in Indian situation. Hence, to generate appropriate database there is a strong need of various surveys at village level. These data needs could be fulfilled with proper integration among the various data producers, data managers and data users and require an efficient GIS based tool which will assist them to get the updated scenario of the region. Remote sensing and GIS serves as a powerful tool for storage, handling, retrieving and analysis of spatially correlated data. A suitable information system is required at village level to serve all these requirements (Sitender & Satish Kumar, 2012). GIS based Village information system (VIS) will help to improve the governance by decentralizing planning at micro level (Saymote, 2014). The perspective of the present study is that adoption of villages helps to develop the rural environment for the better future.

2. Study Area

The study area is located at the bank of backwater of *Ujjani* dam which is built on Bhima River. The Village *Ajoti* extents from 18° 09.825' to 18° 10.931' N latitudes and 75° 04.059' to 75° 05.133' E longitudes. The Village *Ajoti* is one of the villages in *Indapur* Tahsil consisting of 124 households. The village experiences semi-arid climate. The medium black to deep black soil covers the village. The most of the land in the village is under agriculture. The backwater of the dam is available throughout the year. Soil and water pollution is the one of the major problems in the study area.

3. Objectives

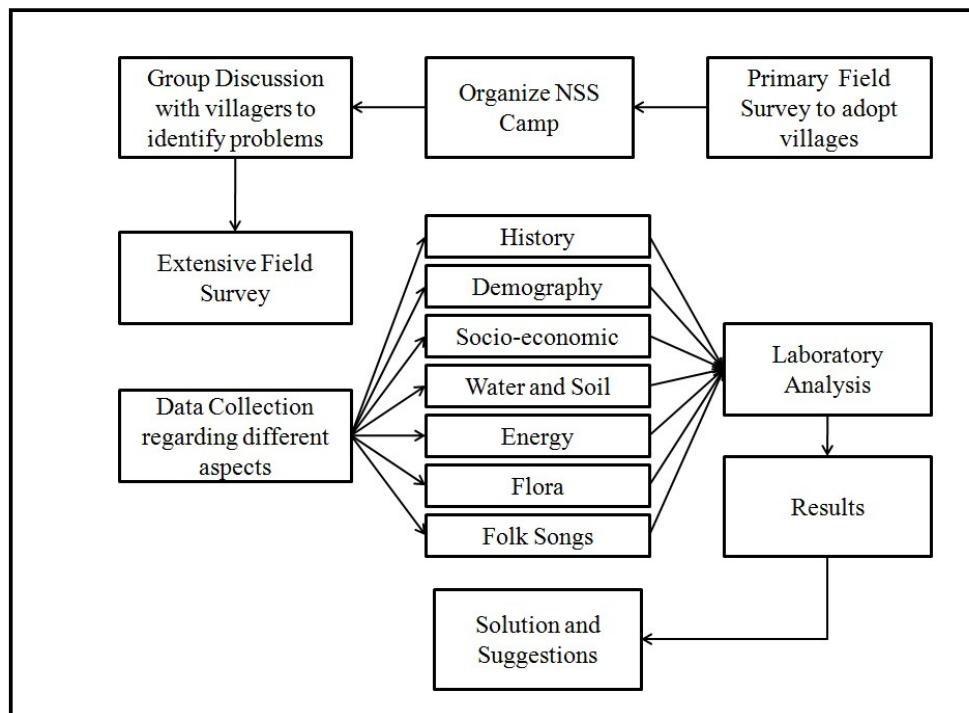
1. To find out the problems and suggest solutions regarding aspects of village level.
2. To create awareness about environmental problems among different stakeholders.

4. Methodology:

This is interdisciplinary research work. Villages have adopted by college which have problems. We organize National Service Scheme (NSS) Special Camp at particular adopted village and discuss on various problems with villagers. The extensive field surveys are conducted to collect primary data of different aspects such as historical background and energy consumption of the village through questionnaires by the departments of History and

Physics respectively. Socio-economic survey has been conducted to get information about social, economic and demographic aspects by the department of Economics. Water and soil samples have been collected from different water resources and agricultural land of the village by the department of Chemistry.

Fig. 1 : Methodology

This is interdisciplinary research work. Villages have adopted by college which have problems. We organize National Service Scheme (NSS) Special Camp at particular adopted village and discuss on various problems with villagers. The extensive field surveys are conducted to collect primary data of different aspects such as historical background and energy consumption of the village through questionnaires by the departments of History and Physics respectively. Socio-economic survey has been conducted to get information about social, economic and demographic aspects by the department of Economics. Water and soil samples have been collected from different water resources and agricultural land of the village by the department of Chemistry. Different plant species have been identified and recorded by the department of Botany. Department of Marathi has collected folk songs by interacting with the villagers. Laboratory analysis has been carried out regarding demarcation of village boundaries using Global Positioning System (GPS) receiver and GIS. Water and soil samples have been tested in the laboratory of Chemistry. Total Dissolved Solids (TDS) Values of surface and ground water are calculated by using TDS meter. Statistical and cartographic analysis has been carried out in the laboratory for understanding energy consumption, socio-economic and demographic aspects. Landuse and landcover analysis is carried out in the laboratory by using GIS software. The spatial database is integrated with the attribute database for the generation of final maps for agricultural planning, irrigation Management, infrastructural Development to achieve sustainable watershed management. Finally we organized meeting with villagers to discuss the solutions on the problems.

5. Results:

a. Demographic analysis :

Yusuf and Martins focused on an overview of demographic analysis and methods, including recent developments in demography in his research paper (Yusuf, Swanson, & Martins, 2014). There is 124 total household in village. Total Population of *Ajoti* village is 682 (Government of India, 2011). Female population is 306 and 322 is male population. As per Census 2011, Schedule Caste contributes 113 population (male 53, female 60) and Scheduled

Tribe contributes 09 population of total population. Other religious population is 506, from it 239 are female and 267 are male. The sex ratio and literacy are 950 and 80% respectively of village *Ajoti*.

b. Water and soil analysis :

There is growing awareness that drinking-water can become contaminated following its collection from communal sources such as wells and tap-stands, as well as during its storage in the home (Trevett, Carter, & Tyrrel, 2004). The palatability of water with a total dissolved solids (TDS) level of less than about 600 mg/l is generally considered to be good; drinking-water becomes significantly and increasingly unpalatable at TDS levels greater than about 1000 mg/l (© World Health Organization, 1993). Total Dissolved Solids (TDS) is measured by TDS meter with the help of students. All water samples show a higher TDS value that is within the range of 113 ppm to 334 ppm. The average TDS value of drinking water in village *Ajoti* is 175.64 ppm. So, chemists have suggested to use boiled water for drinking purpose and also to add Mediclор-M in household drinking water.

The development of irrigated agriculture is necessary for fulfilling the rising food requirements of the burgeoning global population. However, the intensification of irrigated agriculture causes the twin menace of water logging and soil salinization in arid and semiarid regions where more than 75% of the world's population lives (Singh, 2015). It is found that the fertility status is good in all soil samples. pH and EC values are within the limit. There is a need for water management to avoid the bacteriological quality of water as well soil.

c. Energy consumption analysis :

Mustonen presents in a scenario analysis of rural energy consumption, how energy services in different sectors of a village economy in his research paper (Mustonen, 2010). We have conducted field survey to analyze domestic energy consumption. The total energy consumption for domestic purpose is 447.09 KW per day and 13600.60 KW per month. The average energy consumption for domestic purpose is 4.03 KW per day per family and 122.53 KW per month per family. The maximum electricity is used for freezing that is 145.69 KW per day. We have suggested that to use CFL bulb to conserve energy and it is possible to build solar or wind energy plant in future.

d. Socio-economic Analysis :

Agriculture and Fishing are major primary economic activities in village. Following facilities are available in the village. Village has various facilities made available for villagers. Primary education is provided to students in village by Zilha Parishad. Drinking water is supplied to villagers by tap system. Main of source of drinking water is hand pumps. Although huge water of Ujjani dam is available to village but water quality is not good. This water is not suitable for drinking purpose. State Transport Bus Service is available to reach village. Private transportation facility is also available. Electricity is made available for domestic, agriculture and other purposes. Post Office, Telephone and mobile service is available for communication.

e. Historical background :

Village is located at bank of Ujjani backwater area. Village *Ajoti* was rehabilitated because of submergence of land under backwater of *Ujjani* dam after 1972. Village is rehabilitated on two different places, one place is near *Pandharpur*, District *Solapur* and second place is the west of submerged area in the village. The *Grampanchayat* of Village *Ajoti* is established in 1960. This village is awarded by *Sant Gadgebaba Hagandarimukt Gaav*, *Mahatma Gandhi Tantamukt Gaav* and *Vimagram* in 2009, 2010 and 2010 respectively.

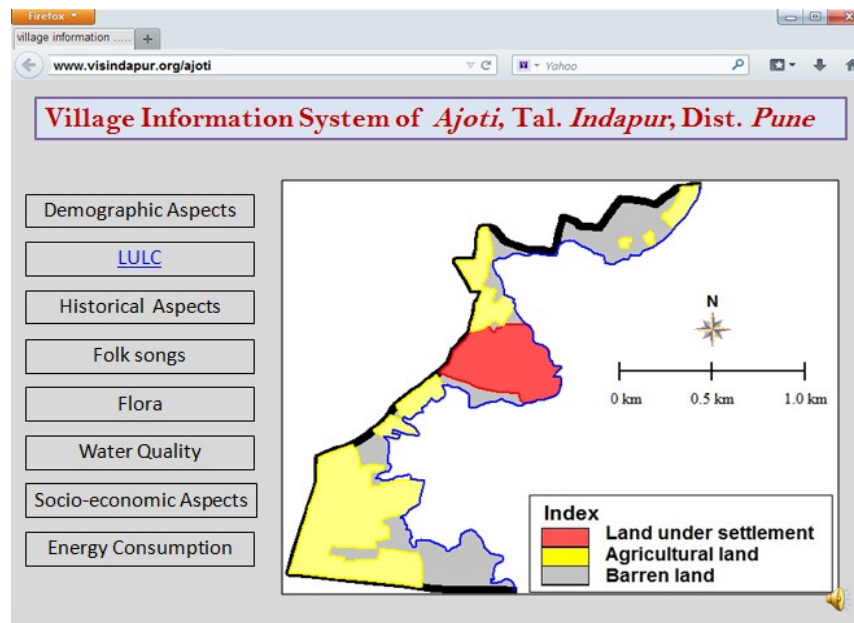
f. Cultural Analysis :

In villages we found lots of folk songs which are formed by the villagers. The nature of these folk songs is that these songs are in the form of *ukhane*, songs of god, *bharud*, *gawalani*, *povada* and *bhalari*. The characteristic of folk songs is that villagers are integrated name of gods (*Mahalaxmi*, *Kalubai*, *Mhasoba*), play game (*Kabaddi*, *Kushti*, *Vitti* and *Dandu*), celebrate festivals (*Diwali*, *Nagpanchami*), phrase and slogan, living system and other functions (*Palana*) in their folk songs. In past days it is one of the sources of entertainment at village level.

g. Flora analysis:

There are many plant species are found and identified. Some of them are medicinal plants *Tinospora Cordifolia* (Gulwel), *Vitex negundo* (Nirgudi), *Azadirachta indica* (Kadunimb). Students identified that medicinal plants and rare plants in village.

From the above discussion, we concluded that the village *Ajoti* has problems with various aspects like water, soil, sex ratio, energy etc. The water quality is low due to waste material flowing from villages and cities which are located at backwater water of *Ujjani* dam. Sugarcane is major crop in this village because water is available for agriculture throughout the year. So the problem of soil salinization will rise in future. We found problems with drinking water facility. TDS of backwater of *Ujjani* Dam is high so that this water is not permissible for drinking purpose. All above basic spatial information has published on college website with Geographic Information System (GIS) for the new researchers.

Fig 2: Village Spatial Information published on college website

6. Solutions and Suggestions:

From the above discussion and results, we have suggested some solutions and suggestions. We have suggested that to apply some traditional techniques like boiling water and to add Mediclор-M in household drinking water. We have recommended that changing cropping pattern is best solution to overcome the problems of soil salinization. We have suggested that to use CFL bulb to conserve energy and it is possible to build solar or wind energy plant in future.

7. Significance:

State of Maharashtra has immense potential of rural development and it needs government planning, implementation and monitoring of various projects for development in different fields like land improvement, soil conservation, minor irrigation, water management, roads, drinking water etc. Planners and decision-makers at Micro level have to depend upon spatial and non-spatial data for agricultural planning, irrigation management and infrastructural development. Hence, the planners need to have at their disposal sophisticated data management system to handle such spatially correlated data. Village studies are one of the most efficient ways to understand the farming systems in rural areas and also help in identifying the socio-economic and institutional constraints faced by the farming community.

References:

1. World Health Organization. (1993). Guidelines for Drinking-Water Quality - WHO 1993, 1, 11. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
2. Government of India. (2011). *Census of India 2011. State of Literacy*. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2010.193276>
3. Mustonen, S. M. (2010). Rural energy survey and scenario analysis of village energy consumption: A case study in Lao People's Democratic Republic. *Energy Policy*, 38(2), 1040–1048. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.10.056>
4. Saymote, A. (2014). Develop a Village Information System (VIS) Application Using Visual Basic (VB) Programming. *International Journal Computer Technology & Applications (IJCTA)*, 5(3), 916–922.
5. Singh, A. (2015). Soil salinization and waterlogging: A threat to environment and agricultural sustainability. *Ecological Indicators*, 57, 128–130. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2015.04.027>
6. Sitender, & Satish Kumar, R. (2012). Village Information System – A Case Study of Muklan Village, Hisar, Haryana (INDIA). *International Journal of Research in Social Sciences*, 2(2), 184–193.
7. Tantisripreecha, P., Buranarach, M., & Tetiwat, O. (2008). Building integrated village profile: A development of village information system to support decision making in selection of community development projects. In *2008 2nd IEEE International Conference on Digital Ecosystems and Technologies, IEEE-DEST 2008* (pp. 514–517). <https://doi.org/10.1109/DEST.2008.4635216>
8. Trevett, A. F., Carter, R. C., & Tyrrel, S. F. (2004). Water quality deterioration: A study of household drinking water quality in rural Honduras. *International Journal of Environmental Health Research*, 14(4), 273–283. <https://doi.org/10.1080/09603120410001725612>
9. Yusuf, F., Swanson, D. A., & Martins, J. M. (2014). *Methods of demographic analysis. Methods of Demographic Analysis* (Vol. 9789400767). <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6784-3>

UPSKILLING AND RESKILLING: NEED FOR THE FUTURE SUSTENANCE OF LIBRARIES

Mr. Kiran Raikar

Librarian,

Birla College of Arts, Science and Commerce, Kalyan (W)

(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract

With the advancement of technology, the academic libraries have to face the challenges of sustenance. It has become the need of the hour to upskill and reskill the workforce. This would enable them to provide the modern users the type of information services as they want. So the current paper throws light on the need for reskilling of the library workforce. It focuses on the types of skillsets required for the effective library management system. This system will ensure the sustenance of the modern libraries which otherwise are prone to become outdated due to the changing demand of the updated and demanding library users.

Keywords: *Reskilling, Upskilling, Library Workforce, Modern Libraries*

Introduction

Library provides a number of essential services to the users. A thriving library is the need of the day for ensuring the success of its users. Recognizing the rate of change in the user's demand for the type of services, it is necessary to develop the new set of skills among the staff. There is a need of upskilling and reskilling of support staff in the library for the sustenance of modern libraries. The absence of these skills will prove to be a challenge for the library personnel and they may even lose their jobs in the long run.

Reskilling and Upskilling

In the corporate world, reskilling means improving the collective skill set of the team. But if we look at the concept from the lens of Transition Towns or just from outside the corporate world, reskilling means a particular set of skills that comes with certain motivations as well. In the literal sense, it refers to refabricating of traditional skills to suit the requirements of globalized world. This process will help us to be successful in moving from local to global. The basic skills need to be relearned to become more useful for the customers. However, upskilling is the process of teaching current employees new skills. This will enable them to move vertically on the scale of effective performance. The institutions need not hire new associates to deal with the functioning of the smart libraries and the morale of the tenured employees is enhanced leading to win-win situation.

Need for reskilling and upskilling the library staff

Reskilling is all about learning appropriate technologies that will reduce our dependence on traditional methods of working. With upskilling the library support staff can be trained to move up the corporate ladder. The overall benefits of reskilling and upskilling the library staff will be:

- Employee Retention
- Customer satisfaction
- Talent Development
- Better Image
- Smart people for smart libraries

Strategies for reskilling and upskilling

In order to create robust skill development, it is necessary to devise a strategic plan. This can be done by the librarian as the leader in consultation with the employees themselves. The strategies can be:

1) **Personal Development Plans:** Employees should be encouraged to build a personal development plan that includes competencies they wish to improve upon and skills they want to gain. Empowering the employees to come up with their own plan, discuss and finalize with the new skills and competencies will actually enable them to introspect and understand the importance of the process of upskilling and reskilling.

2) **Allocate time during the workday:** once the library staff creates their individual development plan, allow them time during the workday to execute the plan for upskilling. For e.g. If a particular staff wishes to up[grade his communication skill, allow them to leave early to attend certain class or provide them with time and a quiet space to take the class online in the e-zone created in the modern libraries.

3) **Job-specific upskilling programs:** The employees must be offered job-specific training to enhance their current skills. For e.g. they have basic computer skills or information searching skills. They must be provided with new skills like web communication, customer engagement, social media skills, outreach activities etc.

4) **Incentives for attending skill development programs:** The library support staff must be motivated to attend such reskilling and upskilling programs. This can be done by personal counseling and convincing them to attend such programs for their sustenance in the field. At the same time, hike in salary, rise in designation, recognition and reward can also prove to successful incentives to motivate them.

Skills required for future libraries

Skill gap analysis provides the list of following skills that are required by the support staff to retain their successful performance in the future libraries which are denoted as smart libraries or libraries without walls:

1) **Technical skills:** This involves knowledge of advanced use of Microsoft office, word processing, spreadsheet, database and email applications and web based databases. They should be able to use automated library administrations system and bibliographic electronic information resource. Though the basic computer skills are available with the staff but they require advanced technical skills.

2) **Event management skills:** They should possess excellent organizational and event management skills. With proper time management and systematic work, they can complete maximum number of tasks simultaneously. This will enable them to satisfy more number of users in minimum time. Also while handling outreach activities, they must be able to organise events like talks, exhibitions etc.

3) **Analytical skills:** Library staff must be able to respond the user enquiries using strong analytical and investigative skills. For this they should be given proper training with blended learning approaches and different teaching styles.

4) **Customer engagement:** They should be able to maintain good relations with the users. Customer relationship management will lead to excellent customer service skills. Proper customer engagement with good communication skills will enable the library staff to maintain goodwill and image of the libraries.

5) **Web communication:** Apart from the basic information searching skills, staff also requires web communication skills. This will enable them to give prompt replies to the queries of online smart users.

6) **Social media skills:** Social media is a double edged weapon. It can make or mar the image if not handled properly. So, dealing with online users 24X7 requires proper social media skills. The digital presence can prove to be dangerous if not handled properly. So the staff must learn to use the social media for providing required information to the users and maintain digital relationships.

Methods of reskilling and upskilling

This can be done by various methods like:

- Classroom teaching
- Virtual learning
- Group learning
- Expert lectures
- Video sessions
- Blending of traditional and modern methods

Conclusion

Thus the time has come for reengineering of libraries to ensure its sustenance. The process involves unlearn, learn and relearn mantra for the librarian as well as the library support staff. Skill upgradation and reskilling is the only way that can help the organisation as well as the staff. The organisation will be benefitted in the terms of satisfied user graph moving vertically up year by year. The staff will be benefitted in the form of job retention and probably vertical movement on the ladder of success in the form of new job roles and promotion. Thus, it can be

rightly concluded that the day is not far where the smart libraries with smart employees will spell the success and the sustenance rate of the academic institutions in the future.

References:

- 1) Hernon, P, Matthews, JR (2013) Reflecting on the Future of Academic and Public Libraries. Chicago, IL: ALA.
- 2) Johnson, K, & Magusin, E. (2009). Exploring the Digital Library A Guide for Online Teaching and Learning. Hoboken: Wiley.
- 3) Johnston, M. P. (2011). School librarians as technology integration leaders: Enablers and barriers to leadership enactment (Order No. 3483677). Available from ProQuest Dissertations & Theses Global.
- 4) Kiel, R, & Pegrum, M. (2009). Re-skilling Librarians: An elearning professional development course at the University of Western Australia. Retrieved February 4, 2016, from <http://conferences.alia.org.au/online2009/docs/PresentationA8.pdf>
- 5) LaGuardia, C. (2014b). Professional Development: What's It to You? Part 2. Library Journal, 139(9), 16.
- Lodge, D. & Pymm, R. (2007). Library managers today: The challenges. In Libraries in the twenty first century, Stuart Ferguson (Ed.). Wagga Wagga, NSW

उत्तराधिकार, में स्त्री मुक्ति का स्वर

डॉ. मिथिलेश शर्मा

हिंदी विभाग, रामनिरंजन झुनझुनवाला महाविद्यालय,

घाटकोपर— (प) मुंबई—४०००८६

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

उत्तराधिकार डॉ. राजम नटराजम की कविताओं का संग्रह है— इस संग्रह में कवयित्री ने स्त्री मुक्ति, स्त्री संघर्ष व स्त्री अस्मिता के प्रश्नों को उठाया है— स्त्री जीवन की पीड़ा व वेदना को व्यक्त करने के लिए भारतीय मिथक कथाओं व पात्रों का सहारा लिया है— ये कविताएँ पुरुष मानसिकता और उसके वर्चस्व के विरुद्ध विद्रोह करती हैं— गांधारी, सावित्री, शकुन्तला जैसे मिथकीय पात्रों के माध्यम से कवयित्री समकालीन जीवन में व्याप्त नारी संक्रास व घुटन को स्वर देती हैं और समाज के लिए सर्वस्व दे देने वाली स्त्रियाँ आनेवाले समय और समाज की स्त्रियों को अपने उत्तराधिकार के रूप में पुरुष वर्चस्व के खिलाफ विद्रोह का उत्तराधिकार सौंपती हैं ताकि भविष्य की नारियाँ उन दुखों को न उठाये जिन्हें इन्हें उठाना पड़ा— इससे अच्छा उत्तराधिकार भला क्या हो सकता है? इस तरह उत्तराधिकार समकालीन जीवन में स्त्री मुक्ति का एक जीवंत दस्तावेज है।

“चलना तो हमको ही होगा
चलने में ही इन टूटों और अधूरों का
शायद होगा कुछ नया गठन
आश्रय देंगे हमको अपने
जर्जर पर अपराजेय चरण।”

(शर्मा, १९९५: पृ.१५०)

आजादी के लगभग सात दशक गुजरने के बाद भी भारतीय समाज और उसका परिवेश अनेक समस्याओं से ग्रसित है। इन समस्याओं के कारण जीवन के विविध क्षेत्रों— (सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक इत्यादि) में आये परिवर्तनों पर अपनी नजर गड़ाये रखना, कोई आसान काम नहीं है। फिर भी एक जागरूक रचनाकार अपने पूरे परिवेश से जुड़कर काव्य रचना करता है और समाज की प्रत्येक विसंगति पर अपनी नजर बनाये रखता है, यही बात उसकी कविता को अधिक प्रासंगिक, समसामयिक और कालजयी बनाती है। ‘उत्तराधिकार’ की अधिकांश कवितायें इसका प्रत्यक्ष प्रमाण हैं।

आज भी अधिकांश स्त्रियाँ पुरुषवादी मानसिकता से ग्रसित हैं। पुरुषों की मानसिकता को बदलना जितना आवश्यक है उससे भी ज्यादा जरूरी है स्त्री को स्वयं अपनी मानसिकता को बदलना।

रमणिका गुप्ता लिखती हैं— “ईसाई, इस्लाम, यहूदी, हिंदू, जैन, सिक्ख या किसी भी धर्म में स्त्री को दोयम दर्जे का जीव माना गया है। ईसाई धर्म में आदम की पसली से औरत पैदा हुई। इस्लाम में दो स्त्रियों की गवाही एक पुरुष के बराबर मानी जाती है। मुस्लिम धर्म में रोजा दोनो रखते हैं, लेकिन सबाब पुरुष को ही मिलता है। जहाँ तक संपत्ति के अधिकारों की बात है तो ईसाई धर्म या हिंदू धर्म में बेटियों को संपत्ति नहीं दी जाती थी। हिंदू धर्म में सौ स्त्रियाँ भी यदि व्रत उपवास करें तो भी उनका पुण्य एक पुरुष के बराबर नहीं माना जाता। धर्म सत्ता पूरी की पूरी पुरुष के अधिकार में है। धर्म का अविष्कारक शायद पुरुष ही था। आदिवासी को छोड़कर विश्व के किसी भी धर्म का प्रमुख, पैगंबर या अवतार पुरुष ही है, स्त्री नहीं।” (गुप्ता, २०१२: पृ. ४७—४८)

मैत्रेयी पुष्पा ने तो यहाँ तक कहा है कि (अपने साक्षात्कार में)— “करवा चौथ का व्रत पतिव्रता होने का एक सर्टीफिकेट है जिसे हर साल रिन्यू करना पड़ता है।” (बिरला कॉलेज)

कहने का अभिप्राय यह है कि आज भी हमारा समाज यह मानने को तैयार नहीं है कि औरत एक स्वतंत्र जीव है। पर, आज भी राजम नटराजम जैसी अनेक कवयित्रियाँ अपने लेखन से स्त्री की ‘स्वायत्ता’ को बनाये रखने का पूरा प्रयास करती हैं।

‘उत्तराधिकार’ उनका प्रथम काव्य संग्रह है, जिसमें कुल ७० कवितायें हैं। उनकी अधिकांश कविताओं में ‘नारीवेदना’ गूँज सुनाई देती है। ‘उत्तराधिकार’ शीर्षक से ही विदित होता है कि ब्रह्माजी ने नारी की रचना सिर्फ वारिस पैदा करने के लिए की है।

‘तुम्हारा अपना नाम क्या है गांधारी?’ कविता का स्वर सदियों बाद भी रोंगटे खड़े कर देता है, आज भी यह सोचने को मजबूर करता है क्या स्त्री—मिट्टी की मूर्ति, खिलौना या राजनैतिक षड़यन्त्र की शिकार है? जिसका अपना कोई बज्रूद नहीं है.....जब गांधारी ने अपनी आँखों पर पट्टी बांधी तो उसे रोका क्यों नहीं गया?

कवयित्री कहती है—

क्या नैहर, ननिहाल, पीहर, ससुराल
 किसी स्थान पर,
 तुम्हारा कोई 'अपना'
 व्यक्तिगत नाम ही नहीं था?
 ऐसा ही होगा, वरना,
 माँ, पिता, भाई, पति, ससुर
 किसी ने भी ज़िद करके,
 मनुहार करके डाँट-डपटकर
 तुम्हारी पट्टी क्यों नहीं खुलवाई?

(पिल्लै, २०१४: पृ.५)

शायद, तुम्हारे अन्धेपन में ही सबका सुख था। अर्थात् स्त्री देखकर भी मौन रहे, सहकर भी आंसू न बहाए, परिवार, समाज व राज्य के ठेकेदार यही तो आशा रखते हैं।

दूसरी उनकी कविता 'इतिहास सच कब बोलेगा?' बहुत ही गंभीर अर्थ से ओत-प्रोत है। कविता को पढ़कर स्वयं मेरा भी नजरिया बदल गया। आज तक मैं या मेरे जैसे लोग 'कैकई' को राम के वनवास का कारण मानते थे। शायद, हमारा उथला ज्ञान था असल 'दोष' तो राजा दशरथ का था। जो, अभी तक रहस्यमय था कि उन्होंने भाववेश अपनी पत्नी को ऐसा वरदान ही क्यों दिया? जो माँगोगी, वह मिलेगा। गुरु वशिष्ठ राजा दशरथ का सही मार्गदर्शन क्यों नहीं कर पाये?

उसी प्रकार महाविनाशी महाभारत के युद्ध के लिए द्रोपदी जिम्मेदार नहीं है, जिम्मेदार हैं भीष्म पितामह और द्रोणाचार्य। कवयित्री कहती है— "महाविनाशी महाभारत के लिए जिम्मेदार हैं— पितामह भीष्म जिन्होंने कुरुवंश को बचाने के लिए कुँवारी राजकन्याओं का अपहरण तक किया। जिम्मेदार हैं— आचार्य द्रोण, जिन्होंने निजी प्रतिशोध के लिए अर्जुन को नपुंसक और भीम को खुंख्वार दरिद्र बना दिया। 'इतिहास सच नहीं बोलता?' कभी इतिहास पर भी प्रश्नचिन्ह लग जाता है।" (पिल्लै, २०१४: पृ.८-९)

इस संग्रह की अगली कविता 'सावित्री, बस, एक प्रश्न!' सावित्री की कहानी जिससे कदाचित मैं भी अनभिज्ञ थी कि सावित्री ने स्वयं अल्पजीवी सत्यवान का वरण किया और यमराज से वह सब कुछ वापस ले लिया जो खोया हुआ था। स्वयं यमराज भी तुम्हारी योग्यता के आगे नतमस्तक हो गए। पर, बात यहीं खत्म नहीं होती है। कवयित्री के मन में एक बात कौंधती है कि स्त्री कितना त्याग कर सकती है— अपने पति व परिवार के लिए? क्या उतना सत्यवान रूपी पति कर सकता है? यह संपूर्ण समाज के लिए एक प्रश्न है? बात यहीं समाप्त नहीं होती कवयित्री कहती है—

"सावित्री! नमन करते हुए तुम्हें,
 बस इतना ही पूछना है,
 पति ही अगर यमराज हो
 तो वह स्त्री क्या करे?
 कौन—सा व्रत रखे
 चिर सुहागन बने रहने के लिए?"

(पिल्लै, २०१४: पृ.११)

इसी प्रकार 'शंकुतला है पूर्वजा' कविता को भी देखा जा सकता है। कालिदास द्वारा रचित 'अभिज्ञान शाकुन्तलम्' को जर्मन कवि 'गेटे' सिर पर रख नाच उठा था। कालिदास की काव्य सौंदर्यात्मक कला सराहनीय है। पर, क्या शंकुतला से कभी किसी ने पूछा कि उसे अपने जीवन में क्या मिला? सिर्फ उसकी प्रशंसा इसीलिए है कि उसने राज्य के उत्तराधिकारी को जन्म दिया? कवयित्री कहती है—

वरना,
 शंकुतला तो सिर्फ है पूर्वजा
 उस औरत की
 जिसकी ज़िंदगी
 जंगल से शुरू होकर
 जंगल में खत्म हो जाती है
 जो सिर्फ एक नाज़ायज़ बेटी,
 नाज़ायज़ पत्नी

नाजायज़ माँ बनकर
समा जाती है
धरती, पानी और आग में! ?_६

(पिल्लै, २०१४: पृ.१३-१४)

इसी प्रकार उनकी 'पाषाणी अहल्या' कविता में कवयित्री पौराणिक कथाओं के माध्यम से यह दर्शाना चाहती है कि कहीं न कहीं आज भी स्त्री को पत्थर की मूर्ति समझा जाता है। प्रायः विवाह की बात जब आती है तो वर पक्ष के लोग चाहते हैं कि वधु सुयोग्य व सुशील घर में आये। इस 'सुशील' का अर्थ— त्याग करनेवाली, मूक होकर सहने वाली या अधर्म का साथ देनेवाली— क्या है? कवयित्री इस कविता के माध्यम से पुरुष सत्ता पर आक्षेप करती हुई कहती है—

“गौतम! पाषाणी बना दिया तुम ने
मानवी, चैतन्यमयी को!
उर्वरा, पुत्रवती को बना दिया
‘अहल्या’—पथराई, पथरीली भूमि!”_७

(पिल्लै, २०१४: पृ.१६)

उतना कहकर ही कवयित्री का आक्रोश समाप्त नहीं होता बल्कि आज तक शोषण सहनेवाली सभी स्त्रियों की गुंज उनकी अपनी गुंज बन करुण क्रन्दन करती हुई कहती है—

“हे विधाता! हे मनीषी! हे अवतारी पुरुष!
अहल्या से सीता तक
और आगे आज तक
और कल तक भी
क्या, मानवी को पाषाणी बनाने की
अभिशाप—परंपरा
यों ही शाश्वत बनी रहेगी?”_८

(पिल्लै, २०१४: पृ.१७)

राजम नटराजम जी की ऐसी अनेक कवितायें हैं जहाँ 'स्त्री मुक्ति' का स्वर सुनाई देता है— पतिव्रता धर्म!, अभिशाप बाँटते 'वरदहस्त'!, सुनो सखी द्रोपदी!, 'औरत' गढ़ी जाती है!, बेटी क्या करे?, कहाँ विलुप्त हो गयीं वे महीयसी महिलाएँ?, एक औरत का वसीयतनामा इत्यादि। ये कविताएँ स्त्री मुक्ति, स्त्री संघर्ष और स्त्री सबलीकरण का स्वर बुलंद करती हैं और आनेवाले समय में स्त्रियों को खामोश न रहने की ताक़ीद देती हैं क्योंकि अब और खामोश रहना खतरनाक होगा। इस खामोशी के लिए आनेवाली स्त्री पीढ़ियाँ, वर्तमान पीढ़ी को माफ नहीं करेंगी। इसीलिए, राजम की कवितायें संघर्ष और विद्रोह की भावना को जगाती हैं ताकि यथा स्थितवाद को बदलकर भारतीय संदर्भों में नारी मुक्ति व स्वातंत्र्य के सपने को सही मायने में साकार किया जा सके।

अतः जब तक स्त्रियाँ स्वयं सक्षम नहीं बनेगी और अपने अधिकारों के लिए नहीं लड़ेंगी तब तक समाज में के ठेकेदार उन्हें उनका सम्मान व अधिकार नहीं देंगे। स्त्री अपने मन से सभी प्रकार के भय को खोकर एक ऐसे समाज को जन्म दें जहाँ स्त्री और पुरुष एक-दूसरे के विरोधी न होकर एक-दूसरे के पूरक बने। स्त्रियाँ पुरुष की शत्रु नहीं हैं वे चिर संगीनी बनना चाहती हैं, खुद के फैसले खुद लें इतनी सक्षम, समझदार और आत्मनिर्भर...

संदर्भग्रंथ:

१. शर्मा. डॉ शशि. समकालीन हिंदी कविता अज्ञेय और मुक्तिबोध के संदर्भ में. नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन. वर्ष—१९९५.
२. गुप्ता. रमणिका. स्त्री मुक्ति संघर्ष और इतिहास. नई दिल्ली: सामयिक प्रकाशन. वर्ष—२०१२.
३. मैत्रेयी. पुष्पा. साक्षात्कार राष्ट्रीय परिसंवाद 'हिन्दी आत्मकथाएं: संदर्भ और प्रकृति'. बिरला कॉलेज कल्याण. २०१३.
४. पिल्लै. डॉ राजम. उत्तराधिकार. मुंबई: पृथ्वी प्रकाशन. वर्ष—२०१४.

CONTEMPORARY SCENARIO OF DALIT'S PROBLEMS IN SO CALLED DEVELOPMENT OF LPG

Prof. Shelke Suryakant Laxmanrao

Assistant Professor, Dept. of Political Science

Swami vivekanand Night College of Arts and Commerce, Dombivli (E)

(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract

New Economic Policy associated with LPG is the keyword of development politics in this era in India. The process of LPG has made deep inroads into India's Social, economic, political and cultural life of peoples in India. In order to promote the socio-economic justice and equality many affirmative measures are introduced in the Indian constitution and a lot of welfare schemes were initiated for the uplift of the underprivileged Dalits. But LPG has not only threatened it but made it very weak. In fact socio-economic justice and social welfare is the soul of Indian Constitution is slowly getting eclipsed because of LPG. It has created a new situation where dalits are pushed in a state of anxiety. This paper seeks to investigate the implications of LPG in the arena of education, access to land, poverty, health care facilities, food securities etc. from the Dalits perspectives.

Keywords: *New Economic Policy, Globalization, Liberalization, Privatization, corporate capitalism, Indian Constitution, Dalit's fundamental rights and problem, education, health, food security, poverty, social justice, equality. GDP, HDI*

Introduction: India has accepted LPG as a new economic policy since July 1990. Liberalization, Privatization and market based economy are the main pillars of it. In the paradigm of globalization, state is reduced into a sort of security mechanism to protect its citizens from internal disruption and external threats. State is not supposed to care of social and economic interest of its citizens. LPG as a new world economic order means corporate capitalism imposed on the world with a promise of more prosperity, progress and freedom for all. On the contrary, evidence shows that LPG affected negatively in all aspects for some communities particularly dalits. More than 25 years of implementation of these policies pertaining to globalization have severely affected the welfare and development of dalits. In this paper I will try to examine the magnitude and direction of the impact of these policies on the dalits in India.

Socio- economic Background of Dalits: Dalits are very distinct social groups in the caste-ridden Hindu society. They are the victims of social disabilities and oppression. Socio-economically, most of them are still the poorest of the poor. Due to some affirmative actions introduced in The Constitution, dalits have made a significant progress on almost all parameters during the 65 years of our independence. However, they are not empowered enough to face the challenges of competing equality. The backwardness of the dalits will be evident from their illiteracy, unemployment, dependence on agriculture and social segregation. In terms of residence, housing, poverty, education and health conditions, the condition of dalits is precarious (Karade, 2008: 11-12). All these issues have historically been related to dalits deprivation and these have been aggravated by globalization over the last two decades.

Constitutional Safeguards: The social disadvantages and disabilities suffered by the dalits were of serious concern in the Constitution of India which was drafted under the chairmanship of Dr. B. R. Ambedkar. The constitution provided the dalits a number of safeguards, such as i) safeguards in social sphere; ii) safeguards in educational and cultural matters; iii) economic safeguards; iv) safeguards in politics and v) safeguards in public services under the Articles 14, 15, 16, 17, 21, 46, 341 etc. of Indian Constitution. Dalits happened to be the beneficiaries of these affirmative measures before India entered into the realm of neo-liberal free market economy. Actually the Indian State had brought some improvements in the lives of dalits making these special provisions to provide them education, employment, access to land, health, housing and other resources. (Ram, 2012: 1-9)

But after the introduction of free market economy in the early 90's the welfare stance of the Indian State have become gradually ineffective. The pro-market stance of the LPG has led to the widening of the gap between the few privileged and the large mass of the marginalized sections of the society. LPG further led to marginalized of the already marginalized section of the society. Of course, LPG process severely affects the dalits and other underprivileged sections that are deprived of jobs, and face enormous difficulties in accessing education,

employment, housing, food, healthcare etc. thus the way of LPG affects the lives of dalits differs significantly from the non-dalits. So, we have to give a serious thought to the consequences of LPG on the socio-economic condition of the dalits which is discussed as under.

1) Education : Education is the main panacea of all the socio-economic evils or illness of the society. It is important pre-requisite for achieving the goal of personal, social, political, economic and cultural development. Historical evidences in this regards indicates that dalits has been excluded from the whole process of the education since many centuries. So, vast inequalities exist within the education system in India. Education is the fundamental or Constitutional right of the citizens of India U/Art.21 (A) of the Constitution. Especially, it is the responsibility of the State to provide educational facilities to the dalits u/ Art.46. on account of this provision the literacy rate of the SCs has increased from 28.3% in 1961 to 68.38% in 2001. So the reservation in the educational field and the financial assistance in the form of scholarships, hostel facilities constitute perhaps the most crucial factor in the development of dalits (Gorge, 2013: 14). It is well known fact that without education other constitutional safeguards, like reservation in services would be meaningless. But it is to be kept in mind that the enrolment alone does not give any substantial amount of educational achievement when the rate of drop out is also substantially high among the dalits. Despite several kinds of State assistance, the dropout rate is also alarming at the primary, middle and secondary stages of education in respect of dalits.

In this L.P.G. era commercialization of education is continuously increasing. Education becomes a trade and business. Private educational institutions are more commonly known as education industries. Since majority of the rich upper castes send their wards to the private /convent schools, government schools have been reduced into dysfunctional centre of learning for the marginalized sections of the society. Dalits children do not have access or opportunity to attend the high-cost and presumably 'good quality' private schools due to their poverty. In addition to that the tuition fees are so high that they are not affordable to the vast majority of the dalits. Dalits students are generally enrolled in arts and humanities; it becomes difficult for them to meet job requirements of the multinational corporations. Due to reforms, the grants have already been frozen in many institutions and the expenditure on education.

In contemporary, a number of medical, engineering, management and technological institutions have grown up but owned by privately. In the view of profit they increased high capitation fees. Due to highly expensive it is inaccessible to the dalits (Teltumbde, 1997:22). Besides merits money becomes the main criterion for admission and in this way dalits denied prestigious education in the L.P.G. era.

2) Attack on Reservation Policy: Reservation in public employment has played a crucial role in the process of advancement or betterment of the dalits. Due to reservation the share of dalits in various government and semi-government services have increased substantially in all classes during the last six decades. As per the available data, representation of the SCs in groups A,B,C and D as on 1965 was 1.64 %, 2.82%, 8.88% and 17.75% respectively which has increased to 11.9%, 13.7%, 16.4% and 18.3% respectively as on 2005 (Mandal, 2010:157). This data shows that the representation of dalits in class A and B has not yet reached the prescribed quota even after 68 years of our independence. Moreover, the representation of dalits in other fields like bank, insurance, judiciary, educational institutions etc.is significantly low than non-dalits. In spite of that the importance of reservation from the dalits viewpoint cannot be undermined. Whatever be the defect and deficiency, reservation in the jobs have brought out a significant chance in the overall socio-economic condition of dalits. It has not only widen the pace of social mobility but also provided some sort of mental stability and confidence to the communities as a whole (Mungekar, 2002: 295) But after the adoption of L.P.G. the Indian state is giving up its social responsibilities one by one. The public sector is being surrendered to the private agencies so much so that even the high profit making infrastructural public sector undertakings like "navaratnas" are being sold out by the government. Almost all the sectors of economic stand opened up for private investment. Moreover, the policy of liberalization and privatization have reduces the number of employment opportunities which in turn reduced the jobs opportunities for the underprivileged sections, especially the dalits and tribal in government services and public sector undertakings (Mandal, 2009: 45). The abolition of thousands of posts arbitrarily by the government which also hits hard the employment of dalits and others in the government services and public enterprises. It is

reported that in the Central Secretariat at Delhi alone 60,000 posts, particularly at the lower levels, have been abolished during the period of 2003- 04 and about 2,00,000 employments all over the country have been erased (Vishnumurthy, 1). As a result, employment opportunities of the dalits have drastically gone down. Further both the government at the Centre and States have imposed ban on creation of new posts and appointment for long period. Moreover, the government is now interested to make appointment on an ad-hoc or contractual basis. In this way this system tries to erase the formula & principle of social justice and interrogates the reservation policy straightly.

3) End of Traditional Occupations & No Access in Corporate Field: It is well known fact that the dalits have historically specialized in the production of all kinds of artistic tools and equipment for household and agricultural production which is now being replaced by global capitalistic productions. Dalits neither have the capacity to compete with these productions nor do they have an alternative way to earn their livelihood. We have to keep in mind, due to lack of education and employment, the livelihood of the majority of dalits are depended on their traditional occupation. The government is denying the financial assistance or supports to develop their own business whatever provided to the corporate sector and the same time corporate world denied access them due to lack of skillful trained education. In this way dalits are marginalized through this neo-capitalistic world.

4) Stopped Land Reforms Access to Land: the most disastrous effects of LPG policy can be seen in the deep agrarian crisis that had afflicted the rural sector. The vast majority of dalits live in rural areas. Some 89% of them live in the villages. More than 60 % of them are landless laborers, 26% are marginal farmers. Only a small number of them are cultivators with marginal holdings (Teltumbde, 2011) large-scale landlessness on the part of the dalits led to their dependence on the upper caste land owning communities and hence dalits have always been become victim of the feudalistic system in Indian society. The successive central and states governments have failed to implement the land reforms for the last 68 years. Instead of taking land reforms, all the government is promoting depeasantisation of Indian agriculture. (Teltumbde, 15). The land instead of giving it to the landless labors is being given to the big industries in the name of mega development projects or ‘SEZ’. In fact, due to the LPG policy the marginal people have lost their right over land. Statistics also reveals that the incidence of landlessness has been increasing among dalits during the last two decades of LPG. The acquisition of the land from the people has not only created discontents but to conflict and violence among the farmers which has seen in the different parts of India. Due to such projects rural employment has sharply fallen and this has hit dalits, tribal and women the most.

5) Increase in Atrocities against Dalits: The caste atrocities are an integral part of Dalit’s daily life. The Indian State has adopted certain statutory provisions and Acts for protecting the rights of dalits. (Atrocities Act, 1989) In spite of that India has systematically failed to protect the human rights of dalits. Under the prevailing social situation, the dalit groups are considered to be an inferior social being. They are treated as sub-human beings or less-human beings, considered unworthy of any rights. Despite Constitutional, legal and statutory provisions for removal of discrimination and atrocities occurrence of violent incidents is rampart against dalits. In fact atrocities against dalits in the form of social boycott, murder, abduction, rape, kidnapping, grievous hurt, arson, intimidation, residential segregation have increased many folds during the economic reforms measures (Ram: 4). Tapan Basu (2008) in his review of Anand Teltumbde’s book on Khairlanji: A Strange and Bitter Crop Writes, said - “the paradox of Indian modernity is that it instigate dalits to fight for social justice, even as more and more social injustices are heaped on them.” According to available data of the NCRB report, 2010 a total no. of 1,57,022 cases of atrocities on SCs were registered all over the country during the period of 2006 to 2010.

6) Away from Health Care Facilities: On account of extreme inequality and disparities exist across India, dalits are away from term of accessibility, availability & affordability to health care. This highly inequitable health system has denied quality health care to all those who cannot afford it. Because of privatization like education, health also becomes commodities and that’s why it becomes profitable business. Government expenditure is continuously reducing on public health care. The commercialization of health has kept the weaker sections out of this vital social services, because of the cost of private health services is much more expensive than the public health services. Instead of providing cheap health services government encouraging the commercialization of the

health services. It is well known fact that the situation of dalits in terms of residence, housing and health condition is very misery. So, due to their poverty and unhygienic living conditions, they become victim of malnutrition, physical disabilities, tuberculosis, leprosy, anemia, malaria and general diseases (Kakde, 2008 :12) due to lack of financial ability, dalits have to rely upon the inadequate public health services or forced to purchase costly private services which can ultimately lead them into financial ruin.

7) Poverty Friendship: poverty has witnessed the birth of the dalits. It is a sum total of all deprivations. The poverty among the dalits is much higher in comparison with all India average. According to the NSSO data, 22.7% of India's population belongs to poverty line in 2005, among them SCs and STs are the most poor with a HDR of 35 %. Despite various poverty alleviation programmes and special strategies for their economic development poverty among the dalits is not reduced. LPG is leading to mass pauperization and rapidly widening socio-economic inequalities. The free market ethos unleashed by reforms has contributed significantly to the price rise. All the studies on the economic reforms show that it contributed inflation and it is true that inflation hits the poorest the hardest.

8) Lack of Food Security: Generally India known as prime-agriculture country. Fact is that though the food grain godowns are overflowing of food stocks, more than a quarter of India's population does not get adequate food. Due to corrupt PDS, it is impossible to reach adequate food to the large section of the poor in the society but it goes to the private shopkeepers with boon of politicians and public servants. As a result, a large number of poor people have been dispossessed of their entitlement of food subsidies under the PDS. On the talking of WB, besides reducing the price of food government has raising it. Ultimately government denying the responsibilities of the poor as a part of free market economy. There is no any programme to strengthening the PDS by government. Economic reforms has weakened rather than strengthened this sector in the view of their own profit. It means money is more significant than man in this LPG era.

Conclusion: Basically economic reforms of 1991 accepted by the India was a crisis driven programme of the government. Genuinely, it is a bitter truth that economic reforms as a part of LPG, is a process of capitalism to spread worldwide. It was not for the welfare of human being but for the benefit of capitalistic world. Capitalism is originally an exploitative system which is entirely contradictory with the aims of constitution of India, like social justice, equality and welfare state. So that as increasing in GDP does not increasing in HDI and reducing in social evils is the result of so called development. It is true that historically Dalits are marginalized or excluded people. Whatever has been provided by state of India for the upliftment or strengthening the dalits was not enough on account of ill implementation of policies for dalits. In fact the reform process facilitated the emergence of new middle class that has appropriated the fruits of economic growth at the expenses of the poor marginalized people. Truly they are the beneficiaries of open market economy and globalization. Due to this socio-economic condition of the dalits are going from bad to worse rather than improving. Under the present situation the role of the state become crucial for the empowerment of dalits as the state cannot deny socio-economic justice of the dalits and other weaker sections are needed to be suitably addressed for the maintenance and survival of our democratic set up.

References :

- 1) Gorge Goldy M., (2013), "Human Rights, Dalits and The Politics of Exclusion", Afro Asian Journal of Social Sciences, Vol. 4, p.14.
- 2) Kakde Suresh, (2008), "Globalization and Schedule Caste", in Karade Jagan (Ed.), Development of SCs and STs in India, Cambridge Scholars Publishing, U.K., p.10-18.
- 3) Mandal Bakim Chandra, (2009), "Dalits and Reservation in Private Sector", Voice of Dalits, Vol. 2, p.45-47
- 4) Mandal Bakim Chandra, (2010), "Caste Discrimination Deprivation and the Socio- economic Development of Dalits", Voice of Dalits, Vol. 3, p.157
- 5) Mungekar B.L., (2001), "State, Market and Dalits: Analytics of the New Economic Policy", in Michael S.M.,(Ed.) Dalits in Modern India : Vision and Values, Vistar Publications, New Dehli, 287- 295.
- 6) Ram Ronki, (2012), "Globalization, Dalits and Social Democracy" pp. 1-9
- 7) Teltumbde Dr. Anand , (2011), "Reflecting Dalit Movement in the Era of Globalization" p.1-15

INDIA AFRICA TRADE AND INVESTMENT RELATIONS (1990-2010)**Mr. Dhananjay Kotangale & Mr. Shramik Kharat***Matoshree Sumati Chintamani Tipnis College of Arts & Commerce,**Neral, Tal. Karjat, Dist- Raigad-410101**(Affiliated to University of Mumbai)*

Abstracts:

In this paper focus of the study mainly on period from year 1990 to 2010 and would analyze India's trading trends with Africa as a whole, as by regions, zones and some specific countries, major trading partners, commodity wise trade, balance of trade and direction of trade. We shall also like to examine whether the nature and composition of India's Africa trade, in the 1990's indicated a promising inclination in the matter of trade processing and or trade non-processing. We would further see whether trading among them, indicated growing complementarities in their production as well as industrial structures and in this respect what were the most promising African regions and specific African countries. It is also important to explore the scope for inter-regional framework in terms of production co-operation and joint ventures, industrial development to provide the fuel for expansion of trade and promoting economic and technical cooperation among themselves.

Taking the general switch over of India's relations with Africa as a starting point, this study reviews the radical shift in India's development strategy in 1990's and its increasing economic engagement in Africa since then India's growing economic strength underpins the architecture of India Africa relationship and has given a new resonance to *South-South Cooperation*. It also offers great benefits for both sides. Africa is emerging market for Indian products and enterprise an attractive source of energy security for India. For Africa, India is a shining example how democracy and development can processed pleasantly.

Focus: Africa Programme:

On 31st march 2002, the ministry of commerce and industry, Government of India announced the Focus: Africa programme, which focuses on seven countries of African sub-Saharan region they are South Africa, Nigeria, Mauritius, Tanzania, Kenya, Ghana and Ethiopia respectively. India announced export import policy for the years 2002-07 with a view to further enhancement of India's trade with Africa; the scope of this programme was further extended with effect from 1st April 2003 to all the other countries of the sub-Saharan African region. India also has the diplomatic missions in the Angola, Botswana, Ivory-Coast, Madagascar, Mozambique, Senegal, Seychelles, Uganda, Zambia, Namibia and Zimbabwe along-with the six countries of North Africa - Egypt, Libya, Tunisia, Sudan, Morocco and Algeria. Many missions in sub Saharan Africa currently accredited to other countries in the region, the programme in effect therefore covers the entire African continent.

Murasoli Maran, the union minister of commerce and industry, launched the "FOCUS: AFRICA" programme giving a boost to India's trade with the sub-Saharan African region, while announcing the first 5-year EXIM policy of the new millennium here today. The programme FOCUS: AFRICA is geared towards tapping the tremendous potential for trade with the sub-Saharan African region, which had remained negligible despite the growth recorded in India's trade with Africa in recent years.

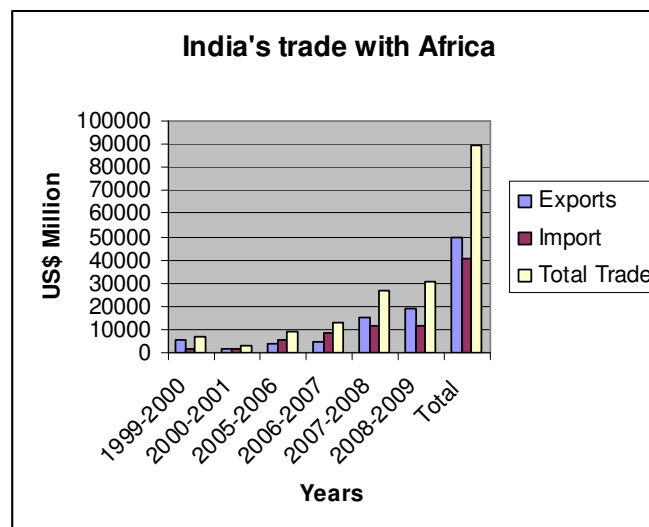
With a view to further enhancing India's trade with Africa, the focus of the programme was widened in 2003, to cover all other countries in the sub-Saharan African region with whom India had diplomatic relations, i.e. Angola, Botswana, Ivory-Coast, Madagascar, Mozambique, Senegal, Seychelles, Uganda, Zambia, Namibia and Zimbabwe. This was besides the six countries of North Africa, viz. Egypt, Libya, Tunisia, Sudan, Morocco and Algeria. Furthermore, India strengthened the commercial wings of its Missions in 2003; as a trade promotion measure and to provide market assistance to African countries. The EXIM bank has extended a line of credit of USD 250 million to ECOWAS (Economic Community of West African States) for investment and development EBID in 2006, for financing India's project exports to the fifteen member countries of EBID, viz. Benin, Burkina Faso, Cape Verde, Côte d'Ivoire, Gambia, Ghana, Guinea, Guinea Bissau, Liberia, Mali, Niger, Nigeria, Senegal, Sierra Leone and Togo. This will be utilized for setting up projects by Indian companies in the key sectors of energy, telecommunications and transportation in West African countries, and will go a long way in

demonstrating India's expertise and capabilities in this emerging market. There has been significant increase of India's trade with member's countries of ECOWAS. Nigeria is India's largest trading partner in Africa and the leading market for India's exports to the West African region, accounting for 42% of total exports to the region. India's exports to Nigeria have shown a healthy upward trend and grew from US\$ 293.71 million in 1999-2000 to US\$ 874.03 million in 2005-2006. It is also the largest destination of Indian manufactured products in Africa. However, balance of trade has been in Nigeria's favor, mainly because of the large imports of crude oil by India. In fact, crude oil constitutes more than 96% of India's imports from Nigeria.

Aided by the Focus: Africa programme, overall trade between India and Africa have grown from US\$ 893 million in 1991-92 to US\$ 31,022.89 million in 2009-2010, it is registering as increase of more than 287.85% in 9 years. (See Fig. 1) India's exports to Africa have increased from US\$ 5520.01 million from 1999-2000 to US\$ 18904.34 million in year 2008-09, India's imports from Africa also have increased from US\$ 1498.45 million from 1999-2000 to US\$ 11390.82 million in 2008-09. Nigeria, Mauritius, Kenya, Tanzania and Ghana have been the major trading partners during this period. India has signed bilateral trade agreements with 19 countries in Africa.

Fig. 1: India's Trade with Africa

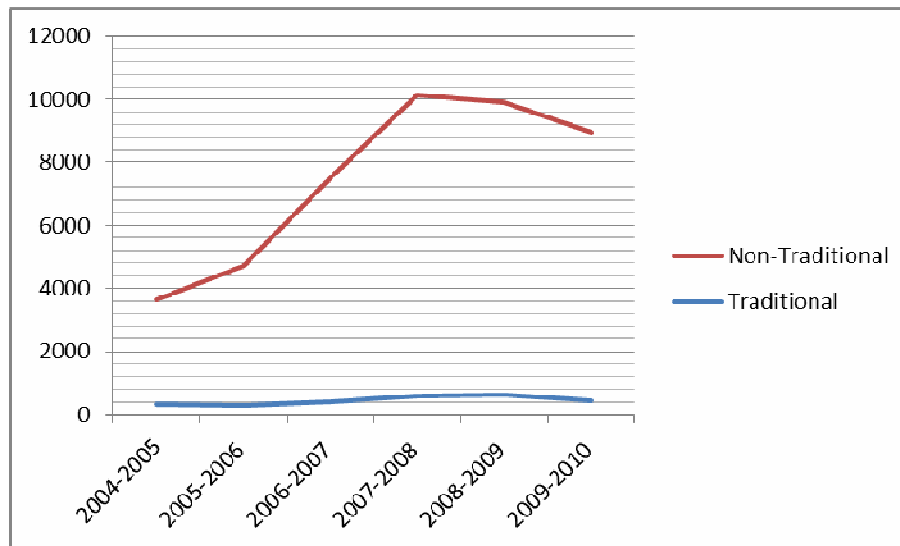

Source: Ministry of Commerce, Focus Africa at <http://commin.nic.in/doc/focus.htm>

Led by a renewed focus by the Indian government on African policy, the private sector is foraying into infrastructure, automobiles and mining. Leading Indian industrial conglomerates like Reliance Industries, Essar and the Tata Group, who already have substantial business interests in Africa, are now eyeing opportunities in petroleum, telecom and infrastructure sectors in various East African countries. This resurgence of Indian diplomatic and economic interest is not just confined to East and South Africa but encompasses the ethnically diverse and vibrant continent. Africa contributes nearly 15 percent of India's oil. Bilateral trade has increased from less than US\$ 7018.46 million in 1990-1991 to US\$ 30295.16 million in 2008-2009. But this surge in India's engagement with Africa has not, it would appear, led to a corresponding increase in popular contacts and knowledge about each other's societies, culture, institutions and values. Stereotypes and clichés continue to thrive stubbornly. Focus Africa created such an effect where the India and African countries are engaged in to full swing of trade relations and economic cooperation under the spirit of south-south cooperation.

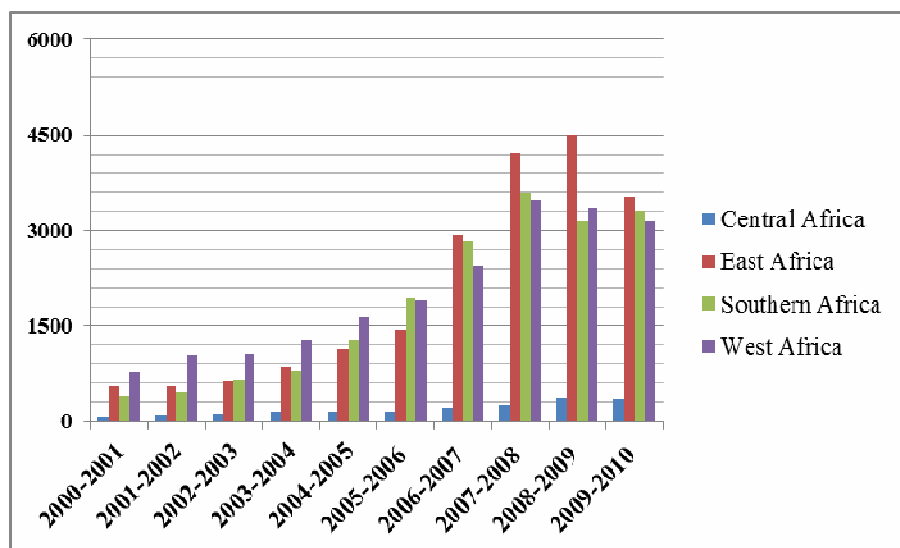
GRAPH: 1 EXPORT OF INDIAN TRADITIONAL AND NON-TRADITIONAL ITEMS TO AFRICA (1990-2010)

Years	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Traditional	343.05	292.48	393.97	615.03	621.66	446.45
Non-Traditional	3304.51	4427.83	7090.68	9503.24	9303.28	8517.45

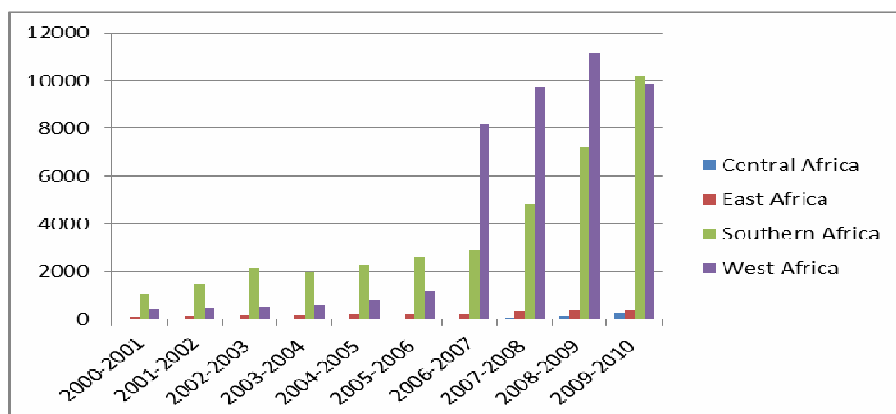
Graph: 2 INDIA'S TRADE WITH AFRICA REGIONWISE (1990 TO 2010)

India's Exports to Africa Region wise	2000-2001	2001-2002	2002-2003	2003-2004	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Central Africa	77.51	91.21	115.75	150.96	157.06	165.27	203.54	257.7	384.87	349.63
East Africa	560.73	557.93	634.93	860.78	1148.34	1437.42	2942.22	4214.15	4509.79	3512.18
Southern Africa	405.87	463.12	640.51	791.43	1262.9	1940.02	2814.93	3605.74	3139.08	3308.95
West Africa	778.22	1048.77	1066.63	1273.5	1649.94	1898.98	2446.84	3461.98	3357.08	3137.03

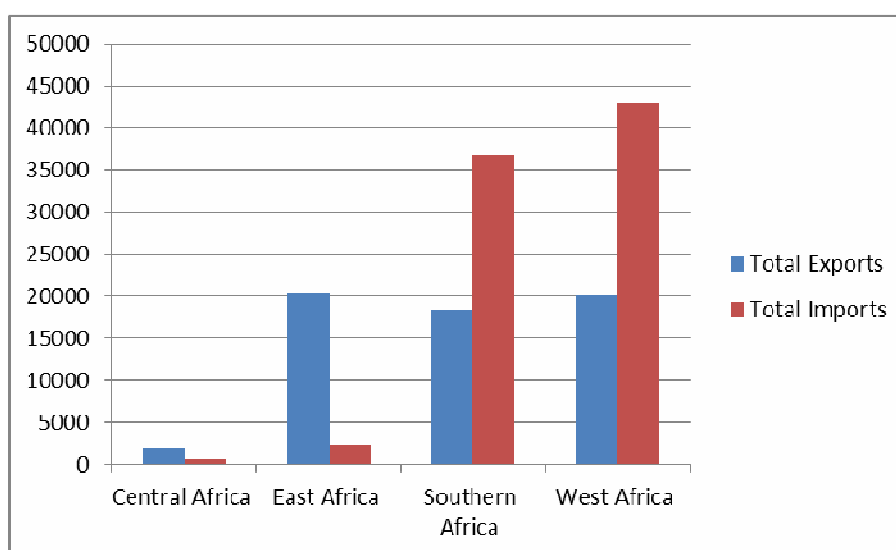
Imports

Region	2000-2001	2001-2002	2002-2003	2003-2004	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Central Africa	3.91	7.65	5.56	10.99	17.2	19.36	29.05	49.24	153.06	270.43
East Africa	92.73	148.2	183.39	184.06	218.55	223.73	234.42	321.14	353.43	388.49
Southern Africa	1064.48	1479.9	2160.63	1959.63	2293.85	2636.3	2921.23	4831.33	7218.48	10191.94
West Africa	451.45	476.83	539.73	580.35	824.82	1161.99	8178.06	9726.27	11179.37	9864.24

Total export import trade Region wise

Region	Total Exports	Total Imports
Central Africa	1953.5	566.45
East Africa	20378.47	2348.14
Southern Africa	18372.55	36757.77
West Africa	20118.97	42983.11

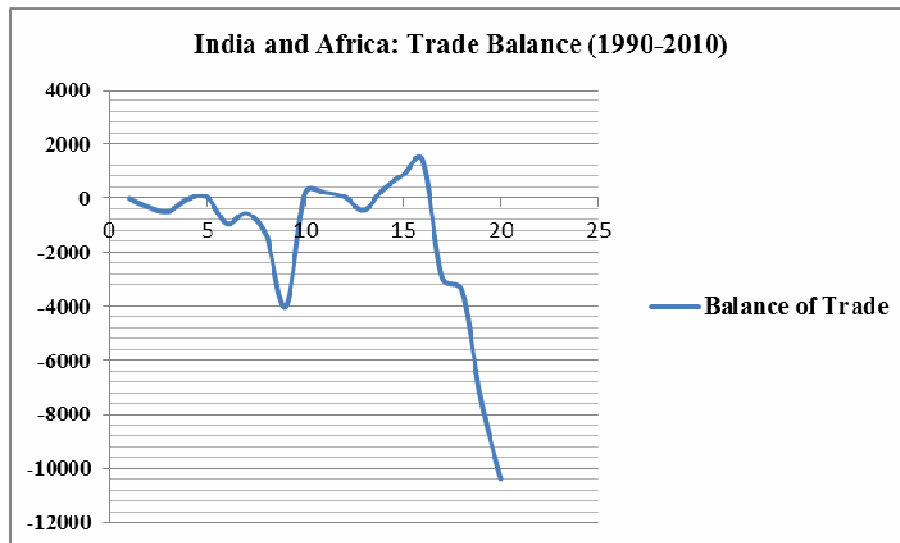
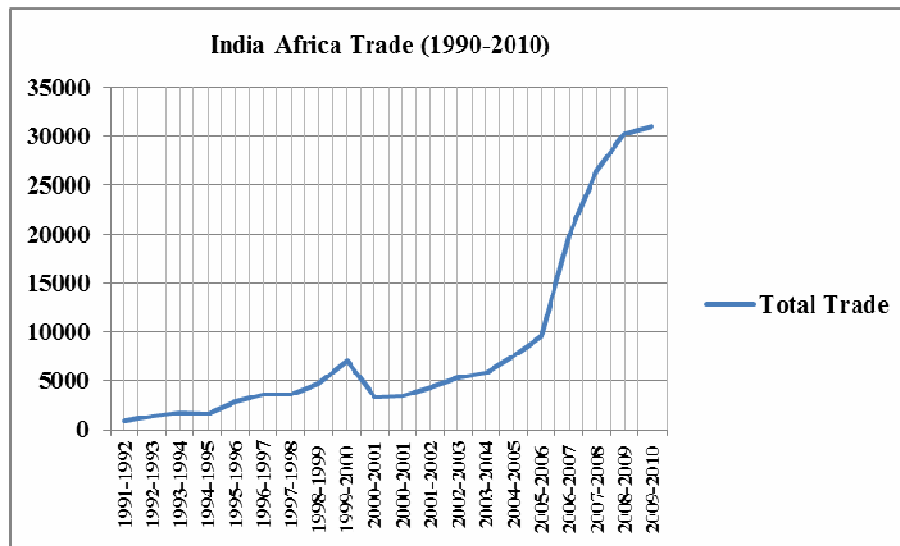

TABLE 4: INDIA'S TRADE WITH AFRICA (1990-2010)

YEAR	EXPORTS	IMPORTS	TOTAL TRADE	BALANCE OF TRADE
1991-1992	435	458	893	-23
1992-1993	524	851	1375	-327
1993-1994	652	1134	1786	-482
1994-1995	821	860	1681	-39
1995-1996	1444	1420	2864	24
1996-1997	1345	2292	3637	-947
1997-1998	1522	2082	3604	-560
1998-1999	1658	3007	4665	-1349
1999-2000	1497	5517	7014	-4020
2000-2001	1809	1581	3390	228
2000-2001	1822.33	1612.57	3434.9	209.76
2001-2002	2161.03	2112.58	4273.61	48.45
2002-2003	2457.82	2889.31	5347.13	-431.49
2003-2004	3076.67	2735.03	5811.7	341.64
2004-2005	4218.24	3354.42	7572.66	863.82
2005-2006	5441.69	4041.38	9483.07	1400.31
2006-2007	8407.53	11362.76	19770.29	-2955.23
2007-2008	11539.57	14927.98	26467.55	-3388.41
2008-2009	11390.82	18904.34	30295.16	-7513.52
2009-2010	10307.79	20715.1	31022.89	-10407.31

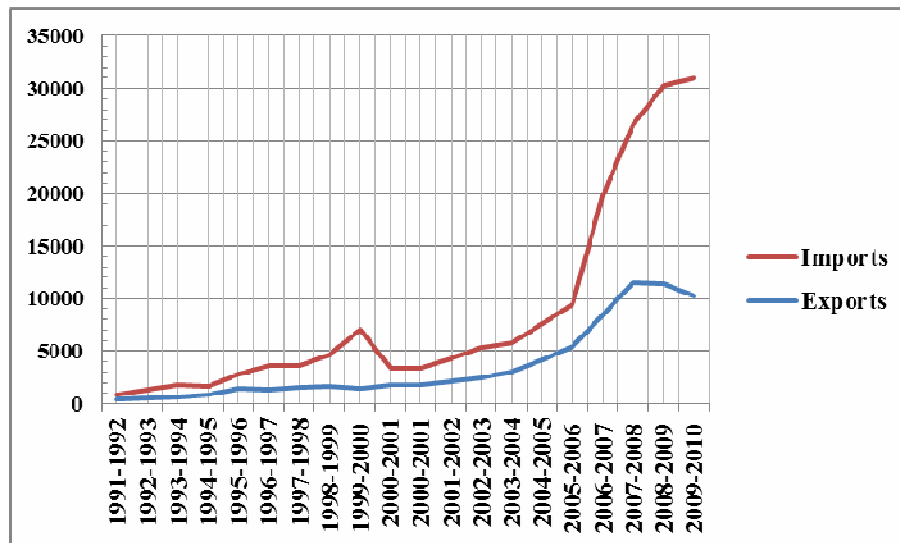
Sources: 1. <http://www.pdexcil.org/news/34N0802/focus.htm> 2. Government of India Ministry of Commerce.

Graph: 4 INDO-AFRICA TOTAL TRADES (1990-2010)

Graph: 5 INDIA'S TRADE WITH AFRICA (1990-2010) (Export-Import)

Year	Exports	Imports
1991-1992	435	458
1992-1993	524	851
1993-1994	652	1134
1994-1995	821	860
1995-1996	1444	1420
1996-1997	1345	2292
1997-1998	1522	2082
1998-1999	1658	3007
1999-2000	1497	5517
2000-2001	1809	1581
2000-2001	1822.33	1612.57
2001-2002	2161.03	2112.58
2002-2003	2457.82	2889.31
2003-2004	3076.67	2735.03
2004-2005	4218.24	3354.42
2005-2006	5441.69	4041.38
2006-2007	8407.53	11362.76
2007-2008	11539.57	14927.98
2008-2009	11390.82	18904.34
2009-2010	10307.79	20715.1

PERCENTAGE SHARE OF AFRICA IN INDIA'S GLOBAL TRADE

Africa's percentage share in global trade of India (1970-84)

India's Investments in Africa Region:-

In Recent years, besides being major recipients of global foreign direct investments (FDI) in flows, India is emerging as important global investors with increasing overseas investments in target market. According to data from the Ministry of Finance, Government of India, approved cumulative India's investments in Africa during April 1996 to October 2006 amounted to US \$ 3.7 billion. Accounting for around 17 percent of India's global overseas investments (US \$ 22.1 billion) Mauritius (US \$ 2150.7 million) and Sudan (US \$ 1144.7 million) are the two largest destinations in Africa for Indian investments, followed by Liberia (US \$ 155.2 million), Libya (US \$ 55.3 million), South Africa (US \$ 52.3 million), Morocco (US \$ 32.5 million), Nigeria (US \$ 29.5 million) and Senegal (US \$ 23.2 million).

India and Africa since independence has improved, and southern countries of Africa and India has many relevant features which are socially, culturally, and dimensionally connected with each other. As African countries have geo-political background and under the horizons of post-colonial Africa, it is very sure that joint ventures, joint projects and technical assistance shall be helpful in African countries.

End Notes:

1. R.R Ramchandani., India Africa Economic relations, Vol-II, Centre for East African Studies, University of Bombay, Mumbai,1986, p.139.
2. Aparajita Biswas, 'India's Engagement in Africa: Scope and Significance', African Currents, Vol No- 44, New Delhi, 2008, p.3
3. Source retrieved from: World wide web- eeepcindia.org/africa.asp
Aparajita Biswas, op. cit., pp.11-12.
4. Ruchita Beri, 'India's Africa Policy in the post – cold war Era: An Assessment' Strategic Analysis, Vol- 27, No – 2, April-June 2003, p.222.
5. Manish Chand., 'Connecting India and East Africa', Africa Quarterly, volume-49, No- 1, Indian council for cultural relations, 2009, p.27.

मराठी साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रांचा परस्पर अनुबंध मराठी साहित्यातील अपंग स्त्रीजीवन : चाकाची खुर्ची आणि तिची कहाणीच वेगळी.. च्या संदर्भात.

प्रा. अरविंद रा. जाधव

मराठी विभाग

विनायक गणेश वझे महाविद्यालय, मुलुंड (पूर्व), मुंबई-८१

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

मराठी साहित्यात स्त्री जाणीवेच्या, स्त्रीवादी साहित्याचे मोठे योगदान आहे. विविध साहित्य प्रवाहांमुळे मराठी साहित्य समृद्ध झाले आहे. मराठी आत्मकथने दलित आणि स्त्रीवादी साहित्याच्या अनुषंगाने बऱ्याच प्रमाणात लिहिली गेली आहेत. याचाच एक भाग म्हणून आज नव्याने मराठी अपंग साहित्य प्रवाह वेगळ्या वैशिष्ट्यांसह सामोरी येऊ घातले आहे कथा, कविता, आत्मकथन, एकांकिका, नाटकांतून अपंग जीवनविषयक अपंगेतरांनी त्यांच्याविषयी अनेकदा लिहिले आहे. मात्र १९८० पासून अंध-अपंग साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने अपंगांनी अपंगाच्या जाणीवेतून साहित्य लिहिले त्यात कविता, कथा, आत्मकथन एकांकिका सारख्या साहित्य प्रकारांचा समावेश होतो. माझ्या शोधनिबंधात दोन स्त्रियांची आत्मकथने निवडली आहेत. १) नसीमा हुरजूक यांचे 'चाकाची खुर्ची' आणि २) स्मिता कुलकर्णी यांचे 'तिची कहाणीच वेगळी' या अपंग स्त्री आत्मकथनातून त्यांच्या जगण्याचा संघर्ष हा केवळ अस्तित्वासाठी नसून जगण्याच्या वेगळ्या परिणामाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न असल्याचे दिसून येते. त्याचा घेतलेला थोडक्यात आढावा आहे.

अपंग साहित्य म्हटले की अनेकांच्या भूवया उचावतात. खर तर १९८० नंतर अनेक अपंगांनी लिहिले, मात्र मधल्या काळात तसे सातत्य राहिले नसावे किंवा या साहित्यप्रवाहाला हवी तशी सैद्धांतिकता प्राप्त झाली नाही. मात्र इंग्रजी, हिंदी व तत्सम प्रांतीय भाषांत 'अपंग साहित्याविषयीचे शोध निबंध आणि अनेक पुस्तके उपलब्ध आहेत. मराठीच बाळ राणे यांची अनेक पुस्तके उपलब्ध आहेत. अकाली अपंगत्व आल्याने त्यांचं आयुष्य बदलून गेलं त्यांच्या 'आमुचा प्याला दुःखाचा' मधून अपंगत्व दुःख, वेदना, संघर्ष आणि अस्तित्वाबाबत त्यांनी मीमांसा केली आहे. प्रा.पुरुषोत्तम महाजन हे नेत्रहिन असूनही त्यांच्या ध्येयात येणाऱ्या अडथळ्यांवर त्यांनी मान केल्याचे दिसते 'माझ्या आयुष्याचे महाभारत' हे आत्मकथन त्यांनी मराठी व इंग्रजीत लिहिले. डॉ.सुधीर देवरे यांनी 'पंख गळून गेले तरी...' या आत्मकथनातून त्यांनी त्यांच्या जगण्याचा संघर्ष अधोरेकित केला आहे. या आत्मकथनाचा दुसरा भाग २०१६ मध्ये 'सहजन उडत राहिलो' या नावाने प्रकाशित झाला आहे. अहिराणी बोलीचे अभ्यासक असणाऱ्या श्री देवरे यांनी या आत्मकथातून फक्त अपंग दुःख व्यक्त करण्यापेक्षा वेगळ्या कलाविष्काराने हे आत्मकथन आपणापुढे आणले आहे. या अपंग पुरुषांच्या साहित्यात अनेकांची नावे घेता येतील. प्रा.अशोक थोरात, रामदास म्हात्रे, अनिल साबळे, राजेंद्र चव्हाण, डॉ.संदीप श्रोत्री, आदि.

अपंग स्त्री स्त्रियांचे लेखन १९८० पासून अस्तित्वात आहे. पुण्याचा साधना प्रकाशनामार्फत पाच अंध-अपंग कवयित्रींचा 'अंतर्वेध' हा प्रातिनिधिक कवित्यासंग्रह काढण्यात आला होता. यानंतरच्या काळात अंध-अपंग साहित्य संमेलने भरविण्यात आली. काही वर्षांच्या खंडानंतर अजूनही ही साहित्यसंमेलने बहुभाषिक पातळीवर भरविली जात आहेत. २ वर्षांपूर्वी पुण्यात भरलेल्या 'अखिल भारतीय अपंग साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष स्थानी' 'ब्लेड रनर' या इंग्रजी आत्मकथनाचा अनुवादक करणाऱ्या व पत्रकार सोनाली नवांगूळ या होत्या तर यावर्षी नाशिक येथे हे साहित्य संमेलन २४, २५ मार्च २०१८ ला होणार असून त्याच्या अध्यक्ष पंजाब येथील साहित्यिका हरजित सिंग कौर ह्या आहेत. मराठीतील अपंग साहित्यात अपंग स्त्रियांनी जे लेखन केले आहे त्यात डॉ.शुभा चिटणीस, यांचा अवजून उल्लेख करावा लागेल. त्यांच्या 'अभंग मी' या पुस्तकात त्यांनी अनेक दिग्गज अपंगांच्या कार्यकतृत्वाचा आढावा घेतला आहे. शोभा कानविंदे, प्रा.उज्ज्वला विश्वासराव, अमिता कोकाटे, परिमला भट, दिव्या बिजून मिनाक्षी निकम आदी साहित्याकांची नावे घेता येतील. या सर्वांची प्रेरणा हेलन केलेले यांच्या आयुष्यावर वि.वि.शिरवाडकर यांनी लिहिलेल्या 'किमयागार' नाटक व शांता शेळके यांच्या 'आंधळी' या हेलन केलेल्या आत्मकथनाचा समावेश करता येईल. तसेच बिथोबीनी, थॉमस अल्वा एडिसन, स्टिफन हॉकिन्स अशी नावे घेता येतील.

'चाकाची खुर्ची' हे आत्मकथन २००१ ला प्रकाशित झाले या नावचे साप्ताहिक सदर नजीमा हुरजूक यांनी १९९९ मध्ये दै.सकाळमध्ये कोल्हापूर आवृत्तीसाठी लिहिले होते. गेल्या अनेक वर्ष अपंगांच्या पुर्नरवसनाच्या कार्यात झोकून देणाऱ्या नजीमा हुरजूक यांचे हे आत्मकथन अपंगांना वेगळे आत्मभान मिळवून देणारे आहे. एका अपंग स्त्रीचे हे समर्थ आत्मकथन आहे. चाकाच्या खुर्चीवर बसून सुदृढ व्यक्तीला ही जे शक्य होणार नाही ते त्यांनी त्यांच्या कार्यकतृत्वाने सिद्ध केले आहे.

बऱ्याचदा अपंग लेखनात माहितीवजा लेखन म्हणूनच त्याकडे पाहिले जाते. मात्र या आत्मकथनाने मराठीतील अपंगस्त्री जाणीवा अभिव्यक्त करतांना दुःख, संवेदन भाषिक सौंदर्य, कथनात्मकता व त्याची व्याप्ती सहज मांडली आहे संपादक अनंक दीक्षित यांनी या आत्मकथाबाबत 'जीवनावरील श्रद्धेचा अपूर्व लढा' असे म्हटले आहे. या आत्मकथनात शारिरीक अपंगत्वाशी केलेला संघर्ष, जीवनाशी केलेला संघर्ष व त्यांनी अपंगांना समर्थ बनविण्याची स्वप्न ती प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी त्यांनी केलेला आटापिटा, त्यांची जिद्द, कठोरपणा, अपंग कल्याणाचा ध्यास त्यांच्या लेखनीतून व्यक्त झाले, त्याबाबत विचार स्पष्ट होतात. त्या एका ठिकाणी म्हणतात 'आयुष्यात अनेक कटू प्रसंग स्वप्नभंग माझ्या वाट्याला आले, तरी स्वप्न बघायची खोड कमी होत नाही, स्वप्न दिसण्याचं बंद होणं म्हणजे मृत्यू असं मला वाटतं' जीवन जगण्याचं एका तत्वज्ञान असाव लागतं त्याचं दर्शन इथं घडतं. 'चाकाच्या खुर्ची' ची भाषा सहज ओघवती, घटना-प्रसंग उभी करणारी मनाला गुंतवून ठेवणारी आहे. २२० पृष्ठांच्या या आत्मकथनात प्रकरणांप्रमाणे लेखन नाही. मात्र लेखनाची भाषा प्रेरणादायी हृदयाला हात घालणारी आहे. इथे संक्षिप्तरित्या आढावा घेतल्याने सर्वपातळीवर या आत्मकथनाचे विवेचन करू शकत नाही. या आत्मकथनाच्या मलःपृष्ठावरील दोन ओळी... 'वयाच्या चौदाव्या-पंधराव्या वर्षापर्यंत नाचणारी-बागडणारी-उत्साहाने-सळसळणारा एक मुलगी.... अचानक पाठीच्या दुखण्यानं अंथरूणाला खिळते आणि पॅराप्लेजिक होऊन चाकाच्या खुर्चीवर जाऊन बसते.... !

सुरुवातीला अंतर्बाह्य उन्मळून पडते, पण नंतर त्यातूनच जन्माला येत एक नवं व्यक्तिमत्व – नसीमा हुरजूक.

दुसरे आत्मकथन 'तिची कहाणीच वेगळी' स्मिता कुलकर्णी यांनी त्यांच्या अपंग मुलीच्या संघर्षाची कहाणी यात मांडली आहे. ऑगस्ट २००९ मध्ये निघालेल्या या आत्मकथनाच्या एकूण आठ आवृत्त्या निघाल्या. त्यांच्या मुलीला म्हणजे 'मनाली कुणकर्णी' ला 'स्पापना बार्बाफडा' या पाठीच्या जन्मदत्त व्याधीने ग्रासले अशा परिस्थितीत श्री.व.सौ.कुलकर्णी यांनी खचून न जाता संगोपन केले मनालीनेही साऱ्या प्रतिकुलतेवर मात करून कसोशीने आव्हान स्वीकारले. धैर्य, सोशीकपणा आणि जिद्द याबरोबर खेळकरपणे दुःखावर मारलेली पुंकर आणि सुखाची गवसणी दुःखातच घातली आहे. अनेक कौशल्य संपादन केली. अल्पवयातच अनेक ५० च्या, आसपास पुरस्कार – राष्ट्रपती पुरस्कारही प्राप्त झाले. या पुस्तकात अपंगाच्या पालकाचे पालकत्व कसे आव्हानात्मक तरीही आनंददायी असते याचे उदाहरण देते १४२ पृष्ठांच्या या काहणीत एक चित्रपट आपण पाहत आहोत असा भास होतो. ही संघर्षमय कहाणी असूनही अतिदुःखाचा बाऊ न करताभाषेतील कृत्रिम भाषिक विदग्धता आणण्याचा प्रयत्न केला नाही.

वरील दोन्ही आत्मकथने स्त्री जीवनाच्या संघर्षाचा पट मांडते याशिवाय नव्या स्त्री जाणीवेच्या अपंग स्त्रियांचे आत्मभान त्यांच्या जगण्याची उभारी परिस्थिती समायोजन, प्रतिकूल तरीही सहज अनुकूल जीवन जगण्याचं मौलिक बळ या दोन्ही आत्मकथनातून मिळतं वेगळ्या वाटेवरचं तरीही उत्सुकता आणि जीवनाला प्रेरणा देणारी दोन्ही आत्मकथन भाषिक पातळीवरील त्यांची मर्यादा दिसून येत असली तरी अपंग स्त्रीजीवनाच्या नव्या प्रारूपतेचे दर्शन घडविणारे आहे.

निष्कर्ष

- १) अपंग स्त्रीजीवन-जाणीवा आत्मकथनाच्या रूपाने सर्जनशील पातळीवर अभिव्यक्त व्हाव्यात.
- २) मराठीतील अपंग साहित्याला स्त्री आत्मकथनाने वेगळी दिशा प्राप्त होईल साचलेपणा व्यतिरिक्त नाविण्याचा ध्यास अपंग साहित्याला बळकटी देऊ शकते.
- ३) मराठीतील अपंग साहित्यास सैद्धांतिक व समीक्षनात्मक पातळीवर चिकित्सा होण्याची गरज आहे.
- ४) अपंग व अपंगेतर साहित्यिकांनी अपंग साहित्याच्या लेखनास व्यापकतेच्या पातळीवर नेणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. उठ अपंगा जागा हो – वसंत संखे (अखिल महाराष्ट्र अपंग विकास महासंघ)
२. मार्क इंग्लिक (आत्मकथन) – डॉ.संदीप श्रोती (राजहंस प्रकाशन)
३. अपंग नव्हे अभंग मी (अपंग जीवनपट) – डॉ.सुभा चिटणीस (परचुरे प्रकाशन मंदिर)
४. माझ्या आयुष्याचे महाभारत (आत्मचरित्र)- प्रा.पुरुषोत्तम महाजन (पार्टनर पब्लिकेशन) (मराठी व इंग्रजी आवृत्ती)

साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रे अंतःसंबंध

प्रा. राजश्री कदम

डॉ. तात्यासाहेब नातू महाविद्यालय मार्ग ताम्हाणे

मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित

माणुस आणि त्याचे जगणे हा साहित्यचा विषय आहे आणि हे जगणे साकारण्याचे माध्यम भाषा आहे. माणसाचे जगणे आणि भाषा या daonhI गोष्टी समाजातूनच घडत असतात. असे असले तरी साहित्यातील जीवनचित्रण ही वास्तवाची प्रतिकृती असते असे म्हणता येत नसले तरी त्यावरून तत्कालीन विचारप्रणालीचा नैतिक व सामाजिक संकेतांचा बोध होऊ शकतो. साहित्यातून जीवनाविषयी काही निष्कर्ष काढायचा झाला तर त्याला साहित्येत असे पुरक आधार देणे आवश्यक ठरते. सामाजिकशास्त्रातील सिद्धांतांचा साहित्यातील जीवनदर्शनाचा वेध घेण्यास कितपत उपयोग होईल या विषयी अनेक विचारवंतांनी मत मांडली आहेत.

साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रे यांची स्वतःची अशी अनन्य स्वरूपाची प्रकृती आहे. या दोहोतील साम्यभेद लक्षात घेऊन साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रे यातील संबंधाचा शोध घेता येतो. डॉ. अशोक केळकर यांनी 'सामाजिक शास्त्रे आणि साहित्य यांचा अंतःसंबंध' या विषयाची उकल करताना म्हटले आहे की अंतःसंबंध म्हणजे आंतरिक निकटचा संबंध. हे संबंध दोन प्रकारचे असू शकतात. दोहोमधील आंतरिक साम्य किंवा वैषम्य लक्षात घेणे तसेच दोन गोष्टी मधील आंतरिक अन्वय लक्षात घेऊ शकतो. ज्या अन्वयामुळे एका गोष्टीची उपस्थिती समजून घेतली तर दुसरीची उपस्थिती समजायला मदत व्हावी. त्यांच्या मते

समाज	साहित्य
------	---------

सामाजिक शास्त्रे   साहित्यशास्त्र

अशी जोडणी करून या संबंधाचे स्वरूप शोधता येईल. मानवी जीवनाचा सामाजिक वेध घ्यायचा म्हणजे कोण कशासाठी काय करतो कोण कोणाशी काय करतो हे पाहण्याचे यात भाषा, धर्म, कायदा, कला, समाजकारण, सत्ताकारण, अर्थकारण इत्यादी बाबी येतात. ^(१)

साहित्य आणि शास्त्र या दोहोंची प्रकृतीच मूलतः भिन्न आहे. या दोहोतील अंतःसंबंध शोधताना त्यातील साम्यभेद लक्षात घ्यावे लागतात:

सामाजिक शास्त्रे व साहित्य यांच्यातील साम्यभेद :

साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रे यातील अनुभव प्रत्यक्षातील अनुभवावर आधारित असतात असे असले तरी साहित्य ही एका व्यक्तीमनाची निर्मिती असते. निर्माता त्याच्या परिप्रेक्षातून त्या सामाजिक घटकांकडे पहात असतो, तेव्हा त्यामागे समाजचित्रण हा हेतू असतोच असे नाही. साहित्यात प्रकट झालेले विचार जरी एका व्यक्तीचे असले तरी ते सार्वत्रिक व स्थलकालसापेक्ष असतात. सामाजिक शास्त्रातील निष्कर्ष हे वास्तवावर आधारित सार्वत्रिक स्थलकालसापेक्ष असतात. साहित्यनिर्मिती व शास्त्रीय संशोधनासाठी व्यक्तीच्या अंगी सर्ज नशिलता आणि असामान्य कल्पनाशक्ती असावी लागते.

साहित्य व सामाजिक शास्त्रे यांच्यातील मुलभूत भेद म्हणजे समाजात एखादी घटना का घडली याचा अभ्यास सामाजिक शास्त्रे करतात, तर साहित्यनिर्मितीमागे ही भूमिका नेहमीच असते असे नाही. सामाजिक शास्त्रात अभ्यासासाठी अभ्यास, निरीक्षण, परिक्षण, विश्लेषण या शास्त्रीय कसोट्यांचा वापर होतो. तसेच वस्तुनिष्ठता ही प्रमुख कसोटी असते. साहित्यातील विचारांमागे ही भूमिका असतेच असे नाही. ^(२)

सामाजिक शास्त्रांचा हेतू एखादया विषयाची माहिती शोधणे हा असतो. एखादया समस्येचे स्वरूप स्पष्ट करणे किंवा त्यावर उपाय सुचविणे हा असतो. साहित्य निर्मितीमागे मात्र असा हेतू नसतो. साहित्य कृतीच्या निर्मितीतून आणि आस्वादातून आनंद मिळणे व न मिळणे ही व्यक्तिनिष्ठ बाब असते. साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रांमधील वरील साम्यभेद लक्षात घेऊन या दोहोंतील अंतःसंबंध शोधता येऊ शकतात.

साहित्य आणि शास्त्र या दोन पदांमध्ये भिन्नता आहे. साहित्य हा आत्मप्रकटीकरणाचे एक साधन आहे ते अभ्यासाचा विषय होऊ शकतो परंतु संशोधनातून त्याची निर्मिती होऊ शकत नाही पण त्यावर संशोधन होऊ शकते. साहित्य ही व्यक्तीमनाची निर्मिती असली तरी निर्माता हा समाजाचाच एक घटक असतो तसेच वाचकही या समाजाचा एक घटक असतो. समाजशास्त्र सुद्धा सामाजिक वास्तवाचाच शोध घेत असते पण दोघांचे मार्ग भिन्न असतात. साहित्यकृतीतील पात्र घटना यांचा वास्तवाशी कुठेतरी संबंध असतोच फक्त ती वास्तवाची प्रतिकृती नसते तर ती सर्जनशील अनुकृती असते. समाजशास्त्र आणि साहित्य या दोन्हीचे लक्ष मनुष्य आणि त्याचा व्यवहार आहे. परंतु दोघांच्या ठिकाणी असलेली प्रतिभा, कल्पनाशक्तीचे स्वरूप वेगळे आहे. साहित्यिकाची प्रतिभा ही सर्जनशील असते आणि म्हणूनच साहित्य भोवतालच्या सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक, आर्थिक, परिप्रेक्षातील घटना प्रसंगाचे चित्रण फक्त करत नाही तर त्यातील अर्थाच्या अनेक शक्यता ते सुचवित असते. संभवनियतेच्या तत्वाने ते बद्ध असते. सामाजिक शास्त्रे मात्र बाह्य भौतिक परिस्थितीच्या आधारे कार्य कारणसंबंध स्थापत असतात. शास्त्र काय आहे याचे चित्रण करते तर साहित्यात काय आणि कसे असावे याचे चित्रण येते. अशा साहित्याची समाजशास्त्राला कितपत उपयुक्तता आहे हे अनेक गोष्टींवर अवलंबून असते. जसे एखाद्या साहित्यकृतीतील पात्र विशिष्ट तत्वज्ञान मांडत असेल तर ते तत्वज्ञान तर्कसुसंगत आहे की नाही याकडे समाजशास्त्र लक्ष देईल आणि म्हणूनच 'सामाजिक' आणि 'समाजशास्त्रीय' याभिन्न संकल्पना आहेत हे मान्य करावे लागते. एखादी साहित्यकृती सामाजिक आहे म्हणजे समाजातील विशिष्ट प्रश्न परिस्थिती हा त्यांच्या निर्मितीमागचा प्रेरणा स्रोत असतो पण असे का या प्रश्नाचे उत्तर जर त्या साहित्यकृतीमध्ये नसेल तर ते साहित्य सामाजिक राहते, समाजशास्त्रीय ठरत नाही. सामाजिक परिस्थितीची कारणमिमांसा, साधकवाधक चर्चा जर त्या साहित्यकृतीत असेल तर ती साहित्यकृती समाजशास्त्रासाठी उपयुक्त ठरू शकेल. उदा. अरूण साधूंच्या कादंब-यांमधून राजकीय जिवनाचे चित्रण समाजशास्त्राच्या अभ्यासाला कितपत उपयुक्त ठरू शकते याचा शोध घेतला तर असे दिसते की, 'मुंबई दिनांक' 'सिंहासन' या कादंब-यांमधील राजकीय जीवनाचा सामान्य माणसाशी संबंध नाही. राजकारणाचे वरवरचे चित्रण त्यात येते ज्याचा सामान्यांच्या जगण्याशी संबंध नाही. उलट अराजकीय भूमिकाच त्यातून पुढे येते आणि तेथील पात्रांच्या मनोभूमिकांचा विचारमानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक ठरते. राजकीय हितसंबंधांचेचित्रण न होता या कादंब-या व्यक्तिकेंद्रित बनतात सिंहासन मधील बुधाजी गोडघाटे हा दलितांचा प्रतिनिधी राहत नाही. नानासाहेब गुप्ते सभापती म्हणून चित्रित होत नाही तर समुद्राच्या लाटेत पलीला जावू देणारा, मनोरमेबदल आकर्षण असणारा व्यक्ती म्हणून चित्रित होतो राजकारणाच्या विविध पैलूंवर यातून प्रकाश पडत नाही अशा कादंब-या राजशास्त्राच्या अभ्यासकाला कितपत उपयोगी पडू शकतील याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

प्रा. राजा दिक्षित यांनी इतिहास आणि साहित्य यांच्यातील संबंधाबाबत म्हटले आहे इतिहासकार सुद्धा कलावंताप्रमाणे प्रतिभाशाली असावा लागतो. इतिहास ही घटनांची जंत्री नसुन मुख्यतः तो अन्वयार्थ असतो. गतकालीन घटनांची विचारांची इतिहासकाराच्या मनातील पुर्न घटन असते. साधन शोध आणि साधन चिकित्सेसाठी शक्यतेवढी शास्त्रीयता आवश्यक असते, पण अन्वयार्थ हा खास त्या इतिहासकाराचा असतो आणि म्हणूनच इतिहासाच्या पूर्वलेखनाची गरज भासते. साहित्यिकही ऐतिहासिक सत्याला बाधा न आणता एकाप्रकारे इतिहासाचाच अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न करत असतो.^(३) ऐतिहासिक साहित्यकृती म्हणूनच समाजमनाला क्रांतीप्रवण करू शकतात. फ्रेंच आणि रशियन राज्यक्रांती असो वा भारतातील स्वातंत्र्यलढा असो या दोन्ही घटनांच्या वेळी समाजाला क्रांतीप्रवण करण्यात वैचारिक साहित्याबरोबर ललित साहित्याचाही प्रभाव होता आणि म्हणूनच साहित्याचा सामाजिक संदर्भ इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असतो. जसे महाराष्ट्राची सामाजिक जडणघडण समजून घेताना गं. बा. सरदारांचे साहित्य उपयुक्त ठरते तर भारतातील प्रबोधनाची चळवळ राष्ट्रवाद, गांधीवाद यांच्या अभ्यासात साहित्यातील समाजचित्रण उपयुक्त ठरू शकते.^(४)

कार्ल मार्क्सच्या पाया-इमला सिध्दांतानुसार माणसाच्या सामाजिक अस्तित्वामुळे त्याचा जाणिवा ठरतात. माणसाचे सामाजिक अस्तित्व त्याच्या आर्थिक स्थितीवर अवलंबून असते. परंतु हा संबंध १:१ नसतो. अर्थशास्त्रज्ञ हे स्वतः श्रेष्ठ साहित्यिकही असतात कार्ल मार्क्स हा एक महान साहित्यिक होता त्याचे 'स्कॉर्पिअन अँड फेलिक्स' आणि 'ऑलनेम' हे विलक्षण कल्पनांनी भारलेले नाटक त्याच्या ठिकाणाची सर्ज नशील प्रतिभाशक्ती निर्देशित करते. या दोहोत जरी अर्थशास्त्रीय भाष्य नसले तरीही अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकालाही साहित्य या माध्यमाचा आधार घ्यावासा वाटतो. विश्लेषणातून तार्किक पद्धतीने व्यक्त केलेल्या गोष्टींपेक्षा सौंदर्यपूर्ण रितीने सांगितलेल्या गोष्टी अधिक

प्रभावकारी असतात . भांडवलशाहीत माणसाचे माणूसपण कसे हरवते हे सांगताना कार्ल मार्क्सला शेक्सपिअरच्या ओळींचा आधार घ्यावासा वाटतो . परंतु हे संबंध १:१ असतात असे नाही .^(५)

मानसशास्त्र आणि साहित्य यांचा संबंध नाकारता येतच नाही कारण दोहोंच्या निर्मितीचे कारण मानवी मन हेच आहे . पण मानसशास्त्रज्ञसाहित्यिक होऊ शकत नाही पण मानसशास्त्रीय सिध्दांताचा उपयोग साहित्याच्या अभ्यासासाठी निश्चितच होऊ शकतो .

साहित्य आणि समाजिक शास्त्रे यांतील अंतःसंबंध तपासताना या दोन्हीची मुलभूत प्रकृती भिन्न आहेत हे लक्षात घ्यावे लागते .

साहित्याच्या आकलनाच्या व आस्वादाच्या टप्प्यावरून मुल्यमापनाकडे जाताना समाजशास्त्रीय निकषांचा उपयोग होऊ शकत नाही . साहित्यकृतीचे मोठेपण हे साहित्यिक निकषांच्या आधारे ठरवावे लागते . सामाजिक शास्त्रांचा साहित्याच्या बाह्य आकलनास उपयोग होऊ शकतो . त्यातील समाज जिवनाच्या चित्रणाची खोली तपासण्याच्या दृष्टीने उपयोग होऊ शकतो पण त्याचा अंतःसंबंध असतो असे म्हणता येत नाही .

संदर्भसूची-

- १) मराठी वाङ्मय कोष -संपादक विजया राजाध्यक्ष
- २) सामाजिक शास्त्रे आणि साहित्य, अंतःसंबंध - डॉ . ह . श्री . साने पृ . १९
- ३) उनी - पृ . १०४
- ४) साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ - डॉ . अंजली सोमण
- ५) उनी - पृ . ८२, ८४

“मास—मिडीया” च्या विद्यार्थ्यांना “वृत्तपत्र वाचनाचे” महत्त्व !

MRS. RAJANI KUCHE

Mass-Media (Sr.College)

S.S.T.College Of Arts & Commerce, Ulhasnagar-421 004

(Affiliated to University of Mumbai)

१) (Abstract) सारांश :-

‘वृत्तपत्र हे अत्यंत प्रभावी दृश्य व वाचनीय ‘प्रसार माध्यम आहे. प्रशासन, कायदे मंडळ, न्यायालय या तीन शक्तिस्थांना खालोखाल ‘वृत्तपत्रे’ हे महत्वाचे चौथे शक्तिस्थान!

भारतात वृत्तपत्रे सुरु होऊन १५० वर्षे लोटली व इथे पहिले प्रमुख वृत्तपत्र १७८० साली ‘द बंगालगॅझेट या नावाने ‘जेम्स ऑगस्टन हिकी’ याने सुरु केले, आणि याच वर्षापासून मुद्रित प्रसारमाध्यमाला सुध्दा सुरुवात झाली. राष्ट्रीय नेत्यांनी लोकप्रबोधन, जनजागृती, ब्रिटीश विरोध व धर्म सुधारणासाठी मिडीयाचा उपयोग केला. आणि तेव्हा पासूनच वाचन संस्कृतीचा विकास हा जन समाजात सुरु झाला, पण त्या तुलनेत आज हे चित्र बदलले आहे. त्या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सुध्दा अशिक्षित गावकरी वर्गासमोर वृत्तपत्र वाचन करत पण आता विद्यार्थी कंटाळा करतात, दुर्लक्ष करतात. वाचन संस्कृती लयास जात आहे.

पण (M.M) मासमिडियाच्या विद्यार्थ्यांनी असे करून चालणार नाही. वृत्तपत्र व पत्रकारिता (M.M) यांचा संबंध हा “मायालेकरा” प्रमाणे आहे. पत्रकरीताचा अभ्यास व शिक्षणच हे वृत्तपत्र लेखनशैली पासून सुरु होते, देश—विदेशी, घडामोडी पासून तर नोकरी साहित्य, क्रीडा, कला, संस्कृती, जाहिरातपर्यंतचे ज्ञान वृत्तपत्रच पुरवते. वृत्तपत्र ही (M.M) ची पहिली पायरी ! वजीला पार करूनच! विद्यार्थ्यांनी आपले ध्येय गाढून क्षितीजापर्यंत पोहचू शकतो.

म्हणूनच म्हटले जाते—

“वाचाल तर वाचाल”

(Title) शिर्षक:— “मासमिडीया’ च्या विद्यार्थ्यांना “वृत्तपत्र वाचनाचे” महत्त्व !

२) (Objectives) उद्दिष्ट्ये:—

१) वृत्तपत्र व पास मिडीया सहसंबंधाची जाणीव होणे :-

वृत्तपत्र व मासमिडीयाची सुरुवात १७८० साली सोबतच झाली. मासमिडीयानाही तर वृत्तपत्रनाही, वृत्तपत्र नाही तर, वृत्तपत्र वाचनही नाही. M.M च्या विद्यार्थ्यांमध्ये पत्रकारिता, त्याचा पाया, रचना, वृत्त, लेखन यांचे ज्ञान प्राप्त होणे अशक्य आहे !

२) वृत्तपत्र साह्याने अध्ययन व उपयुक्तता:—

मासमिडियाचा अभ्यास हा प्रारंभी ‘वृत्तपत्र’ च्या माध्यमानेच सुरु होतो. त्यात बातमी लेखन, संकलन, शिर्षक, छपाई इ. वृत्तपत्राच्या निगडीत घटकांचा अभ्यास करावा लागतो. त्यामुळे ‘वृत्तपत्र वाचन’ अभ्यास दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त ठरते.

३) वाचन छंद व संस्कृती जोपासने:—

‘वृत्तपत्र वाचन’ छंदाची जोपासना करणे व त्यातूनच वाचन संस्कृती वृद्धीगत करणे, त्यातून शाब्दीक भंडारात वाढ व सर्व प्रकारची माहिती प्राप्त होते.

४) माहिती स्रोतात भर पडणे:—

ऐतिहासिक, भौगोलिक, साहित्य, राजकारण, संस्कृतीबदल, अर्थ व क्रिडावृत्तांत महिला व तरुणांसाठी विशेष विशिष्ट महत्वपूर्ण व्यक्तिच्या कारकिर्दीबद्दल माहिती देणारे स्रोत म्हणजेच 'वृत्तपत्र' होय.

५) नविन पिढीसाठी ज्ञानवर्धक:—

नविन पिढीसाठी, नोकरी, नविन व्यापारी घडामोडीचे ज्ञान वाढण्यासाठी गरजूवंताना शैक्षणिक माहितीसाठी महत्वपूर्ण.

६) दिनविशेष व दैनिक घडामोडींचे आकलन:—

विशेष दिनानुसार, घडणाऱ्या घडामोडींचे आकलन होण्यासाठी, स्थानिक पातळीवर होणारे बदल समजण्यास उपयुक्त ठरते.

३) (Key point) मुख्य मुद्दे:—

- १) प्रभावी प्रसारमाध्यम
- २) वाचन संस्कृती वृद्धीगत
- ३) माहितीस्रोत, देशी—विदेशी उलाढाल
- ४) राजकारण, समाजप्रबोधन, व्यापारी बाजारपेठ
- ५) सांस्कृतिक, आर्थिक, कला—साहित्यात ज्ञानवृद्धी
- ६) बातमी लेखनाची गुरुकिल्ली
- ७) प्रभावशाली शस्त्र, प्रेरणादायी
- ८) विद्यार्थी सहभाग, विकास व सर्जनशिलता

४) (Introduction) प्रस्तावना:—

वृत्तपत्र हे १५० वर्षांच्या प्रदिर्घ कालावधी पासून प्रचलित असे प्रभावी व दृश्य, वाचनीय प्रसार माध्यम ठरले आहे. महत्वाचे चौथे शक्ति स्थान असलेले हे वृत्तपत्र मिडियाचे काय! तर सर्वच प्रकारचे ज्ञान प्राप्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी गुरुकिल्ली आहे. त्यास्तव वृत्तपत्राचे वाचन, त्यांच्यासाठी लाखमोलाचे आहे. डॉ. बाबासाहेबांना शालेय शिक्षणापासूनच वृत्तपत्र वाचनाची आवड व सवय होती, त्यातूनच निरक्षरांना वृत्तपत्र वाचून दाखवणे, लोक प्रबोधन व जन जागृती करणे या सारखे सामाजिक कार्यत्यांनी बालपणपासूनच केले. परंतु आज विद्यार्थ्यांमध्ये 'वाचन संस्कृती' लोभ पावत आहे. नवविचारांना चालना देणारे प्रभावशाली शस्त्र म्हणून पूर्वी वृत्तपत्रांचा वापर केला जाई, पण आज विशेषतः डिजिटलक्रांतीमुळे इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमापुढे पत्रकारितेतील विद्यार्थी 'वृत्तपत्र वाचन' कडे दुर्लक्षित करतात. ई—वृत्तपत्रे, ई—पत्रकार, ई—मेल या तत्पर माध्यम साधनांकडे आकर्षित होऊन, त्याचा वापर जास्त करतात.

पण वृत्तपत्र लेखन शैलीहीच M.M च्या मुद्रित प्रसारमाध्यमांची पहिली पायरी आहे, हे ते विसरले. वृत्तपत्रात अग्रलेख संपादकीय लेख वृत्तलेख, बातमी कशी तयार करावी? शिर्षक काय द्यावे! कोणते वृत्त, कोणत्या पानावर? याचे शिक्षण घेवूनच तो पुढे जाऊ शकतो व यासाठीच वृत्तपत्र वाचन अत्यंत गरजेचे आहे. कारण वैश्विक दर्जाची साहित्यकृती म्हणजे 'वृत्तपत्रच!' यातूनच सर्व प्रथम 'लो. टिळकानी' आपले जीवंत विचार आपल्या शैलित मांडले होते. "सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय"? हा अग्रलेख म्हणजे मानवी मनावर खोल ठसा उमटवणारा आहे. असे मुलभुत मानवी मुल्यांनी ओथंबलेले हे वृत्तपत्र!

थोडक्यात—एखाद्या मार्गदर्शकाप्रमाणे हे शिक्षण क्षेत्रात बहुमुल्य व संस्मरणीय कामगिरी बजावते.

५) "वृत्तपत्र वाचनाद्वारे" अध्ययन व ज्ञानवृद्धी:—

विद्यार्थी मनावर संस्कार करण्याचे सामर्थ्य या वृत्तपत्रात असते व ते वृत्तपत्र—वाचनातून त्यांना प्राप्त होते. म्हणजे 'वृत्तपत्र वाचन' हे सकारात्मक वृत्तीने जगण्याची वाटचाल होय.

मासमिडीयाच्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमाची प्रारंभच वृत्तपत्र व त्याची पत्रकारिता या माध्यमातून झाला. याचा पदवी कोर्ससाठी अभ्यास करतांना, वृत्तपत्र इतिहास ते वृत्तपत्र छपाई, सर्व पानांवरील विविध मजकूर साहित्य, कला, लेखन शैली अशा विविध अंगांचे परिक्षण व सखोल ज्ञान शिकावे लागते. सर्वात अग्रेसर साधन वृत्तपत्र यांच्या बातमी लेखनाच्या कला विविध मजकूरांच्या सर्वोत्तोपरी अभ्यास करावा लागतो.

राजकारण, समाजप्रबोधन, लोककला व संस्कृतीव्यापार व आर्थिकउलाढालसमजून येतात. वर्तमान घडामोडींचे, वास्तविकभाव—भावनांचे वर्णन समजून घेण्यासाठी हे प्रभावशाली शस्त्र आहे. संपूर्ण वृत्तांत—लेखनाची व M.M च्या अभ्यासक्रमाची गुरुकिल्ली आहे. यातील लेखन प्रवासामुळे विविध महत्वपूर्ण व्यक्ति व विषयांची माहिती प्राप्त होते. त्यामुळे हे माणसाच्या दैनंदिन जीवनाचा एक अपरीहार्य हिस्सा बनला आहे. लोक शिक्षण, जागृती मनोरंजन यांचे हे प्रभावी माध्यम लोकांपर्यंत पोहचण्यासाठी नेहमीच सज्ज असेत.

मग इतके प्रभावशाली साधन प्राप्त असून विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या शैक्षणिक कालखंडात त्याचा वापर का करू नये? M.M च्या प्रथम वर्षाच्या अभ्यासक्रमात संस्कृति ते साहित्यापर्यंत असलेल्या विषयातील मार्गदर्शन या वृत्तपत्रातूनच मिळते. या सर्व संग्रहित साहित्यद्वारे त्याला अभ्यास सुकर जाऊ शकतो. पण विद्यार्थी वर्गांनी इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमावरून नजर हटवून, प्रथम मुद्रित माध्यमाचे अध्ययन करण्याची गरज आहे.

यासाठी संशोधनाच्या निरीक्षण पध्दतीचा वापर करून वरील माहिती संकलीत करण्यात आली आहे. या वरून मला एवढेच सांगायचे आहे की—

“एकच मजला ठाऊक भविष्य वाचता वाचता सरेल आयुष्य”

या सुरेख सकारात्मक वृत्तीने जगतांना, 'शिक्षणाच्या रानातल्या वळणा—वळणाच्या वाटेवरून रमतांना, जशी रंगीत फुल—पान दिसावीत, तशीच अनेक वृत्तपत्र ही भेटतील ज्ञानरूपी जगण्याचा श्रावण सोहळा बारमाही चालू ठेवा. याचीच जाणीव करून देण्यासाठीकेलेला हा भावनिक प्रयत्न होय.

६) (Conclusion) निष्कर्ष:—

- विद्यार्थ्यांचे अवधान केंद्रित करण्याचे प्रभावी माध्यम होय.
- पत्रकारितेच्या पुर्व शिक्षणाचा गाभा, वृत्तपत्राच्या साह्याने समजून घेणे.
- अभ्यासात उपयुक्त ठरल्याने, आत्मविश्वासात वाढ.
- वाचन संस्कृती व लेखन शैलीत सुधारणा.
- बोटीच्या दिशादर्शक सुकाणू प्रमाणे, विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक.
- ज्ञानवृद्धी व शैक्षणिक क्षमतेत वाढ.
- विषयांचा “गाभा व तर्क” अशा विचारांना चालना.
- सर्वांगीण विकासासाठी सर्वोत्तम.

७) संदर्भ ग्रंथसूची:—

- १) रानडे, अशोक (१९८४) पारंपारिक संपर्कमाध्य मे वृत्तविद्या विभाग,पुणे, विद्यापिठ
- २) गोखले,ल.ना.(१९८३)पत्रकारितेचा स्वभाव पुणे विद्यापीठ
- ३) आवलगांवकर, डॉ.अविनाश (२००६) मराठी साहित्य संशोधन प्रतिमा प्रकाशन, पुणे

SENSUOUSNESS IN THE ODES OF JOHN KEATS

JAYALAXMI D. MANE

ASSISTANT PROFESSOR

MATOSHREE SUMATI CHINTAMANI TIPNIS

COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE NERAL, RAIGAD

(Affiliated to University of Mumbai)

ABSTRACT

John Keats was an English Romantic poet. He was primarily the poet of beauty ; of beauty in all forms, in arts, in nature, in ancient legend, in human emotion.

This beauty he saw through powerful imagination and pictured forth in verse of the most delicate and melodious excellence. Beauty for its own sake is the ruling principle of Keat's art. Consequently his poetry is for the most part aesthetic and emotional rather than ethical or didactic. A sensuous delight in beauty, a free indulgence in poetry imagery and fancy , a rich melody of verse are, then, the qualities most characteristics of Keat's poetry. This paper is an attempt to examine those characteristics of Keat's poetry for which he is best known and for which he is most loved. The poetry of Keat's is characterized by Sensual Imagery most notably in the series of " Odes ". This paper also aims to see how Keats has depicted the element of sensuousness in most of his famous Odes.

Keywords : *Sensuousness, Synaesthesia, Odes, aesthetic, imagery.*

Keats is the worshipper of beauty and finds beauty everywhere; and it is his senses that first reveal to him the beauty of things. . He writes poetry only out of what he feels upon his pulses. Thus , it is his sense impressions that kindled his imagination which makes him realize the great principle that:

‘Beauty is truth, truth beauty ‘

Sensuousness is a quality in poetry which appeals the senses like hearing, seeing, touching, smelling and tasting. Sensuous poetry does not present ideas and philosophical thoughts. It gives delight to senses, appeals to our eyes by presenting beautiful and colourful word pictures to our ears by its metrical music and musical sounds, to our nose by arousing the sense of smell and so on.

An Ode is a kind of poem ,usually praising something ,expressing emotion and its usually addressed to someone or something , or it represents the poet's musings on that person or thing. The Ode is a complex poetic form , and Keats is generally regarded as one of the masters of the form. At the same time he develops a poetic language appropriate both to the form of the ode and the nature of his themes. Keats 's language renders experience precisely ,it captures the rhythm and movement of thoughts and feelings, it registers a full range of sense impressions. For examples, in the following lines from Ode to a Nightingale the poet asks for a drink of cool wine:

O, For a draught of vintage that hath been
cooled a long age in the deep-delved earth ,
Tasting of Flora and the country green,
Dance , and Provencal song , and sunbirth mirth!

The description is an example of synaesthesia- a feature which recurs frequently in Keats's poetry. Synaesthesia is a use of imagery and language choices which describes sensory impressions in terms of other senses. In the lines, above, Keats manages to appeal to sight, colour, movement, sound, and heat almost simultaneously. For example, the movement of dancing and the sound of song is described as

a taste. Sunburnt mirth describes the sight of sunburnt faces at the same time as we hear the same people laughing.

Keats Ode to a Nightingale is considered as one of the finest and sensuous odes in English literature. It reveals the highest imaginative powers of the poet.

Fast fading violets cover'd up in
Leaves;
And mid – May's eldest child,
The coming musk – rose, full of
Dewy wine,
The murmurous haunt of flies on
Summer eve

Keats deviates from the dominant iambic pentameter with “fast fading violets cover'd up in leaves.” This line has a syncopated effect. One can hear it if one reads the line aloud. The big white musk – rose full of what Keats calls wine, and which is really a mixture of dew and the flower's own sweet – smelling nectar, evokes an image of a sort of quiet, dimly lighted pub where the flies gather in the evening to drink and converse.

Keats also uses clear cut images which appeal to our sense of taste, sight and hearing. Ode “To Autumn” is a highly sensuous poem. He also created a rich poetic music. An example of his control of the rhythmic movement and syntax is the following lines from the Ode to Autumn:

Then in a wailful choir the small gnats mourn
Among the river shallows, borne aloft
Or sinking as the light wind lives or dies.

Here the rise and fall in the rhythm of the lines matches the flight of the gnats.

Maturing is the key word here that unlocks the deeper meaning of “To Autumn”. It denotes experience, wisdom, knowledge and an ability to accept the inevitable. Autumn can be described as the “Twilight Months” of the year, a time when the buds have bloomed and are in their full glory, a time when the young have grown and are ready to face the challenges of survival, a time when the old live out their last days before the onset of winter. If Autumn were a metaphor for life, then it would represent those of middle age, who have the benefit of hindsight and the wisdom of the years of experience to draw from. The old are often overshadowed by the energy and vitality of the young, yet Keats, by richly describing the glory and blessings of Autumn, tells us that maturity and experience can offer just as much, if not more.

Keats characteristic representation of physical worlds, his total immersion in an experience of things outside himself, his delight in sensuous but precise words can be further exemplified from the same poem, where autumn is seen as:

Close bosom-friend of the maturing sun;
Conspiring with him how to load and bless
With fruit the vines that round the thatch-eaves run;
To bend with apples the mossed cottage-trees,
And fill all fruit with ripeness to the core.

The first stanza concerns itself with extolling the beauty and floundery of Autumn, appealing to the senses of sight and taste. The visual of sense is the first to be addressed ‘Mists and mellow fruitfulness’. The

use of 'mellow' conjures upon associated & colour; one of warmth and age' the parchment of yellow of ripened pears perhaps, or the sienna of fallen leaves-all of which fall under fruitfulness. Taste is an obvious choice for the season of harvest: Keats refers to the 'sweet kernels' and fruit with 'ripeness to the core'. However, most description is used to fully conveying autumn's bounty giving the impression that, for a short time span, the land is overwhelmed with nourishment:

To smell the gourd, and plump the hazel shells

With a sweet kernel: to set budding more,

And still more, later flowers for the bees,

Until they think warm days will never cease,

For summer has o'er-brimm'd their clammy cells.

"To autumn" 'the maturing', the vines that round the thatch eaves run", "the mossed cottage-trees". Lending fully with the load of "Apples", the swelling "gourd", "the hazel shells" becoming "plumps" with a sweet kernel "the later flowers" assuring the bees that "warm days will never cease" "because "summer has over brimmed their clammy cells" such beautiful and live images are found in the very first stanza.

A sense of fullness and lethargy is created in the language used. Line seven in particular uses long, slow verbs to create an atmosphere of calm and inertness: an atmosphere that continues through the second stanza, where Keats creates actual scenes to paint a specific picture in the mind of the reader.

All the images of the ceasing of human civility to take in the hypnotic spell of Autumn-the gentle wind, the incense of the poppies, the slow pressing of apples, the quiet bubbling of a brook.

While barred clouds bloom the soft-dying day,

And touch the stubble-plains with rosy hue;

Then in a wailful choir the small gnats mourn

Among the river shallows, borne aloft

Or sinking as the light wind lives or dies;

And fully-grown lambs loud bleat from hilly bourn;

Hedge - crickets sing; and now with a treble soft.

The redbreast whistles from a garden - croft;

And gathering swallows twitter in the skies.

Words like "soft-dying", "wailful", and "mourn" indicate a mourning time: the end of autumn. The end of any season indicates change; since this is the natural state of thing, the melancholia is joined with a sense of joy. Even though Keats mourned the end of autumn, he celebrated its sights, smells, and sounds for what they were. As the first stanza symbolized mourning and the second stanza signaled midday, the final stanza signifies evening or night with the phrase "soft-dying day." The final lines take the reader through winter, symbolized by the robin redbreast, and on to the future sounds of spring; moving, in the effect, through almost the whole calendar in its appreciation of the riches of autumn.

Keats's pursuit of the eternal truth of poetic art and the imagination are powerfully expressed in 'Ode on a Grecian urn'. In the poem the urn itself suggests that:

Beauty is truth, truth beauty, - that is all

Ye know on earth, and all ye need to know.

The Grecian urn and the artistic carvings on it represent the permanence of art and celebrate the power of the artist to immortalize human activity, to make it permanent, preserving it against mortality and the

passing of time. The beauty of art is seeing the real truth of existence.

Sensuousness is a prominent feature of Keats' poetry. The word 'sensuousness', according to Coleridge means "which belongs to five senses". Sensuousness in poetry is that quality which appeals and affects our five senses of smell, taste, touch, hear, sight at once. Keats' sensuousness is universal: the song of the bird, rustle of an smile of a child's face – nothing escaped from his watchful eyes.

Keats loved sensuousness and his early poetry is rich in sensuous pictures appealing to five human senses – of touch, taste, smell, sight and hearing.

'O for a life of , a sensation rather than of thought' was one of his earlier utterances.

The end and aim of poetry is to visualize imagination – to picture forth this ideal beauty and thereby "soothe the cares and lift the thoughts of man."

"If I should die, I have left no

Immortal work behind me-

Nothing to make my friends

Proud of my memory; but I have

Loved the principle of beauty in

all things, and if I had time, I

would have made myself

remembered." John Keats

Thus, it can be concluded that Keats is a great lover of beauty in all things. His religion is the adoration of the beautiful .

He asserts –

" Beauty is truth. Truth beauty, - that is all

Ye know on earth, and all ye need to know."

Works cited:

Ronald Carter and John Mcrae. The Routledge History of Literature in English. Britain and Ireland.

www.keatsian.co.uk/keats-poetry-autumn

www.englishliterature.com

www.literarism.blogspot.in

www.enotes.com

संत रामदासांच्या साहित्यातील पर्यावरणविचार

डॉ. प्रतिभा टेंबे.

आदर्श कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, कुळगाव, बदलापूर.

(मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित)

आज या एकविसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातच पर्यावरणविषयक चिंतांचे चिंतन करायची गंभीर वेळ आली आहे. वैश्विक उष्णतामान (Global Warming) वाढतेय, ओला- सुका दुष्काळ पडतोय, त्सुनामीच्या लाटा गाव, शहरे, बेटे यांना क्षणार्धात होत्याचं नव्हतं करताहेत, भुंकपाने सगळी जीवसृष्टी अस्ताव्यस्त होतेय, ह्या नैसर्गिक कारणांसोबतच ध्वनिप्रदुषण, वायुप्रदुषण, जलप्रदुषण, खनिज पदार्थांची अतिरिक्त लयलूट, प्लॅस्टिकचा अतिवापर, जंगलतोड, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा -हास, अस्वस्थत्वाची निर्मिती, अणुभट्ट्यांची निर्मिती तसेच वारंवार घेतल्या जाणा-या अणुचाचण्या इत्यादी अनैसर्गिक कारणांमुळे केवळ माणूसच नव्हे तर समग्र जीवसृष्टीचे अस्तित्त्व आज धोक्यात आले आहे. साहजिकच पर्यावरण राखणे हे आजच्या मानवाचे आद्य कर्तव्यच बनले आहे.

अशा परिस्थितीत संतसाहित्य पर्यावरणाकडे कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहाते आहे, हा एक अभ्यासाचा विषय ठरावा. मुळात संतसाहित्यात 'पर्यावरणविचार' स्वतंत्रपणे येत नाही. किंबहुना, मूळ भक्तितत्त्वज्ञानातील अद्वैत कल्पनेचा आविष्कार म्हणूनच संत पर्यावरणाकडे पाहतात. त्यामुळे त्यातून प्रकट होणारा पर्यावरणाचा विचार आनुवंशिकतेने येत असल्याचे दिसून येते. परंतु आनुवंशिकतेने येणा-या या विचारातूनही 'बुडती हे जन न पाहवे डोळा' असा संताच्या अंतरीचा कळवळा दिसून येतो. माणूस ज्या ब्रह्मांडाचा अविभाज्य घटक आहे त्या ब्रह्मांडाचे हित संतांनी परोपरीने विशद केले आहे. म्हणूनच आनुवंशिकतेने प्रकट झालेला पर्यावरणविचार 'पिंडी ते ब्रह्मांडी' आणि 'ब्रह्मांडी ते पिंडी' असा सर्वसमावेशक आहे.

पर्यावरणाचा विचार अगदी ज्ञानेश्वरांपासून ते निळोबारायांपर्यंतच्या सर्व संतपरंपरेत दिसून येत असला तरी अन्य संतांच्या तुलनेत संत रामदासांच्या साहित्यात तो अधिक भौतिक, अधिक ऐहिक पातळीवरचा आणि ठळकपणे उमटलेला विचार असल्याने माझ्या लेखाचा विषय 'संत रामदासांच्या साहित्यातील पर्यावरणविचार' असा आहे.

आज माणूस निसर्गापासून तुटला आहे म्हणून तो स्वतःपासून, आप्तस्वकीयांपासून, गावापासून, समाजापासून, संस्कृतीपासून दुरावला आहे; परात्म पावला आहे. अशा परात्म पावलेल्या माणसाची परिस्थिती काय होते याचे चिंतन त्यांनी आधीच केले होते. त्याविषयीची कारणमीमांसा देताना दासबोधाच्या पहिल्या दशकातील दहाव्या समासात रामदास सांगतात —"माणूस जमीन खणून स्वतःसाठी घर बांधतो आणि 'हे घर माझे आहे' असा अहंभाव बाळगतो. पण ते अनेकांचे आहे, आपले एकट्याचे नाही याची त्याला जाणीवच नसते. वस्तुतः उंदीर, पाली, माशा, कांतण्या, मुंगळे, मुंग्या, विंचू, साप, झुरळे, भुंगे, भिंगो-या लाकडातल्या अब्या, मांजरी, कुत्री, मुंगुसे, पाद्रे किडे, वाळव्या, पिसवा, ढेकून, तांबड्या मुंग्या, घुंगडी, पिसोळे, गांधीलमाशा, सोट, गोमा, हे सर्व कीटकप्राणी घरावर हक्क सांगतात. तसेच पशुपक्षी, नोकरचाकर, नातेवाईक आणि घरची माणसे याशिवाय पाहुणे, मित्र, गावकरी, चोर, आणि राजाचे अधिकारीही त्या घरावर हक्क सांगतात. इतकेच काय, पण अग्नीदेखील आपलेच घर मानून भस्मसात करू पाहातो आणि या सा-यापासून अनभिज्ञ असणारा माणूस आपलेच केवळ एकट्याचेच घर मानून वर्तन करू लागतो. अखेर ते घर जडावते. त्याचे ओझे होऊ लागते आणि तो माणूस घर सोडून - विकून परगावी निघून जातो. आपणही या निसर्गाच्या साखळीचाच एक भाग आहोत. याचे भान न राहिल्याने त्याला त्याच्या घराचा त्याग करावा लागतो. कालांतराने एकेक घर करता करता सगळी घरे पडतात, संबंध गाव ओस पडते. मग त्या उजाड घरांमध्ये जंगली जनावरे राहू लागतात. घर जसे आपले नाही तसाच देहदेखील आपला नाही. परंतु मूर्ख माणसे देहाविषयी मालकीभाव बाळगून व्यर्थ अभिमान मिरवतात. घराप्रमाणेच देहही अनेकांसाठी जन्मास आला आहे याचा माणसाला विसर पडतो. केसात उवा घर करतात, त्या डोकं खातात. एखादे गळू झाले तर त्यात किडे पडतात.पोटांत जंत होतात. दात, डोळे, कान यांना कीड लागते.गोचीड, गोमा, जळवा रक्त पितात. चामवा मांसात घुसतात. पिसोळे चावून पळून जातात. भुंगे, गांधीलमाशा, मधमाशा चावतात. वाघ, लांडगा देहावर झडप घालून खाऊन टाकतो. उंदीर, मांजरे चावतात. कुत्रे व घोडे देहाचे लचके तोडतात. अस्वल

व वानरे जीव कासावीस करून मारतात. उंट चावतात व उचलून फेकतात. हत्ती पायाखाली चिरडतात. बैल शिंग खूपसून मारतात. चोर तडातडा शरीराचे तुकडे करतात. पिशाच्चे अंगात संचारून मारतात.

या दृष्टीने विचार केला तर मानव जसा अन्य प्राण्यांना मारून खाऊन स्वतःच्या देहाचे पोषण करतो तसाच त्याचा देहही अनेक जीवांचे खाद्य आहे" हे लक्षात घ्यावयास हवे. एकूणच रामदासांनी येथे 'जीवो जिवश्च जीवनम्' ही जैवसाखळी उलगडून सांगितली आहे.

ही चराचर सृष्टी पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश या पंचमहाभूतांनी मिळून साकार झाली आहे. अर्थातच मानवही ह्याच सृष्टीचा एक भाग असल्याने त्याचा देह याच पंचमहाभूतांपासून निर्माण झाला आहे. साहजिकच माणसाचे सारे कर्तृत्व या पंचमहाभूतांच्या आश्रयाने बहरले आहे. त्यामुळेच "श्रीराममहिम्न" या श्लोकरचनेत रामदासांनी पर्यावरणाशी संबंधित असणा-या रविपंचक, पृथ्वीपंचक, आपपंचक, तेजपंचक, वायोपंचक आणि आकाशपंचक अशा अनेकविध पंचकांची रचना करून त्यांचे या चराचर सृष्टीला असणारे योगदान आणि त्याविषयीची कृतज्ञता त्यांनी व्यक्त केली आहे. त्याबरोबरच रामदासांनी या सर्व पंचमहाभूतांचा समतोल ढासळला तर संहार घडून येईल असा इशारा देण्यासही ते चुकले नाहीत. म्हणून शेवटी त्यांनी 'सव्हारपंचक' रचून मानवाने त्यासंबंधी कोणती काळजी घ्यावी याचेही संसूचन केले आहे. त्यांनी प्रस्तुत पंचकात ओल्या आणि सुक्या दुष्काळाचे चित्रण करून सर्व प्राणिमात्रांची होणारी हीनदीन अवस्था चित्रित केली आहे.

संत रामदासांनी तीर्थयात्रा करून संपूर्ण भारतभ्रमण केले. त्यांनी ठिकठिकाणचे हवामान, पर्जन्यमान यांचे सूक्ष्म अवलोकन केलेच पण भारतभर पडणारे दुष्काळ यांचेही जवळून निरीक्षण केले असल्याने त्यांच्या विचारांना आत्मप्रचितीचे प्रमाण लाभले आहे. त्यामुळेच 'दासबोध'त अवर्षणाचे कारण सांगताना —

" शत वरूषे मेघ जाती ।
तेथ प्राणी मृत्यू पावती ।
असंभाव्य कडक क्षिती ।मर्यादेवेगळी ॥
सूर्य तो बारा कळी ।तेणे पृथ्वीची होय होळी ।
अग्नी पावता पाताळी ।शेष विष वमी ॥
सूर्यास खडतरता चढें ।हलकल्लोळ चहुकडें ।
कोसळती मेरूचें कडें घडाघडायमान ॥"
(१०/६,१३ते १६, दासबोध)

असा आशय व्यक्त करतात. पावसाशिवाय उजाड, ओसाड झालेल्या भूमीवर सूर्य आग ओकतो, सगळा ओलावा शोषून घेतो, भूमीला तडे जातात आणि सारी जीवसृष्टी नष्ट पावते. या बिकट परिस्थितीचा पहिला बळी शेतक-याचा जात असल्याने रामदास शेतक-याचे दुःख पुढीलप्रमाणे चितारतात. —

" वेळे पाऊस पडेना ।
नासकवणी उघडेना ॥१॥
ऐसे कुळवाड्याचे भंड ।
दुःख जाहले उदंड ॥२॥
बहुपडी आले शेत ।
रेड्या पाड्याचे आऊत ॥३॥
काही केल्या पिकेना ।
धान्य वेळेसी विकेना ॥४॥
फाळा लाविला उदंड ।
अवघे जाहले थोतांड ॥५॥

वारी रोगांची वाजती ।
 नाना आभाळें फिरती ॥६॥
 टोळ पक्षी मुबलक ।
 खाती श्वापदे अनेक ॥७॥
 दावेदाराची यातना ।
 चोर चोरटें राहिना ॥८॥

रामदासांनी येथे केवळ आहे त्या परिस्थितीचे वर्णनच केले नाही तर त्यावर उपायही सुचवला आहे —

"देवालये करावी मोठी ।
 वापी कूप सरोवरे ।
 वाटिका वृक्ष लावावे ।
 पुष्प फळे परोपरी ॥

प्रत्येक व्यक्तीने आपले कौटुंबिक, धार्मिक आणि सामाजिक कर्तव्यही पार पाडले पाहिजे, अशी अपेक्षा ते व्यक्त करतातच. परंतु सगळ्याच जीवजंतूंना राजीखुशी ठेवणे कठीण असले तरी तेही केले पाहिजे असे आग्रहपूर्वक सांगतात. कारण त्यामुळेच पर्यावरणाचा समतोल राखला जाणार आहे, याचे भान त्यांना आहे.

आजच्या आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत गगनचुंबी इमारती बांधण्यासाठी माणसांनी डोंगर फोडून दगडमाती वाहिली. याचा परिणाम म्हणजे जे डोंगर पावसाच्या ढगांना अडवून तेथे वृष्टी होण्यासाठी हातभार लावत होते तेच डोंगर आता भूईसपाट होऊ लागल्याने पावसाच्या वेळापत्रकाचे ताळतंत्रच बिघडून गेले आहे. हे जाणून रामदास डोंगरांचे भौगोलिक महत्त्व अधोरेखित करतात —

"जितुके डोंगर तितुक्या धारा ।
 कोसळती भयंकरा ।
 पाभळ वाहाळ अपारा ।
 उकळ्या सांडिती ॥(१६/४-८, दासबोध)

आज "पाणी अडवा पाणी जिरवा" अशी हाक दिली जाते परंतु रामदासांनी सोळाव्या - सतराव्या शतकातच पर्जन्यमानासाठी जसे डोंगरांचे महत्त्व ओळखले आहे तसेच शेतीसाठी डोह, तळी, विहिरी, कालवे, पाट यांचेही खोदकाम करावे तरच डोंगर-झरे-नद्यांमधून वाहाणा-या पाण्याचे साठे वाढतील असा महत्त्वाचा विचार त्यांनी मांडला होता.

तसेच वृक्षलागवड आणि वृक्षसंवर्धनाचे महत्त्व सांगताना रामदास म्हणतात की, एखादी बी फोडून पाहिली तर त्यात वृक्ष दिसत नाही परंतु तीच बी जमिनीत लावली, सकस जमीन, पुरेसे पाणी, स्वच्छ हवा आणि सूर्यप्रकाश प्राप्त होऊन त्या बीची निगराणी केली तर त्यातून एखादा विशालकाय वृक्ष जन्माला येतो. पुढे अनेक पिढ्यांना तो फळे, फुले, फांद्या, साली, मुळ्या यापासून औषधे, सावली देऊन उपकृत करतो —

"बीजे उदक अंकुरती ।
 उदक नसता उडोन जाती ।
 येके ठायी उदक माती ।
 होता बरें ॥
 दोहिंमधें असता बीज ।
 भिजोन अंकुर सहज ।
 वाढता वाढता पुढे रीझ ।
 उदंड आहे ॥
 इकडे मुळ्या धावा घेती ।

तिकडे अग्रे हेलावती ।
 मुळे अग्रे दिवधा होती ।
 बीजापासोन ॥
 मुळ्या चालिल्या पाताळी ।
 अग्रे धावती अंतराळी ।
 नाना पत्री पुष्पी फळी ।
 लिगडली झाडे ॥
 (१५/९/ १०- १३, दासबोध)

यातून एका बीपासून होणा-या वृक्षापर्यंतच्या प्रवासाची नैसर्गिक प्रक्रिया रामदास अत्यंत तन्मयतेने वर्णन करून आपल्यापुढे साक्षात करतात.

जगभरात प्रत्येक मानवसमूहाची आद्य संस्कृती ही नद्यांच्या आश्रयानेच अस्तित्वात आली. नदीकाठी वस्ती करणे, तिथेच नांदणे, सभ्यता, संस्कृती आकाराला येणे हा भारतीय संस्कृतीचाही एक विशेष आहे. म्हणूनच भारतीय संस्कृतीत नदीला 'माते'चा दर्जा दिला जातो. जीवसृष्टीच्या जगातील नद्यांचे महत्त्व ओळखून संत रामदास नदीमाहात्म्य सांगतात. ते म्हणजे नदीच्या आश्रयाने असंख्य जीवप्राणी पोसले जातात. प्रत्यक्ष नदीत मासे, कासव, बदके राहातात, कदंब वृक्षासारखे मोठमोठे वृक्ष आणि त्यांची निबीड अरण्ये अस्तित्वात येतात. हजारो वृक्षांची संख्या वाढते. मग तिथे वाघ, हत्ती, सिंह, मधमाशा, चक्रवाक, ढोकपक्षी, बुलबुल, माकडे, हरणे, पोपट, हंस यांचा संचार सुरू होतो. अनेक भूचर, जलचर, वनचर आणि खेचर जीवसृष्टी एकत्र गुण्यागोविंदाने नांदायला लागते. हे सगळे पाहून - " तरुणता भरे भरू । श्रीरंग वेष नांगरू" असा आशय रामदास व्यक्त करतात. या सगळ्या वातावरणाचा परिणाम असा होतो की तिथे उमा(पार्वती) आणि रमा(लक्ष्मी) वास करू लागतात. त्यामुळे खलप्रवृत्तीची माणसे खलप्रवृत्ती सोडून देतात, गायक गाऊ लागतात, कलावंत कलानिर्मिती करतात, योगीमहंत तीव्र तपश्चर्या करू लागतात, कवी काव्यलेखन करतात, रसिकमने रसास्वाद घेतात. थोडक्यात एक प्रसन्न, आल्हाददायक आणि उत्साहपूर्ण वातावरणाचा संचार सर्वत्र होऊ लागतो म्हणूनच नद्या जगवल्या -तगवल्या पाहिजेत असे रामदासांचे सांगणे आहे.

पर्यावरणाचा विचार हा सुटपणाने करता येत नाही. तो सकल चराचर सृष्टीशी जोडूनच होतो. निकोप मन हे निकोप शरीरात आणि निकोप शरीर हे निकोप पर्यावरणात अधिक कार्यशील राहाते. म्हणूनच पर्यावरण उत्तम राखणे हे मानवाचे कर्तव्य आहे. ही गोष्ट जाणून संत रामदास मानवाचा आहारही पर्यावरणानुकूल कसा असावा याचा वस्तुपाठ घालून देतात. त्यांच्या 'मानसपूजा' नावाच्या नित्यनैमित्तिक कामांचा आढावा घेणा-या प्रकरणात 'भव्य स्वयंपाक उत्तम' कसा करावा याची यादीच रामदास देतात. त्यात तांदळापासून ते लोणच्यापर्यंत सर्वच पदार्थांचा तपशील येतो. तसेच वैज्ञानिक पद्धतीने वास्तुशास्त्राला अनुसरून घरे कशी बांधावी, विटा कशा बनवाव्यात याचीही माहिती रामदास पुरवतात. त्यांचा हा विचार वाचून तो कसा पर्यावरणानुकूल (Eco -friendly) हे पटल्याशिवाय राहात नाही.

हे जग निसर्गाने - परमात्म्याने जसे मनुष्य - प्राण्यासाठी निर्माण केले आहे तसेच ते अन्य प्राणिमात्रांसाठीही निर्माण केले आहे. परंतु अन्य प्राण्यांच्या तुलनेत आज मनुष्यप्राण्याला कसलाही धरबंद उरला नाही. आपल्या वाट्याला येणारा निसर्ग तर त्याने उद्ध्वस्त केलाच पण ओरबाडून घेण्याच्या त्याच्या प्रवृत्तीमुळे त्याने अन्य प्राणिमात्रांचेही जीवन त्याने दुर्धर केले. त्याने जो लोकसंख्येचा पसारा मांडला आहे. त्यातून अन्य प्राणिमात्रांचाही हक्क हिरावला आहे. याची खंत व्यक्त करताना रामदास म्हणतात —

"लेकुरे उदंड जाहली ।
 ते तो लक्ष्मी निघोन गेली ।
 बापडी भिकेस लागली ।
 काही खाया मिळेना ॥१॥"

येथे रामदास लोकसंख्या वाढीने कोणकोणते कौटुंबिक, सामाजिक आणि पर्यावरणविषयक प्रश्न उपस्थित होतात याविषयी तुम्हाआम्हाला सजग करतात. त्यासाठी आदर्श राज्याची स्थापना करायची असेल तर —

"अद्भुत पिकती भूमी ।
 वृक्ष देती सदा फळे ।
 अखंड दुभती धेनू ।
 आरोग्य वाहती जळे ॥१३॥
 जळ ते श्वापदे पक्षी ।
 नाना जीव भूमंडळी ।
 आनंदरूप बोभाती ।
 नाना स्वर परस्परे ॥१४॥
 चढता वाढता प्रेमा ।
 सुखानंद उचंबळे ।
 संतोष समस्ता लोका।
 रामराज्य भूमंडळी ॥१८॥

एकंदरितच, संत रामदासांच्या समग्र साहित्यातून प्रकट झालेल्या नद्या, डोंगर, राने, आकाश, पृथ्वी, पाणी, सूर्य, वारे, शेती, घरे, आहार, वास्तुशास्त्र, इत्यादीविषयीच्या चिंतनाचा वेध घेतला तर लक्षात येणारी गोष्ट म्हणजे त्यांचे लौकिक सृष्टीविषयीचे आकलन अत्यंत व्यापक, सूक्ष्म आणि वस्तुनिष्ठ आहे..त्यातून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे संत, महंत, योगी, साहित्यिक, कृतिशील विचारवंत, राजनीतीज्ञ असे बहुविध पैलू प्रत्ययाला येतातच. पण रामदास हे पर्यावरणतज्ज्ञदेखील होते हाही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक वेगळा पैलू अधोरेखित होतो. आज आस्तिक - नास्तिक विचारधारांच्या संघर्षात संत रामदासांच्या 'रामराज्य' आणि 'आनंदवनभूवन' ह्या संकल्पना वादाच्या भोव-यात सापडल्या असल्या तरी त्यांना या पृथ्वीतलावर प्रतीकात्मक अर्थाने आनंदाची भूवने निर्माण करायची होती हे नाकारता येत नाही. अर्थात हे आनंदवन पर्यावरणनिरपेक्ष असूच शकत नाही इतका पर्यावरणासंबंधीचा मौलिक विचार त्यांनी पुढच्या पिढ्यांना दिलाय, त्यांचे हे योगदान मात्र निश्चितपणे मान्य करावे लागेल. —